

Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Серія “Посібники та підручники ВНУ імені Лесі Українки”

Л. П. ПАВЛЕНКО

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Луцьк
Редакційно-видавничий відділ
Волинського національного університету імені Лесі Українки
2010

УДК 811.161.2'01 (075.8)

ББК 81.411.1-923.0

П 12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1/11-8811 від 28.10.2009 р.)*

Серія “Посібники та підручники ВНУ імені Лесі Українки”

Серія заснована у 2010 році

Рецензенти:

Шульгач В. П., доктор філологічних наук, завідувач відділу ономастики Інституту української мови Національної академії наук України;

Бублейник Л. В., доктор філологічних наук, професор кафедри теорії і практики перекладу Волинського інституту економіки і менеджменту;

Мірченко М. В., доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Пілецький В. І., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Львівського національного університету імені Івана Франка

Павленко Л. П.

П 12 Історична граматики української мови : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Лариса Петрівна Павленко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 208 с.

ISBN 978-966-600-493-5 (серія)

ISBN 978-966-600-500-0

Посібник складається з теоретичної частини, системи контрольних завдань і вправ та методичних рекомендацій, текстів для аналізу й хрестоматії до опрацювання курсу історичної граматики української мови.

Для студентів напряму підготовки “Філологія (Українська мова та література)”.

УДК 811.161.2'01 (075.8)

ББК 81.411.1-923-0

© Павленко Л. П., 2010

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2010

ISBN 978-966-600-493-5 (серія)

ISBN 978-966-600-500-0

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2010

Передмова

У посібнику викладено основи історичної типології української мови, проаналізовано основні особливості української фонетики й граматики в діахронічному аспекті, схарактеризовано зміни, що відбулися на звуковому, морфологічному та синтаксичному рівнях.

Праця розрахована на студентів-заочників, викладачів, аспірантів, учителів. Історична грамика української мови – одна із лінгвістичних дисциплін, що формує філологічну культуру спеціалістів найвищої кваліфікації. Вивчення цієї науки як складової частини загального курсу історії української мови забезпечує знання не лише процесів, які відбувалися в українській мові на різних етапах її історії, а й усвідомлення загальних законів розвитку мови, її структури, основних складників, місця української мови в загальноєвропейському мовному контексті. Історико-лінгвістичні студії дають змогу з'ясувати специфіку формування літературної мови на тлі загальнонародної мови українців, її взаємодію із територіальними діалектами. Аналіз мовних процесів із погляду їх історичного розвитку й становлення допоможе глибше пізнати явища сучасної української мови, що поглибить лінгвістичну освіту дипломованих філологів. Наприклад, тільки діахронічне тлумачення дає змогу зрозуміти причини й механізм таких фонетичних процесів, як чергування [o], [e] з нулем звука, [o] та [e] з [i], більшість змін приголосних звуків. У галузі морфології історичний коментар необхідний під час вивчення парадигматичних характеристик сучасного іменника, особливо варіативності фрагментів його словозміни, у процесі розгляду грамичних особливостей дієслова, зокрема для з'ясування причин збереження в минулому часі категорії роду й відсутності категорії особи тощо.

Пропонований посібник адресований передусім студентам-заочникам спеціальності “українська мова і література”. Він побудований відповідно до чинної програми з історичної граматики української мови.

Посібник покликаний у доступній формі дати інформацію з історичної фонетики та історичної граматики (морфології й синтаксису), ознайомити студентів із новими поглядами на історію виникнення й періоди розвитку української мови, організувати через систему контрольних запитань і завдань роботу з фрагментами пам'яток, здійсни-

ти самоперевірку засвоєної інформації, подати зразки контрольних завдань, зокрема й у формі тестів.

У зв'язку з тим, що курс історичної граматики української мови вивчається після ознайомлення студентів зі вступом до слов'янської філології та старослов'янською мовою, у ньому меншою мірою відбиті окремі питання, які стосуються компетенції згаданих історичних дисциплін.

Теоретичний матеріал посібника подано з урахуванням положень, викладених у чинних підручниках і посібниках з історичної граматики української та інших слов'янських мов.

В основу посібника покладено лекції з історичної граматики української мови, прочитані в Луцькому педагогічному інституті, пізніше – Волинському державному (нині національному) університеті імені Лесі Українки.

ВСТУП

Динамічне й статичне в мові

Мова як система систем постійно перебуває в динаміці, у рухові. Проте змінність мовних одиниць різного статусу відносна, оскільки мова, з одного боку, тяжіє до сталості, постійності, з другого – до розвитку, динаміки. Мови еволюціонують досить повільно, бо швидка зміна мовних одиниць різних рівнів унеможливила б повноцінне користування ними, тобто мова не змогла б виконувати своїх основних функцій: бути засобом оформлення думки, її передачі в просторі й часі, знаряддям спілкування, виховання, волевиявлення тощо.

З усіх мовних рівнів найбільш плинним, особливо чутливим до змін у навколишньому середовищі є лексичний рівень. Фонетичний і граматичний рівні розвиваються набагато повільніше. Так, мусило минути 10–12 століть, щоб праслов'янська система відмінювання давніх іменників, яка ґрунтувалася на особливостях детермінативів, змінилася на принципово нову організацію іменникових парадигматичних характеристик. Більше трьох тисячоліть відділяє сучасну українську звукову систему від раннього праслов'янського стану, коли існували якісно відмінні звукові одиниці – дифтонги, – що в процесі формування окремих слов'янських мов змінилися в монофтонги.

Словниковий склад кожної мови, зокрема й української, не лише відбиває внутрішньомовні зміни, але й залежить від екстралінгвальних факторів, а це особливо виразно виявляється в існуванні пасивної лексики – неологізмів та застарілих слів. Суспільними потребами (необхідністю називання нових об'єктивних реалій чи нового осмислення тих, що вже існують) пояснюється виникнення таких лексичних одиниць, як *менеджер, дистриб'ютор, електорат, файл, відеокліп, драйвер*. Вийшли з ужитку, архаїзувалися такі, наприклад, слова: *боярин, подушне, воєвода, рать, кріпак, свита*. Іноді розвиток певної номінативної одиниці проходить не прямолінійно: виникнення, активне вживання, перехід до пасивного словникового запасу або навіть повне зникнення. Деякі лексичні одиниці після їх архаїзації знову можуть повертатися до активного функціонування. Це трапалося, зокрема, з лексемою *гривня*, яка була досить продуктивною в староукраїнській мові, потім – зі зникненням з обігу відповідної грошової одиниці – слово стало архаїзмом, а в сучасному українському суспільстві воно називає національну грошову одиницю нашої держави.

Предмет, завдання та значення курсу історичної граматики

Історична граматика української мови своїм завданням має показати шляхи розвитку й формування фонетичної та граматичної систем української мови.

Назва навчального курсу й наукової дисципліни “історична граматика” умовна, бо вона повністю не покриває об’єкта цієї науки, адже змістом курсу є діахронічна характеристика таких рівнів мовної системи, як фонетика та граматика, в різні епохи історії й передісторії української мови.

Історична граматика як навчальна дисципліна важлива не лише для пізнання появи та шляхів розвитку мовних одиниць різного рівня, але й для глибшого усвідомлення явищ сучасної мови.

Тлумачення сутності одиниць фонетичної системи неможливе без знання й розуміння історичних процесів, які відбувалися в минулому.

Так, чергування приголосних [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] або [з’], [ц’], [с’] сягають праслов’янського періоду й пов’язані із так званими палаталізаціями приголосних (в основі яких – акомодативні чи асимілятивні зміни). Досить поширені в українській мові чергування голосних [о], [е] з нулем звука чи [о], [е] з [і] теж потребують історичного коментування, без якого неможливо пояснити причини цих процесів. Поштовхом для чергування [о], [е] з нулем звука, для трансформації [о], [е] в [і] стала історія зредукованих голосних, що активно функціонували в праслов’янській мові, але не збереглися в жодній слов’янській мові, самі зазнали змін і викликали ряд процесів у різних структурних рівнях, передусім у фонетиці.

Граматичні (насамперед морфологічні) характеристики сучасної української мови теж потребують значного діахронічного коментування. Наприклад, наявність паралельних відмінкових закінчень у групах іменників II відміни пояснюється тим, що генетично вони сягають праслов’янських типів відмінювання, які відрізнялися структурними особливостями основи, зокрема кінцевими звуками основи – детермінативами. Кожна така відміна мала не лише власну структурну, а й парадигматичну специфіку, і цей стан вплинув на особливості відмінювання сучасних іменників. Так, у родовому відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни мають нормативні флексії -а чи -у. Перша належить праслов’янським іменникам з основою

на *-**ѡ**, друга – іменникам із детермінативом *-**ѣ**. Українська система дієслівних форм так само зберігає сліди давніх праслов'янських граматичних станів. Зокрема, існування нетипової для особових дієслівних форм минулого часу граматичної категорії роду можна пояснити лише історично: найуживаніші й перспективні праслов'янські форми минулого часу (перфект) мали складну структуру – до них входив активний дієприкметник минулого часу (а для дієприкметника родова характеристика типова) і допоміжне дієслово **бути** (у формах теперішнього часу). Згодом відбулось опрощення цієї форми, допоміжне дієслово поступово зникло, і таким чином складена дієслівна форма минулого часу трансформувалася в просту, що за походженням є дієприкметником.

Історична граматики української мови не тільки розкриває основні закономірності розвитку фонетичної системи української мови, її граматичної організації, але й тлумачить окремі особливості сучасної української літературної мови і народних говорів, тому що діахронічне вивчення мови повинно бути пов'язаним із дослідженням живої некодифікованої мови в її історичному розвитку.

Наприклад, структура південно-західних говіркових дієслівних форм типу *робили-сьмо, варили-сьте* незрозуміла без історичного пояснення. Такі дієслова сягають однієї із чотирьох праслов'янських форм минулого часу – перфекта, який складався з активного дієприкметника минулого часу на **-ль, -ла, -ло** основного дієслова й допоміжного дієслова **бути** в теперішньому часі. Сучасні діалектні морфеми **-сьмо, -сьте** – це залишки давніх особових форм дієслова **бути**.

Без історії мови складно збагнути еволюцію морфемної будови української мови. Наприклад, із сучасного погляду слово **тхір** – морфемно неподільне, точніше, воно складається із незрозумілого за своєю семантикою кореня й нульового закінчення. Проте історична морфеміка дає змогу виявити етимологічну спорідненість цього іменника із сучасними словами **дихати, дихання, дух, дихавиця** (діал., заст. 'легенева хвороба'). Іменник **тхір** у давнину мав форму **дъхорь**, у якій виразно виділяється корінь **дъх-**, що у фонетично зміненому вигляді наявний у сучасних коренях **дух-, дих-**. Крім кореневої морфеми **дъх-**, у слові виділяємо суфікс **-ор-** і закінчення **-ь**. Унаслідок звукових процесів, пов'язаних з історією зредукованих, лексема зазнала змін, які віддалили її від вищенаведених споріднених слів.

Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами

Історія мови й, зокрема, історична граматики, як і кожна наука, розвивається не ізольовано, а в тісному зв'язку з іншими науковими дисциплінами.

Безперечний зв'язок історичної граматики із сучасною українською літературною мовою, яка становить собою один із етапів історичного розвитку національної мови в її кодифікованій формі. Історія української мови як наука базується головним чином на порівнянні давніх і новітніх форм, тому цей зв'язок є особливо важливий та актуальний. Сучасна українська літературна мова зберегла багато давніх фонетичних і граматичних форм; тлумачення новітніх мовних явищ, як уже відзначалося, нерідко потребує активних історичних довідок. Історична граматики перебуває в тісному зв'язку із загальним мовознавством (вступом до мовознавства), яке формує термінологічну базу для пізнання лінгвістичних наук.

Наука про розвиток української мови значною мірою пов'язана з науками історичного циклу. Як частина науки про історію мови історична граматики пов'язана з історією української літературної мови, що досліджує шляхи становлення та еволюції системи книжно-літературних норм на різних історичних етапах. Із часів появи писемності літературна мова використовувалася в суспільстві поряд із загальнонародною розмовною мовою, систему якої активніше вивчає історична граматики. Книжно-літературна й народнорозмовна мова перебували в тісній узаємодії, особливо в період формування національної мови (із XVII ст.). Загалом, описуючи різні за своїми функціями засоби спілкування, історична граматики й історія української літературної мови нерідко оперують матеріалами спільної джерельної бази (пам'ятками писемності), хоча історична граматики послуговується ще й діалектними фактами, фольклорними джерелами. Вивчаючи пам'ятки писемності, історик літературної мови зосереджується на нормативній системі звукових і граматичних форм, а фахівець з історичної граматики намагається простежити ретроспективний шлях послідовної реконструкції мовних станів народнорозмовної мови. Так, дослідник літературної мови Київської Русі паралельне написання в "Ізборнику Святослава" *мирꙋ* і *мѣрꙋ* потрактує як порушення літературномовних традицій, що існували в київському книгописанні XI ст., а спеціаліст з історичної типології української мови (тобто історичної граматики) витлумачить це явище як таке, що відбиває

специфіку звукової, матеріальної суті літери **Ѣ**, її артикулювання як звука [i].

Традиційно історичну граматику пов'язують із вивченням діалектних мовних фактів у їх історичному розвитку. Характер пам'яток давньої писемності не завжди сприяв активній фіксації народнорозмовних елементів, тому аналіз говіркових особливостей дає змогу простежити окремі давні мовні явища, властиві для української мови на певному її часовому зрізі. Українські говори, особливо південно-західні, засвідчують велику кількість раритетних мовних явищ, не властивих сучасній звукобудові чи граматичній системі. Вивчаючи історію категорії числа, зокрема таку специфічну для української мови її “окремішню” рису, як двоїна, Іван Огієнко ілюстрував життєздатність цього граматичного значення в нашій мовній системі говірковими вживаннями типу *три відрі, дві церквиці, штири корівці*.

Історична граMATика як наука та навчальна дисципліна пов'язана з курсом старослов'янської мови, який вивчає систему й структуру найдавнішої літературної мови древніх слов'ян. Давня українська мова певною мірою успадкувала традиції цієї книжної мови, окремі її стилі розвивалися під впливом старослов'янської (у східних слов'ян – церковнослов'янської) мови. Пам'ятки, писані старослов'янською мовою, очевидно, певною мірою відбивали типологічні риси праслов'янської мови; так, до звукової системи старослов'янської мови входили носові голосні як фрагмент ще праслов'янського вокалізму, що майже не знайшов свого продовження в окремих слов'янських мовах після розпаду спільнослов'янської мови.

Українську мову науковці досліджують протягом багатьох епох її історії й передісторії. Тому, зважаючи на спорідненість української мови з іншими мовами, передусім слов'янськими, історична граMATика активно пов'язана з лінгвістичними науками, які вивчають інші мови, зокрема слов'янські. Вивчення історії української мови неможливе без залучення фактів споріднених мов, тобто без порівняльно-історичного вивчення лінгвістичних об'єктів. Виразним прикладом використання фактів близькоспоріднених мов для пізнання закономірностей розвитку української мови є, наприклад, дослідження історії праслов'янських носових голосних, що як функціональні звукові одиниці найповніше представлені в польській мові. Сучасна польська фонетика достовірно інформує про матеріальну якість цих звуків. Їх кореляція у формах, запозичених до фінської мови, дає підстави зробити висновки не тільки про наявність цих фрагментів системи

вокалізму в праслов'янській мові, а й про час їх якісних змін і рефлексію в східнослов'янських мовах.

У безпосередньому контакті з історією мови перебуває палеографія – історико-філологічна дисципліна, яка вивчає утворення знаків писемності та їх розвиток. Теоретична палеографія досліджує закономірності історичних змін систем писемності, практична вивчає індивідуальні особливості почерків переписувачів чи окремих рукописів. Палеографія допомагає датувати пам'ятки, що є дуже важливим для хронологізації того чи іншого мовного явища.

Історія мови може бути достовірно сприйнятою та зрозумілою тільки тоді, коли її досліджують у зв'язку з історією народу – носія й творця цієї мови. Вивчаючи історичну граматику української мови, потрібно добре знати історію українського народу, усвідомлювати процеси становлення української народності та нації в загальноєвропейському історичному контексті.

Крім цього, історична граматика послуговується фактами таких наук, як археологія, етнографія, антропологія тощо.

Синхронія й діяхронія в мові

Явища кожної мови можна вивчати в синхронії та діяхронії. Синхронічне вивчення передбачає опис мови як сукупності певних станів, певних відношень без стосунку до фактора часу й мовних змін. Завданням синхронічного дослідження мови є “встановлення принципів її організації як системи, що виявляє певну рівновагу рухомого та стійкого, динамічного й статичного і тому виступає як система не тільки одиниць, а й правил”¹. У поняття синхронії найчастіше вкладають вивчення відношень між одиницями мови в певну епоху, тобто в межах існування саме цієї системи. Зокрема, явища сучасної мови досліджують на синхронічному рівні, хоча з погляду синхронії можна вивчати не тільки сучасний стан, а й окремі періоди в історії мов. У синхронічному аспекті розглядають, наприклад, чергування наголошеного [e] та [e^н] в ненаголошеній позиції: *села* – *се^нло*.

Діахронія аналізує історичний розвиток лінгвальної системи, досліджує мову в часі, у процесі її розвитку на часовій осі. Діахроніч-

¹ Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 451–452.

ний підхід у дослідженні мовних явищ спрямований на аналіз тих перетворень, які відбуваються в мовних підсистемах, і на визначення їх ролі в перебудові структури тієї чи іншої мови. Саме з погляду діяхронії, наприклад, треба розглядати чергування етимологічного [e] у відкритому складі та [i] в закритому складі у формах типу *село* – *сіл*.

Поняття синхронії й діяхронії були обґрунтовані ще Фердинандом де Соссюром. Розмежування цих двох підходів до вивчення мовних об'єктів детермінувало розмежування й протиставлення динамічного й статичного в мові. Синхронічний аналіз виконується на підставі достовірних мовних фактів, його результати легше перевірити й верифікувати. Проте лише діяхронічний підхід дає змогу зрозуміти, як сформувалася та чи інша мовна система. Усебічне наукове висвітлення мови “передбачає різні способи поєднання синхронічного і діяхронічного підходів – від їх розподілу між окремими дослідженнями до їх різноманітного комбінування в межах одного дослідження”¹.

Місце української мови серед інших слов'янських мов.

Типологічні риси української мови

Українська мова поряд з іншими слов'янськими мовами належить до великої сім'ї індоєвропейських мов, яка з усіх мовних сімей вивчена чи не найповніше. Історичні дослідження переконують, що приблизно 2,5 тисячі років до нашої ери на теренах Європи жили племена, які з різних причин розселивались аж до Азії та навіть до Індії, несучи із собою й певні мовні особливості. Важко з'ясувати, де й коли постала індоєвропейська прामова в сукупності її діалектів, але історико-типологічні зіставлення багатьох мов дають підстави констатувати певну прадавню спільність індоєвропейських мов.

Багато давніх індоєвропейських народів зникло з історичної арени, залишивши тільки більш або менш виразні сліди своєї мови. Так, наприклад, зникли тохарські мови, залишивши тільки фрагментарні записи давнього мовного стану. Із кельтських діалектів збереглися рештки в Ірландії, у валійських говорах (Англія) та бретонських у Франції. В Албанії зберігся слід фрако-іллірійських нарідів. Джерелами пізнання структури праіндоєвропейської мови є вивчення давніх літературно-книжних мов, якими написані старожитні пам'ятки світо-

¹ Українська мова : енциклопедія. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 551.

вої культури, що дійшли до нас, – старогрецької, латинської, санскриту. Зі старих германських діалектів найбільш знаним є готський, яким була перекладена Біблія в IV ст. Інші мови праїндоевропейського походження набули значного поширення. Так, у наш час розрослися мови германської групи: ісландська, норвезька, шведська, німецька, англійська. Балтійські мови були найдовше, можливо, аж до V ст. до нашої ери, пов'язані з праслов'янською мовою та мали завдяки цьому структуру мови й лексичний склад, подібний до слов'янських мов. Порівняймо лит. **keturi, gumbas, vilkas** й укр. **чотири, губа, вовк**.

Оригінальну концепцію походження української мови та її місця серед інших слов'янських мов обґрунтував сучасний український науковець О. Царук у своїй фундаментальній праці “Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри”. На підставі якнайбільшої узгодженості історичного, археологічного, етнографічного й лінгвістичного матеріалів автор у визначенні генеалогічної та типологічної спорідненості української мови (як і кожної слов'янської мови) пропонує звертати увагу на такі шість складників її загальної структури:

- праслов'янський мовний фундамент;
- риси, успадковані з однієї з двох пізніших слов'янських прамов (антської чи словенської);
- шари та домішки, що з'явилися внаслідок змішування за доби слов'янського великого розселення;
- шар ранніх запозичень із неспоріднених мов;
- риси, що розвинулися за доби самостійного функціонування кожної слов'янської мови;
- особливості, які з'явилися через регіональне сусідство з іншими слов'янськими мовами¹.

В. Коломієць пропонує проблему типологічних рис української мови в контексті слов'янських мов розглядати комплексно, зважаючи на аналіз різнорівневих особливостей слов'янських мов. Так, “у галузі фонетики українська літературна мова (а ці закономірності з певними незначними застереженнями стосуються й народнорозмовної мови – Л. П.) має найбільше спільних типологічних ознак із білоруською, російською та лужицькою. Далі за кількістю спільних ознак ідуть польська й болгарська мови, македонська, словацька, чеська, сербо-

¹ Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри / Царук О. – Д. : Наука і освіта, 1998. – С. 143.

хорватська та словенська. У галузі словотвору іменників типологічно найближчими до української мови є білоруська й російська. Значно більш віддаленими є польська, словацька, чеська, сербохорватська, болгарська, словенська, македонська та серболужицькі мови. Ці типологічні відмінності пояснюються різними причинами історико-лінгвістичного характеру”¹.

Протягом усієї тривалої історії української мови виформувалися її специфічні риси, якими вона й вирізняється серед інших споріднених мов:

- поява на місці етимологічних звуків [ы] та [і] звука [и] переднього ряду високого підняття;
- відсутність м’якшення приголосного перед [e];
- перехід давнього звука [ě] (ѣ) в [і];
- ствердіння шиплячих, губних і [p];
- чергування [o], [e] з [і] в новозакритих складах;
- зміна [e] в [o] після шиплячих та [й] перед наступними твердими приголосними;
- утворення фрикативного [г];
- збереження закінчення **-ові, -еві (-сві)** у формі давального відмінка однини іменників чоловічого роду (II відміна);
- збереження закінчень **-ою, -ею** у формі орудного відмінка однини іменників жіночого роду (I відміна);
- збереження окремого типу відмінювання (IV відміна) іменників середнього роду;
- чергування приголосних [г], [к], [х] із [з’], [ц’], [с’] у відмінкових формах іменників;
- наявність повних стягнених форм прикметників однини й множини;
- збереження форм інфінітива на **-ти**;
- наявність складної (синтетичної) форми майбутнього часу дієслів.

Основні джерела вивчення історичної граматики української мови

Основними джерелами історичного вивчення української мови є її найдавніші пам’ятки, сучасні діалекти й літературна мова, факти

¹ Коломієць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов’янських / В. Т. Коломієць // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 11.

запозичень до української мови з інших мов та запозичення українських форм до інших мов, ономастична інформація.

Лінгвісти по-різному визначають важливість для історії мови дослідження пам'яток і говорів сучасної української мови, надаючи перевагу тому чи іншому джерелу. Найавторитетніший із наукового погляду фактичний матеріал для історичної граматики дає така джерельна база, як пам'ятки української мови різних періодів. Українська мова пройшла тривалий шлях свого історичного розвитку, і її еволюція зафіксована з більшим чи меншим ступенем достовірності в пам'ятках писемності. Звичайно, не завжди в книжних джерелах достовірно й об'єктивно відображена специфіка уснорозмовної стихії, проте скрупульозний аналіз цього джерела студіювання системи структури нашої мови в діяхронії дає змогу визначити її особливості на різних етапах функціонування. Українські писемні джерела можна класифікувати за різними ознаками: з погляду того, чи це оригінальні чи перекладні пам'ятки; з погляду хронології: до якого історичного періоду вони належать; за жанрово-стильовими ознаками. Крім того, пам'ятки неоднакові за типом і ступенем інформативності. За цією ознакою лінгвістична наука поділяє їх на:

- 1) написи, чи графіті;
- 2) матеріали приватного листування;
- 3) грамоти;
- 4) рукописні книги;
- 5) друковані книги.

У межах можливого обсягу праці подаємо короткий огляд найважливіших для історії української мови пам'яток.

XI ст. датується така пам'ятка старослов'янської та давньоруської літературної мови, як Остромирове Євангеліє. Переписане зі старослов'янського оригіналу в 1056–1057 рр. дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, Євангеліє містить мовні особливості, характерні для того часу, зокрема, пам'ятка ілюструє процес деназалізації носових голосних, наявність деяких повноголосних форм тощо.

Ізборники Святослава 1073 та 1076 рр. – збірки творів здебільшого релігійно-моралізаторського характеру – теж не позбавлені живомовних елементів, які до певної міри дають уявлення про тогочасний стан не тільки літературної, а й загальнонародної мови.

У “Повчанні дітям” Володимира Мономаха (1053–1125 рр.) подано перелік релігійних, громадянських і загальнолюдських обо-

в'язків князів. Велика кількість афоризмів, слова й форми живої мови, сюжет, що мав реальну основу, робили цей, по суті, перший давньоруський світський твір нашої давньої літератури вартим великої уваги.

У “Молінні Данила Заточника” (найдавніші списки датуються XII ст.) відбилися риси як оригінального, так і перекладного письменства. Тут зібрані роздуми й сентенції у формі звертання Данила до свого князя. Твір емоційний, містить значну кількість елементів, характерних для уснорозмовного мовлення.

До пам'яток XII ст. належить Успенський збірник (знайдений в Успенському соборі в Києві). Він складається з оригінальних творів “Житіє князів Бориса і Гліба” та “Житіє Феодосія Печерського”.

“Слово о полку Ігоревім” – визначна пам'ятка XII ст., що не дійшла до наших часів в оригіналі, а znana з пізніших списків. Своїм змістом та формою, патріотичною ідеєю “Слово...” “високо здіймається над літературною спадщиною старих часів”¹.

Дуже популярним на східнослов'янському ґрунті було “Слово о законі і благодаті” митрополита Іларіона. Це художній твір на релігійну тему, виконаний у традиціях християнсько-проповідницької літератури. Написане церковнослов'янською мовою, “Слово” Іларіона відіграло значну роль у формуванні публіцистичного стилю давньої української літературної мови.

XII–XV ст. датують списки найвизначнішого літопису східних слов'ян – “Повісті временних літ”, створеного в середині XI ст. Найповнішими є такі списки пам'ятки, як Лаврентіївський та Іпатіївський літописи.

Особливе значення для вивчення історії української мови має Галицько-Волинський літопис, що охоплює період 1201–1292 рр. У літописі знайшли відбиття події, пов'язані з тогочасним життям Галича, Холма, Володимира тощо. У мові літопису виразно виявлені українські риси: у морфології, наприклад, поширення закінчень **-ові**, **-еві** в давальному й місцевому відмінках однини іменників чоловічого роду тощо.

Літописні традиції в культурі українців будуть продовжені літописами козацької доби, серед яких найціннішими є літописи Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка.

¹ Єфремов С. Історія українського письменства / Сергій Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – С. 101.

Високо поцінованою визначними діячами української культури була така пам'ятка, як “Києво-Печерський патерик”, що становив собою збірку оповідань про заснування Києво-Печерського монастиря та чорноризців цього монастиря, їхню духовну й подвижницьку діяльність.

Найбільшою мірою особливості живої народної мови відбиті в пам'ятках ділового змісту, тобто в різних грамотах (дарчих, заповітах тощо), актах канцелярій, “ратушних книгах”, реєстрах майна й людей, листах, “діаріушах” (щоденникових записах), які за змістом і структурою найбільш достовірно передавали стан тогочасної мови. Для історії мови важливо, з копією чи оригіналом пам'ятки працює дослідник, оскільки копії, особливо досить віддалені (на кілька століть) у часі від оригіналу, можуть містити різночитання, які передають специфіку мовлення переписувача-копіїста, а разом із тим мовців тієї території, де виконана копія. У зв'язку з цим важливо визначити час і місце створення тієї або іншої копії пам'ятки, що дасть змогу мати об'єктивну інформацію про хронологію фіксації мовного явища та його регіональні характеристики.

Серед пам'яток ділового змісту найбільш відомі “Руська правда” (часи Київської Русі), “Судебник” (1468 р.), “Статут Литовський” (1522–1529 рр.) та ін.

Особливе місце в колі пам'яток конфесійного стилю посідає Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.), перший послідовний переклад канонічного твору староукраїнською мовою. Євангеліє – визначний літературний і мистецький твір. У ньому виразно проступають риси живої народної мови.

Серед пам'яток староукраїнської писемності XVI ст. привертає до себе увагу так звана “Розмова” (близько 1575 р.), твір публіцистично-ділового змісту. Пам'ятка написана двома мовами – тогочасною літературною українською й старослов'янською. Це своєрідний розмовник, зміст якого стосується різних суспільних тем.

У 1649 р. були складені Реєстри Війська Запорозького. Вони містять унікальний антропонімічний матеріал, який дає змогу не лише вивчати історію українських прізвищ (прізвищевих назв), але і є базою для реконструкції загальних назв, що не увійшли до історичних словників.

Цінними для розуміння історії української мови в її різних функціональних різновидах є пам'ятки наукового стилю. Серед них – граматики та лексикографічні праці. Найбільш відомі граматики церковнослов'янської мови Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького й граматика Івана Ужєвича, перший науковий опис старої української

мови. Граматична праця Ужевича виконана за зразками латинських наукових праць цього типу. У ній описано граматичну систему книжної української мови XVII ст., розмовної та церковнослов'янської стихії, принагідні зауваги та ілюстрації подають цікавий матеріал і для української історичної діалектології.

Велике наукове й пізнавальне значення мають такі давні словники, як “Лексис” Лаврентія Зизанія, “Лексикон” Памва Беринди, “Синоніма словенороська” невідомого автора, у яких активно представлена лексика української мови XVI–XVII ст.

Писемними пам'ятками є не лише тексти різної жанрової й стильової кваліфікації, а й написи на речах матеріального вжитку: на надгробках, монетах, зброї, пряслицях, прикрасах, посуді та под. Відомий напис на глечикові, знайденому в одному із гніздовських курганів біля Смоленська, відносять до першої половини X ст. Читають його по-різному: чи то **гороу҃ща** “гірчиця”, чи **гору҃шна** “гірчичні”, чи **гору҃х пса** “Горух писав”. Яким би не було прочитання цього слова, воно засвідчує поширення грамоти й писемності у східних слов'ян кінця першого тисячоліття. Інтерес для історика мови складають і так звані графіті – тексти, вишкрябані на штукатурці. Найбільш досліджені графіті Софії Київської: на стінах, що ведуть на хори, можна прочитати своєрідні прохання-звернення до найвищих небесних сил. У 50-х роках XX ст. у Новгороді під час проведення будівельних робіт випадково були знайдені берестяні грамоти – написи, вишкрябані на найдоступнішому й найдешевшому матеріалі – бересті – березовій корі, які відбивають особливості народнорозмовного мовлення новгородців середньовічних часів. Грамоти писали представники різних соціальних груп, у тому числі й прості люди, що свідчить про порівняно високий рівень грамотності на Русі. За змістом грамоти на бересті – насамперед ділове й приватне листування. Так, в одній із грамот, знайдених на Львівщині, записано: **От Говѣновоє: ко Нѣжничю дає б дєсѣть коуно лодиенюю повѣдало Говѣно и да на соудо а попъ писалъ: а дає Луцѣ оли нь водаси то я у конязя поєма отроко прижь приєдо а во боле ти вонидь.**

Джерелом вивчення історії української мови є ономастика. Власні імена (антропоніми й топоніми) “законсервували” лексичні, фонетичні й граматичні форми, характерні для давніх станів української мови. Наприклад, “Реєстри Війська Запорозького 1649 року” як найдавніший послідовно укладений перелік прізвищевих назв українців дає змогу реконструювати на базі антропонімів давні загальні назви, не зафіксовані словниками, наприклад **Ситник** від **сита** ‘продукт пивов-

варіння' чи **сито** 'предмет домашнього начиння'. Відоме в українській культурі прізвище *Драгоманов* – виразно мотивована одиниця. Воно походить від загального номена, що називає особу за професією чи родом занять. *Драгоманами* в давнину називали перекладачів, тлумачів з іноземної мови на українську.

У складі топонімів теж можна реконструювати давно віджилі лексичні одиниці й граматичні форми. Зокрема, топонім *Стрижень* (Київська обл.) утворений, очевидно, від загальної назви **стрижень**, що мала значення 'середина течії ріки, найбільш глибоке місце, би-стрина'. У формі таких топонімічних назв, як *Любомль, Перемишль, Ярославль*, пізнаємо праслов'янські форми присвійних прикметників, які в сучасній мові таким способом (за допомогою суфікса **-ль** – з **-йь**) не утворюються. Українські гідроніми – один із найдавніших типів топонімічних номінацій – теж досить часто віддзеркалюють слов'янські мовні раритети: *Полтва, Лопань* та ін.

Певну інформацію з історії української мови дають мови інших народів (слов'янських і неслов'янських). Зокрема, історію праслов'янських носових голосних, особливості читання кирилических літер **ѡ, ѣ** допомогла пізнати польська мова, де й досі в системі вокалізму функціонують носові звуки.

Ім'я франкського короля *Карла Великого* в багатьох європейських народів стало загальною назвою, набравши форму **король** із фонетичним повноголоссям, яке сягає, зрозуміло, неповноголосного **[or]**. Записи іноземцями давніх східнослов'янських слів дають підстави для певних висновків про звукову форму цих лексем. Наприклад, відомо, що візантійський імператор Костянтин Порфирородний у праці "Про народи" наводив автентичні назви дніпровських порогів, у яких відтворив особливості звучання цих назв у середині X ст.

Безперечно, писемні пам'ятки староукраїнської мови різних часів мають першорядне значення для розуміння історичних процесів, що відбувалися в нашій мові. Проте перебільшувати їх роль не слід із багатьох причин. По-перше, не всі історичні регіони України репрезентовані давніми писемними джерелами. По-друге, багато таких джерел дійшло до нас у вигляді копій, а не оригіналів. По-третє, майже всі староукраїнські твори написані під потужним впливом церковнослов'янської мови й об'єктивно не відбивають особливостей живої мови. Навіть над пам'ятками світських жанрів тяжіли усталені форми слововживання, письма, консервативна традиційна орфографія.

Пам'ятки ділового змісту з погляду проекції на народнорозмовне мовлення теж слід розглядати із певними застереженнями. Їх мова

нерідко є відображенням міського розмовного койне, а не сільського мовлення, яке об'єктивніше відбивало мову народу. Крім того, ділове мовлення теж не могло уникнути традицій, що здавна існували в оформленні документів.

Важливим джерелом вивчення історії мови на всіх рівнях є сучасні діалектні факти. Саме в народному мовленні реалізувались особливості розвитку мови на різних етапах її історії. Визначний мовознавець XIX ст. Ізмаїл Срезневський надавав важливого значення для вивчення історії мови фактам народної мови: “Оскільки життя мови в книзі можливе тільки тому, що є чи було життя мови в народі, то історію народної мови слід вивчати перш за все і навіть більше, ніж історію мови книжної”¹. І досі українські говори, особливо північного й південно-західного ареалів, зберігають давні фонетичні, граматичні й лексичні форми.

Достовірну інформацію про життя давніх племен і народів містять археологічні свідчення. Результати археологічних досліджень дають змогу скласти уявлення про світогляд, звичаї, матеріальну й духовну культуру наших предків, важливим складником якої є мова.

Історія мови може робити об'єктивні висновки про стан розвитку мови того чи іншого історичного періоду, тільки використовуючи шляхом наукового синтезу факти різних наук. Лише комплексні наукові студії можуть претендувати на відносну достовірність наукових висновків, що стосуються етногенезу українців, походження та розвитку їхньої мови.

Походження української мови. Періодизація історії української мови

Існує кілька поглядів на історію виникнення української мови. Найбільш імовірним, очевидно, є такий. Усі сучасні мови слов'янського світу поділяються на три групи: східну, західну та південну. Після розпаду праслов'янської етнічної й мовної єдності утворюються дрібніші племінні союзи. Про союз праукраїнських племен можна говорити, уже починаючи з VI ст. У VI–VII ст. у східних слов'ян виникають державні об'єднання – племінні, а також територі-

¹ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / Срезневский И. И. – СПб. : [б. и.], 1849. – С. 34.

альні князівства, важливими центрами яких були Київ, Новгород, Смоленськ, Полоцьк, Чернігів й ін. У зв'язку з різними причинами соціального характеру (розвитком суспільства, потребами оборони та боротьби проти ворогів) виникло велике князівство Київська Русь, яке за князя Володимира (978–1015 рр.) досягло найбільшого політичного розквіту. Навіть за об'єднувальної ролі такого державного утворення, як Київська Русь, народи, які жили в ній, не були єдиним етнічним і мовним монолітом. Поняття “давньоруська”, що вживається стосовно мовної ситуації в Київській Русі, доцільно використовувати лише тоді, коли йдеться про літературно-писемну мову східних слов'ян. Це була книжна мова, в основі якої лежала мова найдавніших церковних книг, мова християнської ідеології. До структури цієї мови проникали народнорозмовні елементи. Використання терміна “давньоруський” стосовно народнорозмовної мови людності Київської Русі не має достатнього наукового обґрунтування.

Із проблемою походження української мови тісно пов'язана й проблема її періодизації. У ній переплітаються суто мовознавчі проблеми із суспільними, із намаганням кожного етносу усвідомити свою історію, своє місце в історичному процесі.

До ХХ ст. у філології панівною була думка про те, що українська мова розвинулася не безпосередньо із праслов'янської мови після її розпаду, а виникла через прасхіднослов'янський і давньоруський етапи. Найбільш послідовно така думка викладена в працях академіка О. Шахматова, який у своїх останніх роботах виділяв два періоди в історії мови давніх східних слов'ян: 1) спільноруський, або праруський, який існував від виділення східних слов'ян із праслов'янської єдності до кінця VIII–початку IX ст., чи навіть середини XI ст.; 2) давньоруський – із XI до XIII ст., поки продовжувалося спільне мовне життя східних слов'ян у Київській Русі.

А. Кримський виділяв такі етапи розвитку української мови: 1) етап праруської єдності до XI ст.; 2) етап південноруської мови XI–XIV ст.

Ф. Медведєв історію мови періодизував таким чином: 1) древньоруська мова – приблизно з початку VII ст. до XIV ст.; 2) мова російської, української й білоруської народностей – із XIV ст. до XVIII ст.; 3) російська, українська та білоруська національні мови – із XVII ст. до нашого часу.

М. Бойчук у підручнику “Історична граматики української мови” подає таку хронологію української мови: I. Для незадокументованого

періоду: 1) спільнослов'янська мова (до VI ст. н. е.); 2) давня спільно-східнослов'янська (антська) мова (VI–VIII ст.); 3) давньоруська мова початкового періоду (IX – поч. XI ст.). II. Для задокументованого періоду: 1) давньоруська мова пізнішого періоду (XI–XIII ст.); 2) українська мова (початок XIV–XX ст.).

Ю. Шевельов дотримується думки про виділення таких етапів в історії української мови: 1) протоукраїнський (до середини XI ст.); 2) староукраїнський (від середини XI ст. до XIV ст.); 3) середньоукраїнський (від XV ст. до XVIII ст.); 4) сучасний – від кінця XVIII ст. Префіксом **прото-** науковець окреслює ситуацію, коли ще не були цілком сформовані всі типологічні риси української мови, з одного боку, проте з іншого, – відбувся розпад попереднього праслов'янського діалектного конгломерату).

О. Горбач висунув таку періодизацію з двома етапами:

I. Етапи виникнення української мови серед інших слов'янських мов: 1) праіндоевропейська доба (2000 р. до н. е.); 2) балтослов'янська доба (1500–1300 р. до н. е.); 3) праслов'янська доба (1300 р. до н. е. – 500/800 н. е.); 4) протосхіднослов'янська доба (500/800–900/1000 н. е.).

II. Виникнення української мови в її двох діалектах – південно-західному й північно-східному – із їхніми системами (XI/XII–XV ст.).

Г. Півторак в одній зі своїх останніх праць оформлення трьох східнослов'янських етносів і їхніх мов відносить до XII–XIII ст. У тій самій праці він уточнює, що рубіж XI–XII ст. можна умовно визнати початком самостійної історії української мови як мови українського народу. До цього можна говорити лише про протоукраїнські говори, які все більше набували українських мовних особливостей.

Ю. Карпенко так періодизує історію української мови: 1) праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.); 2) спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.); 3) спільносхіднослов'янська мова (IV–X ст.) – антська мова (IV–VII ст.), давньоруська мова (VIII–X ст.); 4) давньоукраїнська мова (XI–XIV ст.); 5) староукраїнська мова (XV–XVIII ст.); 6) нова українська мова (XIX–XX ст.).

В. Німчук пропонує таку періодизацію історії української мови як лінгвальної системи: 1) праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI–VII ст.); 2) прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (VII/VIII–X ст.); 3) давньоруськоукраїнська мова (XI–XIII ст.); 4) середньоукраїнська, або середньоукраїноруська, мова (XIV/XV – кінець XVII ст.); 5) новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

Про походження писемності в східних слов'ян

Питання походження писемності в східних слов'ян і досі є дискусійним у славістичній науці. Багато поколінь дослідників уважали, що писемність у східних слов'ян, зокрема й в українців, з'явилася в кінці X ст. у зв'язку з місіонерською й просвітницькою діяльністю серед слов'ян солунських братів-філософів Кирила та Мефодія в середині IX ст. У "Повісті временних літ" ідеться про те, що після запровадження християнства в Болгарії у 858 р. візантійський імператор Михайло на прохання слов'янських князів послав у Моравію Костянтина й Мефодія, де вони створили слов'янський алфавіт і переклали слов'янською мовою найважливіші книги. Ця версія "Повісті временних літ" повторена й у висновках багатьох відомих учених-славістів XIX – початку XX ст. – О. Потебні, О. Шахматова, Б. Ляпунова, С. Булича, О. Соболевського, М. Дурново, Ю. Карського, Л. Щерби, Л. Булаховського та ін. У зв'язку з цим виникає закономірне питання про те, чому південнослов'янська у своїй основі писемність так легко прижилася й на східнослов'янських землях, стала невід'ємною частиною культури Київської Русі. Київська держава мала потужні традиції книгописання й книготворення взагалі, її культуру творили відомі високоерудовані проповідники та оратори, письменники й історики. Ці традиції мали глибоке коріння, тобто "справа слов'янських освітників Кирила та Мефодія знайшла в Давньоруській державі благодатний, добре підготовлений ґрунт, який, без сумніву, міг створитися не тільки внаслідок тривалих і плідних економічних та культурних зв'язків східних слов'ян із Візантією й Болгарією, а й у процесі багатовікового внутрішнього культурного розвитку східнослов'янських земель в епоху раннього середньовіччя"¹. Очевидним є те, що високий рівень матеріальної й духовної культур Київської Русі, її торговельні, економічні, дипломатичні й культурні відносини із зовнішнім світом вимагали активної фіксації цих зв'язків на письмі.

Після появи наукових праць С. Обнорського, який уважав, що певні форми писемності могли мати ще руси антського періоду IV–VII ст. нашої ери, з'явилося багато прихильників ідеї самотності давньої східнослов'янської писемності. Не всі вони достатньо зважено, із залученням великої кількості наукових фактів розглядали цю проблему. Її слід вивчати не лише у зв'язку із докладним студі-

¹ Півторак Г. П. Українці : звідки ми і наша мова / Півторак Г. П. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 135–136.

юванням нового фактичного матеріалу, віднайдення якого видається практично неймовірним, але й із загальними закономірностями розвитку письма. Писемність з'являється в народі тоді, коли в ній виникає настійна потреба, зумовлена не зовнішніми чинниками, а передусім внутрішнім історичним розвитком суспільства, коли саме тільки усне мовлення не може задовольняти потреби в спілкуванні, коли виникає необхідність передавати мову в просторі й часі. Вочевидь, найдавніша писемність у наших предків повинна була виникнути під час переходу ранньофеодального праслов'янського суспільства до етапу державності й формування первісних народностей. За такого рівня суспільного розвитку використання писемності було не тільки необхідним, а й неминучим.

Предки східних слов'ян – скоти – у V ст. до н. е. вже активно спілкувалися з греками. Очевидно, під час певних торговельних операцій вони користувалися так званім “предметним” письмом, зарубками-позначками на камені чи дереві – тобто “чертами” й “різами”, які згадуються в Чорноризця Храбра. Такі примітивні способи передавання інформації були підготовчим етапом до більш досконалих способів фіксації мови, тобто до розвитку письма в усіх його історичних різновидах – від піктографії до буквено-звукового письма. Є археологічні свідчення про те, що в глибоку давнину давні слов'янські (черняхівські) племена послуговувались елементами грецького та латинського вокалізованого літерно-звукового письма.

В усьому світі письмо поширювалося майже без винятків шляхом запозичення, тому немає підстав припускати існування якихось місцевих алфавітів у старокиївські часи. Наші предки-слов'яни могли використовувати для власних культурних потреб писемної практики пристосований грецький алфавіт. Про використання протоукраїнцями якогось видозміненого грецького письма свідчить чимало джерел. Серед них – примітка до паннонського житія Кирила, у якій ідеться про те, що **“грамота р҃ска҃я явила҃ся, богомъ дана, вѣ Корс҃уни р҃синѣ, от не҃я же на҃учил҃ся философ Константин, и отт҃ѣду сложивѣ и написавѣ книги р҃скимъ языкомъ”**. До таких свідчень належать ще, зокрема, й такі: а) розповідь арабського мандрівника Ахмеда ібн Фалдана, який у 921 р. бачив у волзьких болгар похорон руса та написані потім на кургані імена небіжчика й царя русів; б) твердження арабського географа ал-Масуді (помер у 926 р.) про те, що в одному з “руських храмів” він виявив накреслене на камені прорцтво; в) повідомлення арабського вченого Ібн ан-Надіма (987 р.) про наявність письма в русів, вирізаного на дереві, тощо.

Вірогідним свідченням існування писемності в Україні-Русі на початку X ст., тобто до офіційної християнізації, є договори руських князів Олега та Ігоря з Візантією 911, 944 і 972 рр.

Широке побутування писемності у світських колах Київської Русі, давнє листування, берестяні грамоти, графіті соборів Києва й Новгороду, написи на предметах побуту, зброї, будівельних плитах та інших предметах XI ст., досконале володіння мистецтвом написання й оформлення книг свідчать про давні, століттями сформовані традиції користування письмом. На думку В. Істрина, писемність у східних слов'ян мала існувати до того вже декілька століть¹. О. Мельничук цілком слушно стверджує, що археологічні й історичні матеріали переконливо доводять: суспільні потреби Київської Русі вимагали існування розвиненої системи письма, яка повинна була існувати ще до запровадження християнства на Київських землях².

Короткий огляд вивчення історії української мови у вітчизняному мовознавстві

Науковий опис української мови був започаткований ще працями граматистів та лексикографів XVI–XVII ст. Серед них – словники й граматики Лаврентія Зизанія, Памва Беринди, Єпіфанія Славинецького, Івана Ужевича. Особливий інтерес викликає граматична праця, автором якої був Іван Ужевич. Укладена в 1645 р. ця граMATика, хоча й обіцяє читачеві опис “словенської” – церковнослов'янської мови, проте подає виклад головним чином системи української мови XVI ст. Фактично це перша в українському мовознавстві граMATика української мови. Лексикографічні, як і граматичні, студії українських учених XVI–XVII ст., крім “Синоніми славенороської”, присвячені церковнослов'янській мові. Проте й вони сприяли усвідомленню граматичної та лексичної будови української мови, її типологічних характеристик на тлі інших слов'янських мов.

Із XIX ст. починається послідовний науковий опис української мови в її історичному розвитку. Серед відомих дослідників історії української мови – І. Срезневський, М. Максимович, О. Потебня, П. Житецький, А. Кримський, І. Огієнко, Л. Булаховський. Так, перу

¹ Истрин В. А. Развитие письма / Истрин В. А. – М. : Наука, 1961. – С. 436.

² Мельничук О. С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності / О. С. Мельничук // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 18.

Л. Булаховського належать такі відомі праці, як “Історичний коментар до української літературної мови”, “Питання походження української мови”.

Традиції історичного мовознавства в наш час розвинули М. Жовтобрюх, В. Русанівський, А. Грищенко, В. Німчук, С. Бевзенко, С. Самійленко, Г. Півторак. Наукові студії вчених діаспори найвиразніше представлені працями Юрія Шевельова та Олекси Горбача.

У колі праць з історії мови особливо важливим є вивчення пам’яток історії української мови. Писемні пам’ятки східних слов’ян, і зокрема староукраїнські писемні джерела, вивчали О. Востоков, Є. Карський, П. Житецький, І. Свенціцький, І. Огієнко. Серед дослідників давніх пам’яток писемності – А. Генсьорський, М. Бойчук, В. Русанівський, М. Пещак, В. Німчук, В. Франчук, І. Чепіга, Ф. Медведєв, Й. Дзендзелівський, Л. Гумецька, І. Керницький, О. Купчинський, В. Мойсієнко та ін.

Поміркуйте

- Доведіть важливість історико-лінгвістичних студій для пізнання закономірностей організації й розвитку сучасної української мови.
- Порівняйте специфіку діахронного та синхронного вивчення мовних одиниць.
- Схарактеризуйте джерельну базу історії української мови. Яке із цих джерел Ви вважаєте найважливішим для пізнання історії української мови?
- Проаналізуйте актуальність діалектної інформації як джерельної бази історичного вивчення української мови.
- З’ясуйте, яка роль пам’яток писемності для вивчення історії української мови.
- Проаналізуйте аргументи “за” та “проти” існування писемності в східних слов’ян у докириличний період.
- Обґрунтуйте доцільність/недоцільність уживання терміна “давньоруська мова” на означення спільної загальнонародної мови східних слов’ян.
- У чому причини дискусійності проблеми періодизації української мови? Які Вам відомі схеми періодизації історії української мови?
- Хто з українських лінгвістів працював і працює в галузі діахронної лінгвістики?

ФОНЕТИКА

Завдання історико-фонетичних досліджень

Фонетика як розділ науки про мову вивчає особливості звукової будови тієї чи іншої мови. Історична, або діяхронічна, фонетика досліджує звукові зміни в мові від найдавнішого періоду її існування до сучасного стану.

На відміну від описової фонетики, яка в процесі розгляду мовного матеріалу послуговується інструментальними й експериментальними методами дослідження звуків, слуховим аналізом мови в її безпосередньому звучанні, історична фонетика не може оперувати поняттям *звук мовлення*, а лише поняттям *фонема*, тобто поняттям звукового типу, визначеного на підставі узагальнених фонетичних ознак.

Звукові зміни мови розглядаються не як ізольовані мовні елементи, а в їх системі, під якою розуміється “фонологічна структура, що являє собою єдність пов’язаних за певними законами і взаємозумовлених її елементів”¹. Фонетичні зміни, що відбуваються в мові, викликані й зумовлені різними причинами – зовнішніми та внутрішніми. До внутрішніх причин, які спричинюють розвиток мови, належать протилежні начала, суперечності, боротьба між якими призводить до змін. Внутрішні причини мовних змін виявляються в ряді тенденцій мовного розвитку: тенденції до економії мовних зусиль, до полегшення артикуляції звуків; зміні фонетичного складу слова у зв’язку з утратою ним лексичного значення; тенденції до вилучення з фонетичної системи мови нефункціональних звуків; у впливові звукового оточення; в аналогії.

Серед причин зовнішнього характеру – розвиток матеріальної й духовної культури, продуктивних сил, науки, техніки тощо. Другою причиною зовнішніх змін є контактування мов, яке може відбуватися внаслідок різних причин та проходити безпосередньо або опосередковано. Зовнішні фактори спричинюють засвоєння артикуляційних особливостей мов, з якими контактує та чи інша мова. Наприклад, звук [ф], невластивий для давніх слов’янських мов, з’явився в них під впливом грецької мови, із якою відбувалося в давнину активне контактування.

¹ Історія української мови : Фонетика / В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 1979. – С. 66.

Історична фонетика на сучасному етапі її розвитку не завжди дає змогу достовірно витлумачити причини всіх звукових змін, які відбувалися в мові, але дослідження причин цих змін було й залишається одним з актуальних завдань історичної лінгвістики.

Звукові зміни неоднакові щодо їх наслідків у мові. Одні з них викликають перебудову фонетичної системи, наприклад утрата зредукованих голосних, інші не набувають будь-якого функціонального навантаження, наприклад наближення в українських говірках вимови голосного [i] до [и]. Проте і функціональні, і нефункціональні зміни важливі для історичної фонетики, оскільки незалежно від статусу ці зміни є виявом реалізації фонологічної системи мови.

Діахронічна фонетика виділяє два типи звукових змін. Це такі зміни, унаслідок яких один звук переходить в інший у будь-якій позиції незалежно від фонетичного оточення, інтонації, наголосу, місця в слові та ін., тобто відбуваються спонтанно, наприклад перехід носових голосних у неносові. По-друге, це зумовлені звукові зміни, тобто ті, що відбуваються за певних фонетичних умов, наприклад палаталізації задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду.

Історична фонетика тісно пов'язана з іншими мовними системами. Без аналізу історії звукової будови української мови неможливо пояснити багато лексичних і морфологічних явищ. Наприклад, сучасні слова *ціна* та *каятися* не пов'язані семантично, кожне з них має свою словотвірну парадигму (*ціна* – *цінний*, *оцінка*, *оцінювати*; *каятися* – *каяття*, *покаяння*), проте в далекому минулому вони розвинулися з одного кореня, який зазнав низки фонетичних перетворень. Таким був корінь **koj* – ‘мстити, карати’. Отже, первісно слово **kojъna* означало ‘помста, кара’. Звукові перетворення цього кореня були викликані тим, що дифтонг [oj] перед приголосним не зберігся, а змінився в голосний переднього ряду [ě], тоді як у позиції перед голосним цей дифтонг не зазнавав змін, оскільки в такому випадку приголосний [j] переходив до наступного складу: **kaj-a-ti-se* > *каятисьь*. Крім того, перед голосним переднього ряду [k] перейшов у [c'] (друга палаталізація задньоязикових): **kojъna* > *ціна*.

Зв'язок давніх звукових змін і морфологічних явищ ілюструє, наприклад, виникнення нульової морфеми (флексії) як показника певних граматичних форм після занепаду слабких зредукованих в іменниках типу *садъ*, *днь*, *городъ*, *братъ*.

Хронологізація давніх фонетичних явищ ґрунтується на кількох джерелах, які доповнюють одне одного. Важливий матеріал для

вивчення історії фонетичної системи дають писемні пам'ятки. Проте, зважаючи на особливості їх орфографії, яка не завжди відбивала специфіку живої мови, на книжний стиль, далекий від народнорозмовної стихії, на те, що пам'ятки із певним запізненням фіксують мовні явища, які стають типовими для тієї чи іншої мови, свідчення писемних пам'яток слід доповнювати фактами з інших джерел.

Важливим джерелом хронологізації мовних явищ є запозичення з української чи праслов'янської мови до інших мов і навпаки. Такі запозичення свідчать про звукову будову слова на час його входження до іншої мови, у якій вони до певної міри зберігають свої давні особливості та втрачають зв'язок із законами еволюції своєї мови.

На сучасному етапі розвитку науки можливою є не абсолютна, а відносна хронологізація фонетичних явищ.

Беручи до уваги періодизацію історії української мови загалом, очевидно, слід історію фонетичної системи української мови розглядати за такими періодами: 1) праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами; 2) прасхіднослов'янська мовна єдність із діалектними особливостями, властивими українській мові, й протокраїнська мова; 3) давньоукраїнська мова (за термінологією В. Німчука – давньоруськоукраїнська мова); 4) середньоукраїнська мова; 5) новоукраїнська мова.

Формування фонетичної системи протосхіднослов'янських діалектів

Ранні праслов'янські звукові зміни

Рання праслов'янська мова успадкувала від попереднього періоду своєї історії – праіндоєвропейської мови-основи – звукову систему, до якої входили звуки різних типів.

Голосні звуки. У системі найдавнішого вокалізму ранньої праслов'янської доби існувало розрізнення довгих і коротких голосних. За ознакою тривалості опозиційні пари складали такі звуки-монофтонги:

[ī] – [i];

[ē] – [e];

[ā] – [a];

[ō] – [o];

[ū] – [u].

Крім того, існували дифтонги, які теж протиставлялися за тривалістю:

[āOī] – [ǣOī];
[ēOī] – [ěOī];
[ōOī] – [ǫOī];
[āOu] – [ǣOu];
[ēOu] – [ěOu];
[ōOu] – [ǫOu].

Деякі лінгвісти до системи голосних за функціональною ознакою, тобто за здатністю бути основою складу, відносять складотворчі сонанти, які теж у той час протиставлялися за короткістю – довготою:

[r̄] – [r̃];
[ī] – [ĩ];
[m̄] – [m̃];
[n̄] – [ñ].

У процесі формування специфічних характеристик праслов'янської мови в системі спільнослов'янського вокалізму відбулися дві потужні всеохопні зміни: по-перше, усунення протиставлення голосних за тривалістю; по-друге, монофтонгізація дифтонгів. Перша з названих змін відбулася раніше, ніж монофтонгізація дифтонгів, що перебувала в прямій залежності від закону відкритого складу. Довгі й короткі голосні змінилися, зокрема, таким чином: довгі звуки [a] та [o] злилися в одному голосному [a] нормальній тривалості; звук [o] виник із давніх коротких [o] та [a]; голосний [ě] змінився в [e], довгий голосний [e] – у відкритий [a]; довгий [i] перейшов у [i] звичайної тривалості, короткий [i] трансформувався в надкороткий, або зредукований, голосний переднього ряду [ь]; зредукований заднього ряду [ь] виник із раннього праслов'янського [u] короткого, [u] довгий змінився в [y] тощо.

Приголосні звуки. До найдавнішої системи консонантизму входили такі звуки:

1. Губні – [b], [bh], [p], [ph], [w], [u].
2. Передньоязикові – [d], [dh], [t], [th], [z], [s], [n], [m], [l], [r].
3. Середньоязикові – [j], [i].
4. Задньоязикові – [g], [k], [gh], [kh], [g'], [k'], [gʷ], [kʷ], [gʷh], [kʷh].

До найдавніших фонетичних змін, що відбувалися в межах праслов'янської мови, слід, очевидно, віднести втрату придиховості проривних приголосних [bh], [ph], [dh], [th], [gh], [kh], які перейшли у

звичайні проривні звуки [b], [p], [d], [t], [g], [k]. У період формування праслов'янських діалектів зникли також лабіалізовані приголосні [g^h], [k^h], [g^hh], [k^hh], які змінилися у звичайні, нелабіалізовані задньоязикові звуки.

Серед фонетичних змін, що відрізняють слов'янські мови від неслов'янських, була давня зміна напівпалатальних задньоязикових приголосних, які в діалектах праслов'янської мови перетворилися в зубні приголосні. Пор. укр. *зерно* – латин. *grānum*, укр. *знати* – гот. *kann* 'знаю'. До власне праслов'янських інновацій належить звук [x], який виник із колишнього [s] у певних позиціях, зокрема після голосних високого підняття та деяких приголосних, наприклад, укр. *сухий* – лит. *saūsas*.

Невластиві для більшості діалектів праслов'янської мови індоєвропейські складотворчі сонорні зазнали змін, які полягали в тому, що після втрати складотворчості сонантів після них розвинувся голосний призвук, що перетворився на [i] або на [u]: *prst > *pirst > *пърстъ*; *dlg > *dъlg > *дългъ* 'борг' (пор. *індульгенція* 'відпущення гріхів (моральних боргів)'). До найдавніших фонетичних змін лінгвісти відносять також зміну [m] на [n] у кінці складу: *kum > *kun (давні прийменники *кън*, *сън*).

Як бачимо, корпус голосних і приголосних ранньої праслов'янської мови значною мірою відрізнявся від системи звуків слов'янських мов пізніших періодів їх історії. Зокрема, існували такі диференційні ознаки фонем, які сучасним слов'янським мовам невідомі. Це протиставлення звуків за тривалістю, наявністю дифтонгів, придиховістю і огубленістю приголосних. Проте в найдавніші успадковані від праіндоєвропейського стану часи не протиставлялися тверді й м'які приголосні, відсутні були шиплячі консонанти, африкати.

Особливості організації складу в праслов'янській мові

У процесі формування праслов'янської мови вибудовувались особливі фонетичні характеристики, які відрізняли її від інших мов індоєвропейської мовної сім'ї. До таких специфічних ознак належали й особливості організації складу. Зокрема, існували дві закономірності, пов'язані зі структурою складу.

Першою закономірністю, яка характеризувала склад праслов'янської мови, був закон відкритого складу, або тенденція до висхідної

звучності в межах складу. Суть цього закону полягала в тому, що склади закінчувалися тільки на складоутворювальний звук, тобто на голосний або складотворчий приголосний. Кожен склад починався з найменш звучного і закінчувався найбільш звучним елементом.

Закон відкритого складу, на думку лінгвістів, був і причиною, і наслідком багатьох фонетичних процесів, які відбувалися в праслов'янській мові, став рушійною силою низки звукових явищ. Цей фонетичний закон зумовив відсутність приголосних у кінці слів, обмежив сполучення приголосних у середині слів (і цю тенденцію відбивають найдавніші писемні пам'ятки): вони могли бути тільки такими, що починають слово, тобто можливими були сполучення шумних із сонорними (кр, гр, тр, пл, кл, хл, сл, ср, зн, см, св і под.) та деяких шумних (ск, ст, зд, зг, сп). Наприклад, можна порівняти такі форми: **тепло** – **плавати**, **оґри** – **грива**, **єсмь** – **смѣхъ**, **соупроугъ** – **правьда**, **весна** – **снѣгъ**, **искати** – **скотъ**, **мьзда** – **здєсь**, **кость** – **стати**.

Дія закону відкритого складу супроводжувалася низкою фонетичних явищ, а саме: переміщенням приголосних на межі складу й звуковими змінами в новоутворених групах приголосних, утратою кінцевого приголосного в слові, монофтонгізацією дифтонгів, розвитком протези, появою носових голосних, розвитком складотворчих властивостей сонантів тощо.

У праслов'янській мові до початку дії закону відкритого складу з різних причин існували як відкриті, так і закриті склади. Закриті склади могли бути успадковані ще від індоєвропейської доби, а могли виникати внаслідок слово- та формотворення. Коли почав діяти закон відкритого складу, усі приголосні в середині складу перемістилися на його початок, утворивши нові групи приголосних. Деякі з цих консонантних груп були природними, звичними для мовців, такими, що їх уже знала праслов'янська мова (пор. ***tep-lъ** > ***te-plъ** і ***plodъ**). У таких новоутворених групах приголосних зміни не відбувалися. Інші сполучення приголосних були невластивими спільнослов'янській звуковій системі й тому зазнали різних змін, як-от: а) повний занепад одного з приголосних; б) вставлення між приголосними додаткового голосного; в) вставлення між приголосними додаткового приголосного; г) асиміляція; г) дисиміляція.

У новоутворених групах приголосних найчастіше спрощувався проривний звук: ***ǃpsa** > **osa**, укр. **оса**, д.-прус. **wobse**; ***plekton** > ***pleton**, укр. **плету**, ст.-сл. **плѣтъ**, латин. **plectō**.

У префіксі **ob-** перед іншими проривними спрощувався **b**: ***obgovoriti** > ***ogovoriti**, укр. *оговорити*, рос. *оговорить*. Сучасна форма *обговорити* виникла пізніше, коли закон відкритого складу вже не діяв. Зазнав спрощення й приголосний **[n]** у префіксах ***къn**, ***съn** перед початковим приголосним кореня: ***snъbezati** > ***sъbežati**. У прийменниках **къn**, **съn**, **въn** **[n]** перед словом, яке починалося на приголосний, зникав. Перед голосним кореня та перед **[j]** приголосний **[n]** зберігся. Під час зміни межі слова **[n]** переходив до початкового складу наступного слова. Наприклад, ***въn jęgo** > **въ njęgo**.

У нових групах приголосних могли виникати вставні голосні й приголосні, які давали змогу мовцеві уникнути незручності в артикуляції неприродних груп приголосних. За спостереженнями дослідників, вставні голосні (крім **ъ**) виникали в словах-запозиченнях: **єгупьтъ**, гр. Αίλωπτος¹. У питомих словах міг розвиватися вставний **ъ** у префіксах **ob** і **ot**: **отъвращю**, **объгонить**.

У звукосполученнях **[zr]**, **[sr]**, складних з артикуляційного погляду, розвивалися вставні приголосні **[d]** або **[t]**: ***sesra** > **сестра**.

У новоутворених групах приголосних відбувалися також дисимілятивні зміни. Це стосувалося передусім одних і тих самих або ж дуже подібних приголосних. Наприклад, у давніх формах ***pletti**, ***bredti** закон відкритого складу викликав поєднання на початку складу приголосних **tt** або **dt**. Незручні для вимови звукосполучення змінилися на **st**: ***plesti**, ***bresti**. Наслідки цього дуже давнього фонетичного процесу спостерігаються і в сучасній українській мові: *веду* – *вести*, *мету* – *мести*, *оповідаю* – *повість*.

Перерозподіл приголосних між складами та утворення внаслідок цього нових консонантних груп могли викликати й асимілятивні зміни приголосних: ***noktis** > укр. *ніч*, ***pektis** > укр. *ніч*.

Приголосні, які закривали кінцевий склад слова, зокрема звуки **[s]**, рідше **[d]**, **[t]**, **[r]**, **[n]**, втрачалися. Утрата кінцевих приголосних відбувалася в називному відмінку однини іменників: ***gōstis** > ***gostъ**, ***nēbōs** > ***nebo**, ***sūnūs** > ***synъ**, ***mēdūn** > ***medъ**; у називному відмінку однини прикметників чоловічого роду: ***nōvōs** > ***novъ**; у 2-й особі однини дієслів наказового способу: ***beroOis** > ***beri**.

У праслов'янській мові, коли почав активно діяти закон відкритого складу, утворилися носові голосні. Вони виникли із давніх поєднань голосних заднього чи переднього ряду з носовими приголосни-

¹ Історія української мови : Фонетика / В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 1979. – С. 106.

ми, які закривали склад: ***ronka** > ***ri ka**, ст.-сл. рѣка, ***pentь** > ***pęть**, ст.-сл. пѣть.

Сполучення **голосний** плюс **носовий приголосний** в одній і тій самій морфемі могли закривати склад, а могли належати до різних складів: Н. в. однини ***imen** – Р. в. однини ***imeni**. У першій формі, де носовий закривав кінцевий склад слова, утворився носовий звук: ***imẽ**, у формі родового відмінка звук [n] відійшов до наступного складу, тобто умови для появи носового голосного тут відсутні: ***imeni**. Так утворилося чергування у словах типу **ім'я – імені, плем'я – племені** тощо. У неслов'янських мовах індоєвропейської мовної сім'ї, де закон відкритого складу не діяв, зберігаються сполучення голосних із носовими приголосними, які закривають склад: ст.-сл. **maso**, прус. **mensa**, ст.-сл. **чѣдо**, нім. **Kind**.

Відповідно до закону відкритого складу всі слова закінчувалися на голосний. Якщо наступне слово починалося теж голосним, то на стикові слів виникало поєднання двох голосних (зіяння, або гіатус). Небажане з артикуляційного боку явище не тільки порушувало закономірності милозвучності мови. Воно ще й до певної міри суперечило законові відкритого складу, суттю якого було розміщення звуків у складі за висхідною звучністю. Щоб уникнути цього міжслівного зіяння, у праслов'янській мові в таких випадках виникав протетичний приголосний, який усував збіг приголосних.

Протетичними приголосними в праслов'янській мові виступали [w] та [j]. Наприклад, ***wydra** – лит. **údra**, ст.-сл. **ѡзъ, ѡвлько** – укр. **я, яблуко**. Закономірне виникнення протетичних приголосних дає змогу пояснити, чому в українській мові відсутні питомі слова, крім сполучників, часток і вигуків, які починаються на **а, е**. Повнозначні слова з початковими **е, а** належать до запозиченої лексики: **алюр, Артеміда, ефір, арфа, етнос** і под.

Як відомо, у системі раннього праслов'янського вокалізму існували голосні-дифтонги. Їх другим компонентом був нескладотворчий елемент, що закривав склад. Це суперечило законові відкритого складу, і праслов'янські дифтонги почали змінюватися, перетворюючись у монофтонги. Так, дифтонги [aÕ], [oÕ] в середині слів перед приголосними розвинулись у звук [ě]: ***koÕna** > ***kěna**, а в закінченнях слів – або в [ě], або в [i]: ***stoloÕ** > ***stolě**, так само в [i] змінився [eÕ]: ***zemlẽ** > ***zemli**; дифтонги з другим компонентом [u] перейшли в [u]: лит. **raūdas**, укр. **рудий**.

Унаслідок дії закону відкритого складу у звукосполученнях зредукованих заднього й переднього ряду [ь] і [ъ] із сонорними [r] і [l], які стояли перед приголосними, теж відбулися зміни. Сонорні закривали склад і, щоб уникнути цього, вони перебрали на себе складоутворювальну здатність попередніх зредукованих, тобто стали складотворчими: *zъrno > *zъrno > *zʲrno.

Також сонорні набували складотворчих властивостей тоді, коли вони сполучалися з попередніми [o] та [e] і стояли перед приголосними. У такій позиції [r] і [l] закривали склад і внаслідок дії закону відкритого складу зазнавали перетворень, трансформувались у складоутворюючі компоненти слова, тобто самі утворювали окремі склади: *bergъ > *be-r-gъ, *orbota > *o-r-bo-ta. Пізніше такі звукосполучення по-різному могли змінюватися в слов'янських мовах. У них міг або виділятися голосний звук після сонорного (берегъ), або ж відбувалося переставляння голосного й приголосного (робота).

Закон відкритого складу і в сучасній українській мові зберігає до певної міри свою актуальність – початкові склади в питомих словах, як правило, будуються за принципом висхідної звучності, вони починаються найчастіше приголосним звуком.

Другим законом, який регламентував організацію складу в праслов'янській мові, був закон складового сингармонізму. Відповідно до цього закону звуки в складі сполучалися за принципом їх передньої чи непередньої артикуляції, а саме: палаталізовані приголосні сполучалися з голосними передньої сфери творення, а непалаталізовані – із голосними непередньої артикуляції. Якщо цей закон порушувався в процесі словотворення чи словозміни, то відбувалися різні фонетичні зміни. Наприклад, задньоязикові, які в праслов'янській мові були завжди твердими, ніколи не сполучалися з голосними переднього ряду. Коли ж виникала така мовленнєва ситуація, то відбувалися зміни задньоязикових приголосних – так звані палаталізації, або перехідні пом'якшення задньоязикових.

Йотова палаталізація приголосних

У системі морфем праслов'янської мови помітне місце посідав іменниковий або дієслівний суфікс [j]. Ця слово- чи формотворча морфема, поєднуючись із кінцевими приголосними кореня, викликала ряд фонетичних змін. Звук [j] як середньоязиковий приголосний був дуже м'яким і тому спричиняв асимілятивне пом'якшення попередніх

приголосних, або йотову палаталізацію. Таке явище залежно від якості приголосних давало в праслов'янській звуковій системі різні результати.

Сполучення [gj], [kj], [xj]. Задньоязикові приголосні під впливом [j] пересувались у своїй вимові вперед, тобто артикулювалися подібно до палатальних приголосних. Далі задньоязикові перетворилися в шиплячі, приголосні високого ступеня палаталізації, які, зі свого боку, асимілювали наступний [j]. Так виникли подовжені м'які шиплячі приголосні, що згодом утратили довготу й перетворилися у звуки нормальної тривалості. Зазначений процес відбувався за такою схемою: [gj], [kj], [xj] > [g'j], [k'j], [x'j] > [ž'j], [č'j], [š'j] > [ž':], [č':], [š':] > [ž'], [č'], [š']. Наслідки йотової палаталізації задньоязикових приголосних зберігають усі сучасні слов'янські мови, наприклад: укр. *дружу* (<*drugj-), *душа* (<*duxja-); рос. *дружу*, *душа*; пол. *duża*.

Сполучення [zj], [sj]. Під впливом [j] зубні приголосні [z], [s] пом'якшилися, після чого перетворилися у м'які шиплячі. Унаслідок цього утворилися звукосполучення [žj], [šj]. На наступному етапі розвитку в цих звукосполученнях відбулися такі зміни: м'які шиплячі асимілювали звук [j], утворилися подовжені шиплячі, які пізніше перейшли в шиплячі звичайної довготи. Рефлекси [zj], [sj] теж характерні для всіх слов'янських мов: укр. *лажу* (<*lazj-), *ніж* (<*nozj-), *ноша* (<*nosj-); рос. *лажу*, *нож*, *ноша*; блг. *нож*; пол. *nóż*.

Сполучення [rj], [lj], [nj]. Асимілятивний вплив звука [j] на попередні сонорні мав свою специфіку. Звук [j] спочатку палаталізував [r], [l], [n], потім відбулась асиміляція [j] м'якими сонорними й виникли подовжені [r':], [l':], [n':]. На наступному етапі розвитку фонетичних змін у колишніх звукосполученнях [rj], [lj], [nj] м'які сонорні втратили свою довготу. Цей звуковий процес відображений в усіх слов'янських мовах: укр. *поле* (<*polj-); рос. *поле*; пол. *pole*.

Сполучення [dj], [tj]. Як і в попередніх сполученнях звуків, звук [j] пом'якшив [d], [t], унаслідок подальшої асиміляції ними [j] звуки [d], [t] подовжились. Проривні [d':], [t':] утратили свою довготу пізніше, ніж інші довгі приголосні, які виникли подібним шляхом. Розвиток цих сполучень у різних слов'янських мовах проходив по-різному. Втрачаючи довготу, [d':] і [t':] виділяли в різних слов'янських мовах різний компонент. Так, фрикативний компонент [z'], [s'] виділився в тих діалектах праслов'янської мови, які лягли в основу сучасних західнослов'янських мов. Наприклад, чес. *meze*, *svíce*. Компонент [ž'], [š'] розвинувся в діалектах, що лягли в основу південнослов'янських і східнослов'янських мов: укр. *межа* (<*medj-), *лечу* (<*letj-); рос.

межа, сижу, лечу; блр. *мяжа, сяджу, лячу*. У колі східнослов'янських мов праслов'янське звукосполучення [dj] також не має єдиного рефлексу. Відповідно до нього в українській мові, крім [zj], уживається [dž]: *ходжу, раджу*, діалектні *меджа, саджа*.

У лінгвістичній науці немає єдиного погляду на походження української й білоруської африкати [dž]: одні науковці вважають, що цей звук сягає колишнього звукосполучення [dj], інші – що в усіх східнослов'янських мовах це сполучення, змінюючись, збіглося із ж, а пізніше, уже в писемний період, під впливом однокореневих слів чи їх форм змінилося на [dž]. Проте більшість лінгвістів першу думку вважає переконливішою. Результати цього виду йотової палаталізації специфічні для української мови, що дає можливість робити висновки про формування певних ознак нашої мови ще в період спільнослов'янської мовної єдності.

Сполучення губних з [j]. Як і в попередніх випадках, звук [j] асимілював попередній губний приголосний, палаталізувавши його. Проте м'якість у слов'янських мовах не була диференційною ознакою губних фонем, через те розвиток праслов'янських звукосполучень губних з [j] відбувався за іншою схемою: разом із втратою [j] після них виник вторинний палатальний елемент, подібний до [ɲ], який із часом набув артикуляції [ɲ]. Наприклад, укр. *блюдо* (<*bjudo), *плювати* (<*pjevati); рос. *блюдо, плевать*. У західнослов'янських мовах вставний (епентетичний) [ɲ] не зберігся: наприклад, пол. *ziemia*; чes. *země*.

Сполучення [zgj], [skj], [zdj], [stj]. Йотовій палаталізації підлягали не тільки окремі звуки, а й звукосполучення. Унаслідок асимілятивних змін під впливом [j] приголосні [g], [k], [d], [t] у звукосполученнях [zgj], [skj], [zdj], [stj] палаталізувалися, а згодом пом'якшилися і приголосні [z], [s]. Далі ці звукосполучення змінилися в такі поєднання приголосних: [zgj] > [zg'j] > [z'g'j], [skj] > [sk'j] > [s'k'j], [zdj] > [zd'j] > [z'd'j], [stj] > [st'j] > [s't'j]. Пізніше ці новоутворені звукосполучення закономірно змінилися так: [z'g'j] > [ž'ž'] > [ž':], [s'k'j] > [š'č'], [z'd'j] > [ž'dž'], [s't'j] > [š'č']. Наприклад, укр. *нущу* (<*piš'č'- <*piskj-), *нуща* (<*pouš'č'- <*poustj-); рос. *ищу* (<*iš'č'- <*iskj-), *вижжу* (<*viž'ž'- <*vizgj-).

Йотова палаталізація приголосних викликала значні зміни у фонетичній системі слов'янських мов. Зокрема, з'явилися палаталізовані фонемі [ɲ], [r'], [n'], [ž'], [š'], [č'], [dž'] і виникло нове протиставлення фонем за твердістю – м'якістю та історичні чергування приголосних, наприклад: с – ш, ж – ч, д – дж, т – ч тощо.

Палаталізації задньоязикових приголосних

Подібно до йотової палаталізації задньоязикових приголосних [g], [k], [x] відбувалися їх зміни й перед голосними передньої сфери артикуляції. Унаслідок асимілятивного (чи акомодативного) впливу голосних переднього ряду на задньоязикові приголосні вони пересунулись у більш передню сферу артикуляції, палаталізувалися (відповідно до закону складового сингармонізму), а тоді змінилися на шиплячі звуки: [g] > [g'] > [ž'], [k] > [k'] > [č'], [x] > [x'] > [š']. Цю зміну називають першою палаталізацією задньоязикових. Її наслідки зберігаються в усіх слов'янських мовах: *giti – укр. *жити*, рос. *жить*, пол. *żyć*; лит. *keturi*, укр. *чотири*, блг. *четири*; *souxiti – укр. *сушити*, блг. *суша*, пол. *suszyć*.

Перша палаталізація, найімовірніше, відбувалася в кінці минулої – на початку нової ери.

Оскільки задньоязикові приголосні в одній і тій самій морфемі стояли або перед голосними переднього ряду, або перед голосними заднього ряду, то внаслідок першої палаталізації виникло історичне чергування задньоязикових приголосних із шиплячими: *друг* – *дружити*, *рука* – *ручний* (< *роучьныи*), *сухо* – *сушити*. Задньоязикові приголосні зберігаються без змін перед голосними переднього ряду в словах-запозиченнях типу *херувим*, *гігант*, *кефір*, а також перед секундарним [i] в українській мові: *кіт*, *тхір*, *гірко*.

Виникло й виникає чергування *г* – *ж*, *к* – *ч*, *х* – *ш* за аналогією до давньої моделі також у словах, які порівняно недавно запозичила українська мова з інших мов: *аптека* – *аптечний*, *музика* – *музичний*, *метрика* – *метричний*.

Спільнослов'янською фонетичною зміною є друге перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних, тобто друга палаталізація. Вона відбувалася перед голосними переднього ряду [ě] та [i], що розвинулися з дифтонгів [oOj] та [aOj]. Друга палаталізація задньоязикових викликала їх перетворення в [dz'] > [z'], [c'], [s']: *koOina > *cěna, ст.-сл. *цѣна*. Цей фонетичний процес відбувався найчастіше в кінці слова: *друг* – *друзі*, *рука* – *руці*, *муха* – *мусі*, рідше – на початку кореня: *koOjъ > *cělъ, ст.-сл. *цѣлъ*. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових викликало історичне чергування *г*, *к*, *х* із *з'*, *ц'*, *с'*, досить поширене в українській мові: *луг* – *у лузі*, *невістка* – *невістці*, *рух* – *у русі*. Друга палаталізація задньоязикових датується приблизно I–II ст. н. е. Вона виникла тоді, коли

окреслювалася мовна специфіка не лише східних і західних діалектів, а й окремих слов'янських мов. Російська мова як одна з мов східнослов'янської підгрупи не засвідчує всіх випадків другого перехідного пом'якшення задньоязикових, наприклад: *рука – руке, дорога – в дороге, муха – мухе*.

Близьким до другої палаталізації задньоязикових є перехід звуко-сполучень [gv], [kv], [xv] в [zv], [cv], [sv]. Ця зміна відбувалася в тій самій позиції, що й друга палаталізація задньоязикових: *gvoO_izda > укр. діал. *звізда*, *kvoO_iть – укр. *цвіт*, ст.-сл. *волхвъ* – волсви. Ця фонетична зміна відбувалася приблизно тоді, що й друга палаталізація задньоязикових. У діалектах, які лягли в основу східнослов'янських мов, цей процес відбувається не зовсім послідовно. Зокрема, в українській мові є слово *квітка* і є слово *цвіт*, є діалектне *цвилити* і загальнолітературне *квилити*.

Третя палаталізація задньоязикових відбувалася пізніше від першої й другої та представлена меншою кількістю випадків. Третя палаталізація задньоязикових розвинулася не перед, а після голосних переднього ряду й після складотворчого [r]: *ovika > *овьса*, *vъhakъ > *vъsakъ*, *kъneġъ > *kъneġdzъ* > *kъneġzъ*. Очевидно, третя палаталізація відбулася в деяких українських назвах ягід: *суниця, чорниця, брусниця* (пор. рос.: *черника, брусника*, діал. *суника*)¹. Є й додаткові фактори, які відіграють певну роль у третій палаталізації задньоязикових. Зокрема, палаталізація не відбулася в позиції перед наступним приголосним (*mъġla, vixġъ*) і коли в наступному складі був [ы] (*кънеġыни*).

Третя палаталізація також викликала історичне чергування г, к, х – з', ц', с'.

Деякі вчені виділяють четверту палаталізацію язикових². Ідеться про зміну задньоязикових [g], [k], [x] у певній позиції, найчастіше перед [y] в [g'], [k'], [x']. Природа задньоязикових позначалася на якості голосного: [y] у вимові наближався до [i], а найчастіше зливався з ним, отже, відбувався такий фонетичний процес: [gy, ky, xy] > [g'i, k'i, x'i]. Четверта палаталізація задньоязикових охопила польську, кашубську, верхньо- й нижньолужицьку, окремі говори сло-

¹ Таке припущення висловив Ф. М. Янковський (див.: Янкоўскі Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы : вучэб. дапаможнік / Янкоўскі Ф. М. – Мн. : Выш. шк., 1989. – С. 71.

² Див.: М. Флайер. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові : Північноукраїнські говори // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 3–10.

вацької мови, російську, білоруську та північні говори української мови: *рук'і, буряк'і*.

Зміна звукосполучень [dl], [tl]

До пізніх фонетичних рис праслов'янської мови належить зміна в групах приголосних [dl], [tl] у середині слова. Ці звукосполучення в діалектах спільнослов'янської мови, які лягли в основу формування східної й південної груп слов'янських мов, зазнали спрощення через утрату проривного елемента [d], [t]. Цю зміну відбивають усі мови південно- й східнослов'янської підгруп: *mydlo, *sadlo, *ordlo, *vedla – укр. *мило, сало, рало, вела*; рос. *мыло, сало, рало, вела*; блр. *мыла, рала, сала*. У західнослов'янських мовах таке спрощення не відбулося: пол. *mydło, radło, wiodła*.

Цей фонетичний процес проходив, очевидно, не пізніше VI ст. н. е., оскільки вірменський рукопис VII ст. “Опис хозарської трапези” містить давнє запозичення зі східнослов'янської мови *сало*, написане без проривного приголосного.¹ Українська мова знає багато слів, у яких уживаються сполучення приголосних [dl], [tl], але вони пізнішого походження, оскільки виникли після занепаду зредукованих (*сідло, світло*) або прийшли зі словами-запозиченнями (*тло, титло*), коли процес спрощення в групах [dl], [tl] уже не діяв.

Поміркуйте

- Проаналізуйте дві найважливіші звукові зміни раннього праслов'янського періоду, які вплинули на формування системи голосних праслов'янської мови.
- Доведіть, що організація складів праслов'янської мови відрізнялася від характеристики складів сучасної української мови.
- Доведіть, що сліди давніх праслов'янських фонетичних процесів, пов'язаних із дією закону відкритого складу, й досі зберігаються в українській мові.
- Доведіть, що більшість чергувань приголосних в українській мові має історичне підґрунтя.
- Доведіть, що палаталізації задньоязикових пов'язані із законом складового сингармонізму.
- Аргументуйте ілюстраціями сильний палаталізаційний вплив праслов'янського м'якого [j] на приголосні різної якості.

¹ Історія української мови : Фонетика / В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 1979. – С. 128.

- Визначте походження шиплячих і свистячих у поданих словах: *пасту́си, пасту́ше, о вѣнуцѣ, ученици, вѣ страстѣ, отьць, отьче.*
- Знайдіть результати палаталізацій задньоязикових г, к, х: *жена, чадо, князь, пишу, цезарь, цѣна, роучьныи, ножька, овьца.*
- Знайдіть результати йотової палаталізації приголосних у поданих словах: *ножь, дѹша, сѹша, дроужѹ, пишу, пищѹ, мащѹ, свѣча, роща, пища.*
- Поясніть походження звука ж у поданих словах: *жити, брожу, ріжу, сторожити, можливо, сторожа, ніжка, дрижати.*
- Поясніть походження звука ш у поданих словах: *душити, душно, подушка, суша, сушу, мушка, тиша, тишина, ношу.*
- Поясніть походження звука [ч] у поданих словах: *роучьныи, ночь, вѣчьныи, свѣча, мечь, речеши, лечѹ.*
- Поясніть походження щ у таких словах: *гуща, вощина, пущу, насищу, тріщина, хрещення, опущу.*
- Поясніть походження звука [л] у сполученнях *бл, пл, мл, вл:* *люблю, Любомль, блюдо, куплю, крапля, ловлю, земля.*
- Визначте, у яких словах звук [с] пізнішого походження: *во- лость, сухо, сад, брести, плисти, плести, цвісти, сміливий.*
- Доведіть, що наведені слова історично утворені від одного кореня: лит. *kaina* – *ціна* – *каятися*; *спати* – *сон* – *снитися*; *город* – *жердина*.

Протоукраїнські звукові зміни

Ще в надрах праслов'янської мовної спільності зароджувалися фонетичні особливості, характерні для української мови. Сучасні наукові факти свідчать, що в VII–VIII ст., тобто в дописемний період розвитку нашої історії, у протоукраїнських говірках виникали мовні ознаки, які в майбутньому стали визначальними рисами власне української мови. Деякі з цих мовних рис, особливо фонетичні, виявляються не лише в східнослов'янських мовах – вони можуть бути притаманні й іншим слов'янським мовам, що свідчить про давність цих процесів.

Виникненню специфічних протоукраїнських мовних ознак сприяло те, що східнослов'янські племена були розселені на величезній території, контакти з іншими слов'янськими народами були послаб-

лені й за відсутності активних засобів комунікації не могли бути в слов'янському світі об'єднувальним суспільним і мовним чинником.

Із попередніх періодів розвитку мови протосхіднослов'янські мови успадкували таку систему голосних:

- звуки передньої сфери творення: [i], [e], [ě], [ь], [e], звуки задньої сфери творення; [y], [u], [ъ], [o], [i], [a].

До системи консонантизму входили такі звукові одиниці:

- губні: [b], [p], [v], [m];
- передньоязикові: [d], [t], [z], [s], [z'], [s'], [c'], [n], [n'], [ž'], [dž'], [č'], [š'], [r], [r'], [l], [l'];
- середньоязиковий: [j];
- задньоязикові: [g], [k], [x].

Найважливішими фонетичними змінами періоду VII–X ст. була зміна [je] в [o] на початку слова, зміна носових голосних, розвиток повноголосся, рефлексии **ort, olt**.

Зміна [je] в [o] на початку слова як звукове явище характерна тільки для мов східних слов'ян, причому більш послідовно вона реалізується в українській мові та невідома південно- й західнослов'янським мовам. Пор., наприклад, укр. *озеро, осінь, олень, один*, рос. *озеро, осень, олень, один* і ст.-сл. *єзеро, єсень, єлень, єдинъ*; болг. *езеро, есен, елен, един*. Умови переходу початкового [je] в [o] до кінця наукою не з'ясовані. Відомо, що ця фонетична зміна відбувалася, коли в наступному складі був голосний переднього ряду, крім [ь]: **jesetr* > укр. *осетр*, але **jelъ* – рос. *ель*, укр. *ялинка*. Очевидно, певну роль у зміні [je] в [o] відігравав наголос. Якщо він падав після другого складу й наголошений голосний був звуком переднього ряду, то за таких умов [je] зберігалася, не змінюючись в [o]: пор. рос. *ежевика, ерепеницься* при укр. *ожина*. У деяких словах зміна [je] в [o] відбувалася під впливом аналогії. Наприклад, у слові *одиниця* наголос віддалений від початку слова. Тут перехід [je] в [o] відбувся за аналогією до слова *один*, у якому зміна на початку слова закономірна. Лінгвісти припускають, що зміна початкового [je] в [o] розпочалася з втрати приставного [j]. Оскільки для протосхіднослов'янських діалектів [e] на початку слова не був характерним, він почав змінювати свою артикуляцію в напрямку до [o]. Окремі слова з початковим [je] увійшли в літературну мову під впливом книжних (старослов'янських) традицій: *єдиний, єдність* і под.

Найдавніші писемні пам'ятки засвідчують перехід [je] в [o] як у словах-загальних назвах, так і у власних найменуваннях: **одинъ, озерома, Овгенья, Осташко**.

Носові голосні виникли в праслов'янській мові внаслідок дії закону відкритого складу. Коли склад закривали звукосполучення голосних із носовими приголосними, то ці сполучення звуків змінювалися в носові голосні [o] та [e]. У кириличній графіці носові звуки мали спеціальне буквене позначення: для [o] носового – 'юс великий' Ѡ (для позначення йотованого – ѡ), для [e] носового – 'юс малий' Ѣ (для позначення йотованого – ѣ). У більшості слов'янських мов, і в східнослов'янських зокрема, носові голосні не збереглися, вони втратили свій носовий призвук і змінилися: [o] носовий в [u], а [e] носовий в [a] переднього творення: *męta > m'ata, *dī bь > dubь. Саме така зміна носових голосних пояснюється артикуляційними особливостями носових голосних і їх континуантів. Носовий [e] своєю вимовою зближувався з [a] передньої вимови. Назальний [e] міг закономірно змінитися або в передній [a], або в [e], що й засвідчують форми з різних слов'янських мов: *męso > укр. м'ясо, блг. месо. Передній [a], утративши фонематичну функцію, із часом перейде в [a], тобто в голосний непереднього ряду.

Носовий [o], як і звук [u], що утворився з нього, був голосним заднього ряду, закритим, артикуляційно близьким до [u], тому він і змінився саме в [u], утративши тільки носовий призвук: *rī ka > укр. рука, чес. ruka.

У деяких діалектах української мови на місці давнього носового [e] в ненаголошеній позиції вживається е: **коледа, десет, колодез**.

Утрата носових приголосних поширилася на всі слов'янські мови, крім польської й окремих говорів македонської мови. У польській мові ці голосні збереглися досить послідовно та є важливою типологічною ознакою звукової системи цієї мови: **język, mięta, zaб, daб**.

Перетворення носових голосних зумовило виникнення в українській мові низки фонетичних чергувань, а саме: [a] – [н] – [ин], [a] – [м] – [им], [a] – [м], [у] – [м] – [им]: **почати – почну – почин; ім'я – імені; взяти – візьму; дуги – дму – надиматися**.

Утрата носових голосних у протосхіднослов'янських мовах припадає на кінець IX – поч. X ст. Свідченням цього є найдавніші запозичення до мов східних слов'ян і запозичення із протоукраїнської мови до неслов'янських мов. Очевидно, в першій половині IX ст. носові ще існували, бо слово **угри** (нім. **Ungarn**), яке прийшло до

східних слов'ян, за свідченням істориків, саме в цей час, підтверджує, що носовий [o] трансформувався в [y]. Якби на цю пору носових уже не було, то названа лексема мала би на початку звукосполучення [yn]. Доказом того, що в середині X ст. носових в протоукраїнській мові вже не було, є письмове відтворення назв дніпровських порогів у праці Костянтина Порфирородного "Про народи". Називаючи поріг **Ненаситець** (стара назва **неґасыть**, ст.-сл. **неґасыть**), автор уживає слово, передане без носових голосних, очевидно, відповідно до тодішньої живої вимови цього топоніма.¹

Однією з важливих ознак східнослов'янської фонетики є повноголосся. Повноголоссям називають звукосполучення [oro], [olo], [ere], [ele], [elo] між приголосними, тобто [torot], [tolot], [teret], [telet], [telot]. Це фонетична риса тільки східнослов'янських мов: укр., рос. *борода, золото, голова*; пол. *broda, złoto, głowa*; болг. *брада, злато, глава*.

Повноголосні звукосполучення розвинулися зі спільнослов'янських неповноголосних сполучень [tort], [tolt], [tert], [telt]: *borda > борода, *solma > солома, *berza > береза, *zeldь > ожеледь. Ці неповноголосні звукосполучення становили собою своєрідні дифтонги (дифтонгоїди), якість яких була різною в різних діалектах праслов'янської мови. Припускають, що вираження тривалості складу в них було неоднакове: в одних групах діалектів довгим був голосний компонент звукосполучення, в інших – приголосний. Унаслідок дії закону відкритого складу ці дифтонгоїди зазнали змін і, оскільки їх характер був різним, вони й дали різні рефлекси в різних слов'янських мовах. У тих спільнослов'янських діалектах, які лягли в основу східнослов'янських і північної групи західнослов'янських мов, довгота звукосполучень [or], [ol], [er], [el] зосереджувалася на приголосних звуках. Закон відкритого складу зумовив розвиток складотворчості сонорних. Однак ця ознака, як відомо, не була диференціюючою для праслов'янської фонетичної системи, і [r] та [l] починають утрачати здатність бути складотворчими. У протосхіднослов'янських діалектах ця втрата складотворчості сонорних супроводжується виникненням після них короткого голосного, який пізніше розвивається в голосний повного творення: [tor̥t] > [torьt] > [torot], [tol̥t] > [tolьt] > [tolot], [ter̥t] > [terьt] > [teret]. Розвиток дифтонгоїда [el] мав свою специфіку,

¹ Історія української мови : Фонетика / В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 1979. – С. 152.

оскільки ускладнився на східнослов'янському мовному ґрунті додатковими фонетичними процесами. Ще до того, як сонанти втратили свою складотворчість у сполученні з [o] та [e] між приголосними, відбулася зміна голосних [ъ] і [e] у голосний [o] перед приголосним [l]. Тому звукосполучення [tolt] та [telt] у східнослов'янських мовах дали один рефлекс – [tolot]: *mold > укр. *молодий*, *melko > укр. *молоко*.

У північній групі західнослов'янських діалектів, яким теж була властива довгота сонантів, розвиток праслов'янських звукосполучень [tort], [tolt], [tert], [telt] був специфічним: тут разом із втратою складотворчості сонорних після них теж з'являлися голосні [o] та [e], але одночасно з появою цих голосних відбувалося спрощення попереднього голосного, який стояв перед сонорним. Так виникли з колишніх звукосполучень [tort], [tolt], [tert], [telt] звукосполучення [trot], [tlot], [tret], [tlet]: *golva, *zolto, *melko > пол. *głowa, złoto, mleko*.

У мовах південних слов'ян довгота звукосполучень [or], [ol], [er], [el] зосереджувалася на голосному. Короткий сонорний, утрачаючи складотворчу властивість, не виділив після себе голосного. Із метою уникнення закритості складу відбувається переставляння голосного й сонорного. При цьому довгий [o] змінюється в [a]. Таким чином, проходить таке перетворення: [tort] → [trat], [tolt] → [tlat], [tert] → [tret], [telt] → [tlet]: *bolto, *gordъ, *bergъ → блг. *блато, град, бряг*.

У східнослов'янській мовній підгрупі більш поширене повноголосся в українській і білоруській мовах. Російська мова використовує неповноголосні звукосполучення, запозичені зі старослов'янської мови, наприклад: *глава, время, срам, сладкий, среда, краткий* і под.

У неслов'янських мовах індоєвропейської мовної сім'ї, де не діяв закон відкритого складу, збереглися неповноголосні звукосполучення сонантів із голосними в позиції між приголосними, наприклад: нім. *Bart* (*борода*), *Milch* (*молоко*), *Helm* (*шолом*); лит. *vārna* (*ворона*), *derva* (*ліс*), *glava* (*голова*).

Очевидно, розвиток праслов'янських сполучень [o], [e] із сонорними [p], [l] в різних слов'янських мовах проходив не тільки по-різному, а й не одночасно. Проте більш-менш достовірно можна визначити час, коли відбувався розвиток повноголосся в мовах східних слов'ян.

Відомо, що в VII–VIII ст. унаслідок лексичних контактів до угро-фінських та балтійських мов було запозичено ряд слів із протосхіднослов'янських мов. Це, зокрема, такі слова: карел. *palttina*, укр.

полотно; фін. **talkoo**, укр. *толока*; фін. **varpu**, карел. **varpu**, ест. **varblane**, рос. *воробей*; лит. **skavarda**, укр., рос. *сковорода*. Усі вони зберігають неповноголосні форми, що дає змогу припустити відсутність повноголосся в VII–VIII ст. у східних слов'ян.

У VIII – на початку IX ст., очевидно, повноголосся як фонетична ознака східнослов'янських мов уже існувало, бо ім'я франкського імператора Карла Великого стало загальною назвою, яка з'явилась у мовах східних слов'ян саме в цей час і мала форму *король*. В інших слов'янських мовах для цього імені властиві неповноголосні форми: блг. *крал*, пол. **król**.

Повноголосся активно відбите в найдавніших східнослов'янських пам'ятках, що свідчить про продуктивність цих звукових форм: *ворота, волочимъ, золотникъ, борода, голова*.

Початкові звукосполучення [ort], [olt] у позиції перед голосними збереглися в усіх слов'янських мовах: укр. *орати*, рос. *орать*, болг. *ора*, пол. **orać**.

Перед приголосними на початку слова ці звукосполучення зберігалися в неслов'янських мовах: нім. **Arbeit** (*робота*), норв. **olda** (*корито*), а в мовах слов'ян зазнали різних змін. У зв'язку з дією закону відкритого складу відбулася метатеза початкових голосного й приголосного, тобто [ort], [olt] змінилися в [rot], [rat], [lot], [lat]. За висхідної інтонації утворювалися в мові східних слов'ян звукосполучення [rat], [lat]: *ordlo > *рало*, пор. пол. **radlo**, болг. **рало**, а за низхідної виникали початкові звукосполучення [rot], [lot]: *olkъть > *локъть*, пор.: у чес. **loket**, ст.-сл. **лакъть, работа**. У російській мові під впливом говорів, де поширене фонетичне явище акання, і під впливом старослов'янської мови вживаються відповідно до початкових ненаголошених **ро-, ло-** в протосхіднослов'янських мовах **ра-, ла-**: *ладья, растение, работа, разделить*.

Час рефлексії звукосполучень [ort], [olt] на початку слова лінгвісти пов'язують із розвитком повноголосся.

Поміркуйте

- Доведіть, що повноголосся є типологічною ознакою східнослов'янської фонетики.
- Обґрунтуйте шляхи розвитку праслов'янських носових голосних на східнослов'янській основі.
- Обґрунтуйте наявність певних фонетичних умов для переходу початкового [йе] в [о] у східнослов'янських мовах.

- Поясніть причини чергування в поданих словах і словоформах: *ім'я–імені, плем'я–племені, жати–жну, м'ятий–мну*.
- Поясніть походження звуків [у], [а] в поданих словах: *дуб, в'язу, голуб, ім'я, чадо, язик, п'ять, гусеня, вузол*.
- Визначте, у яких словах корені старослов'янського походження, а в яких – східнослов'янського: *брат, волога, полон, древо, дерево, хранитель, охорона, полум'я*.
- Визначте, які слова старослов'янського походження, а які – ні: *прах–порох, глас–голос, враг–ворог, глава–голова, хранити–хоронити, сторона–страна*.
- Проаналізуйте подані слова, які в давнину були запозичені із протоукраїнської мови до фінської мови суомі: **karsta, palttina, talkoo, varpu**. Як ці слова звучать в українській мові?
- Відновіть ранні праслов'янські форми поданих слів: *береза, ворона, борода, колоти, поросля, голова, борона*.

Південноруські діалектні особливості, характерні для української мови

Поява сучасних українських мовних рис розтягнулася в часі на багато століть. Деякі з цих рис з'явилися ще в мові східнослов'янських племен праслов'янської мовної спільності, інші – в протоукраїнський (за Юрієм Шевельовим) період, ще інші – в період самостійного функціонування окремих східнослов'янських мов, тобто починаючи з XI–XII ст. Хронологізувати специфічні українські мовні явища складно, а почасти й неможливо, оскільки принципи мовного оформлення найдавніших пам'яток – єдиного більш-менш об'єктивного джерела вивчення історії української мови – не завжди сприяли фіксації особливостей живого мовлення. Потужна книжна традиція, що базувалася на південнослов'янських мовних стандартах, своєрідний “гіпноз” конфесійного мовного стилю не давали змоги книжникам уводити ці живомовні елементи до структури давніх пам'яток. Проте ті спорадичні вкраплення діалектних рис, які з часом не могли не з'явитися в писемних джерелах, дають підстави робити висновки про наявність того чи того мовного явища як типологічної ознаки, в нашому випадку, власне української мови. Зважаючи на поширену думку про те, що фіксації мовного явища передувала щонайменше столітня апробація тієї чи іншої мовної риси в живому мовленні,

можна стверджувати про її активне побутування в певному мовному континуумі.

До найхарактерніших фонетичних ознак, які сформувалися ще в південноруських діалектах, тобто належать до періоду дописемної історії нашої мови, слід віднести такі: наявність звука [ɣ] < [h] на місці праслов'янського [g]; злиття звуків [ы] та [i] в одному звукові [и]; зближення голосних [e] – [и]; перетворення [ě] (ѣ) в [i], [e]; зміна [e] в [o] після шиплячих та [й]; поява приставних приголосних, зміна початкового [a] в [o] в словах іншомовного походження.

Для фонетичної системи української мови не характерний звук [g], який зберігся в польській, нижньолужицькій, болгарській, македонській, словенській мовах, багатьох наріччях російської мови. Не властивий цей звук, крім української, ще й білоруській, чеській, словацькій, верхньолужицькій мовам, південноросійським говіркам. Тут він перетворився спочатку на фрикативний [ɣ], а потім – на фарингальний [h]. У білоруській мові залишився фрикативний звук. Г. Півторак припускає, що це сталося, імовірно в кінці VI – першій половині VII ст. н. е.¹

У південній частині східнослов'янських говорів, на основі яких сформувалась українська мова, вибуховий [g] перетворився у фрикативний [ɣ], який потім змінився через подальше пересунення артикуляції назад у фарингальний приголосний [h]. Цей звук характерний не лише для української мови, а й для південної частини західнослов'янських мов, що дає змогу хронологізувати його появу пізнім праслов'янським періодом. У найдавніших східнослов'янських пам'ятках він графічно зафіксований уже в XI ст. Очевидно, в IX–X ст. [h] як функціональна одиниця протоукраїнського консонантизму вже існував. У підписі королеви Франції Анни Ярославни – (1063 р.) замість **Ана регіна** (латин. **regina** – королева) пропущено **g**: **Ана рѣина**, що, безумовно, засвідчує випадіння фарингального [h]. Непоодиноким у подібних випадках було пропускання на місці **г** відповідної літери: **ѡсподарю**.

Змішування літер **г** і **х** також є свідченням уживання звука [h] на місці колишнього вибухового [g]: **кънѣхъчии**.

До складу фонетичної системи праслов'янської мови входили давні голосні звуки [i] та [ы]. Українська мова цих звуків не успадкувала.

¹ Півторак Г. П. Українці : звідки ми і наша мова / Півторак Г. П. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 104.

Вони, очевидно, ще в східнослов'янських діалектах злилися, утворивши власне український [и] передньо-середнього ряду середнього підняття. Процес утворення цього звука відображений у найдавніших пам'ятках східнослов'янської писемності: оскільки давня графічна система не мала літери на позначення [и] (протоукраїнського), то трапляється змішування традиційних літер и та ы: **хлѣбы** – **хлѣви**, **бѣсы** – **бѣси**, що і є важливим доказом існування цього звука в IX–X ст.

Нормою української літературної орфоєпії є наближення в ненаголошеній позиції звука [и] до [е] і навпаки – звука [е] до [и]. На думку Г. Півторака, це фонетичне явище має давню історію й сягає того часу, коли виник новий власне український звук [и] унаслідок злиття етимологічних [ы] та [і]. Цей новий обнижений [и] артикуляційно нагадував [е], тому й закономірним було взаємне зближення ненаголошених [е] та [и]. Уживання [и (е)] та [е (и)] досить активно відображене в найдавніших писемних джерелах: **повѣданты** (зам. **повѣданте**), **оучитиѡ** (замість **оучитела**), що дає змогу вважати ці звуки явищем живого мовлення.

Одним із проблемних питань східнослов'янського вокалізму є історія звука [ѣ] ѣ.

Праслов'янська мова в складі вокалізму мала звук [ѣ], який сягав різних історичних джерел свого формування.

За походженням розрізняють два звуки [ѣ]. Один [ѣ₁] утворився з праіндоевропейського [ē] й характеризувався специфічними особливостями звукової сполучуваності. Наприклад, у поєднанні із задньоязиковими приголосними він викликав першу палаталізацію цих звуків: ***krikēti** > ***krikēti** > ***krič'ēti** > **kričati**. Другий [ѣ₂] походив із колишніх дифтонгів [oOj], [aOj] і в поєднанні із задньоязиковими спричинив їх другу палаталізацію: ***ronkaOj** > ***ronkě** > ***ronce** > **рүцѣ** > **рүці**.

Існували й інші джерела розвитку [ѣ], зокрема цей звук міг виникати із такого прототипу, як [e] носовий: **пѣназь** – герм. **phenning**.

Єдиного погляду на характер звучання [ѣ] в праслов'янській та східнослов'янських мовах не існує. Найбільш поширеною є думка про те, що ѣ звучав як дифтонг [iOe], причому згідно із цим твердженням таке звучання було властиве для ѣ незалежно від його походження. Цю думку обстоював відомий російський учений Ф. Фортунатов.

Існували також інші погляди на характер звучання [ě]. Зокрема, основні гіпотези щодо матеріальної якості літери ѣ ілюструє таке:

1) [ě] = [e];

2) [ě₁] ≠ [ě₂];

3) [ě] = [ie] або [iOe];

4) [ě] = [ē];

5) вимова [ě] залежала від палатальності або веллярності наступного приголосного;

6) [ě] = [a] (відкритому, довгому);

7) [ě] = [iOa], [iOa].

Найбільш поширена в лінгвістичній науці думка, що [ě] в протосхіднослов'янських діалектах праслов'янської мови вимовлявся як дифтонг [iOe]. Основою цього твердження є збереження названого дифтонга на місці колишнього [ě] в північноросійських, північноукраїнських, південнобілоруських говорах.

Пам'ятки давньоукраїнської мови дуже рано відбивають процеси, що свідчать про зміни фонетичної якості давнього [ě], який у більшості сучасних російських і білоруських говорів рефлексував як звук [e] і зовсім по-іншому розвинувся в говорах української мови. Уже пам'ятки староукраїнської мови XI ст. свідчать про те, що давній [ě] звучав як [i]. Так, в Ізборнику Святослава 1076 року майже поряд у тексті читаємо: **“Питиє мѣрноє сыть напѣлнѣеть и веселить. безмѣрноє же бѣшенство есть і далі: въ мироу вино пиющихъ ... можъ.”** Таке сплутування написань в одному корені мѣр- й мир- переконає, що в XI ст. в пам'ятках, писаних на українських землях, ѣ вимовлявся як [i].

Факти сучасної української мови та діалектні явища дають підстави стверджувати, що розвиток [ě] залежав від наголошеної чи ненаголошеної його позиції в слові. Так, у говорах відповідно до давнього [ě] під наголосом уживається дифтонг [iOe]: діОед, а не під наголосом – [e]: деди.

Праслов'янський [ě], розвиваючись через дифтоног [ie], звужував свою вимову в напрямі до [i]. Очевидно, цей [i] якісно відрізнявся від [i], що розвинулися з [o] та [e] в новозакритих складах.

Ще однією важливою ознакою української мови є перехід [e] в [o] після шиплячих та [й]. Цей перехід відбувався незалежно від наголосу перед споконвічно твердими приголосними. Лінгвісти припускають, що перехід [e] в [o] в зазначених умовах розпочався ще до ствердіння приголосних перед [e] та [i] й закінчився після занепаду зреду-

кованих. Таким чином, він виявився протяжним у часі від IX до кінця XI ст. Спорадично написи, що засвідчують перехід [e] в [o] перед твердими приголосними, трапляються вже в пам'ятках давньоруської доби: **творящому, борющомуся, жонъ, вашому**. Ця фонетична зміна відбулася не в усіх говорах української мови. Зокрема, у деяких південно-західних говорах [e] в [o] не переходить: **вчера, звечера, вечеріти**. У російській та білоруській мові [e] теж перейшов в [o], але процес відбувся не тільки після м'яких шиплячих і [й], а й після всіх м'яких і пом'якшених приголосних перед твердими приголосними, проте обов'язково під наголосом.

В українській літературній мові, а також у говірках значного поширення набуло таке фонетичне явище, як поява приставних [в] та [г] перед [o] й [y] для уникнення зіяння (збігу голосних) на межі слів: **воріх, горати, вулиця, вухо**. Протетичні приголосні охопили значну частину українських і майже всі білоруські й значний ареал середньоросійських говірок. А це дає підстави припустити, що така зміна є дуже давньою фонетичною рисою, яка з'явилася ще на початку і в перших століттях нашої ери. Частково поява приставних приголосних відображена в пам'ятках давньоруської мови, правда, це стосується лише випадків уживання приставного [в], а не [г]: **вовця, воотця, волтаре**.

Українська мова засвоїла, переважно у сфері антропоніміки, чимало слів грецького походження, які в мові-оригіналі мають початковий [a]. У староукраїнській мові цей звук послідовно передавався як [o]: **Олександр** (гр. Αλεξανδρος), **Олексій** (гр. Αλεξιος). Це явище активно відображене в староукраїнських писемних пам'ятках: **Олеξανдръ, Олексии, Олена**.

Поміркуйте

- Доведіть, що фарингальний щілинний звук [г] як специфічна українська звукова одиниця існував уже в XI–XII ст.
- Зробіть короткий аналіз різних наукових версій вимови літери Ѡ.
- Доведіть, що в автентичних пам'ятках Київської Русі літера Ѡ читалася як і.
- Поясніть причини переходу [e] в [o] в поданих словах: **пиноно, бджола, чоловік, його, шолом, жолудь, ішов**.
- Обґрунтуйте наявність певних фонетичних умов для переходу [e] в [o] на власне українській мовній основі.

Історія зредукованих голосних

До системи праслов'янського вокалізму входили так звані зредуковані, або надкороткі, голосні [ъ] і [ь]. Їх фонетична якість, за загальноприйнятою в лінгвістичній науці думкою, наближалася до вимови коротких [ǫ] та [ǣ]. Походили ці звуки від праіндоевропейських коротких голосних [i] і [y]. Уточнюючи особливості фонетичної якості цих звукових одиниць, Агатангел Кримський зазначав, що їх звучання відбувалося в діапазоні від [i] до [ǣ] для голосного переднього ряду і від [y] до [ǫ] – для зредукованого заднього ряду.¹ Занепад надкоротких був найвизначнішим процесом, який відбувався на історичному зламі епохи розпаду праслов'янської мови й утворення окремих слов'янських мов. Загальною причиною зникнення зредукованих із праслов'янської системи вокалізму було те, що існування надкоротких голосних порушувало тенденцію, яка діяла в праслов'янській мові, до усунення протиставлення голосних за тривалістю. Доля зредукованих залежала від їх сильної чи слабкої позиції в слові. У слабкій позиції вони ще більше скорочувались і, зрештою, переходили в нуль звука, а в сильній позиції ці голосні дещо подовжувалися, наближаючись до [o] та [e] нормальної тривалості. Більшість лінгвістів вважають, що занепад слабких зредукованих передував у часі їх подовженню та злиттю з відповідними етимологічними [o] та [e].

Очевидно, сильними зредуковані були під наголосом: **двѣри**, **тъща**, **сѣхнѣти**, **чѣсть**, перед сонантами **р** і **л**, за якими йшли інші приголосні: **зѣрно**, **гѣрбѣ**, **вѣлна**, **вѣлкѣ**, **шѣлкѣ**, перед складом зі слабкими зредукованими для полегшення вимови: **мѣхѣ**, **дѣнь**, **пальць**, **домѣмь**.² Слабкою була позиція зредукованих в абсолютному кінці слова: **мѣхѣ**, **пѣнь**, **сынѣ**, **радостѣ**, **братѣ**, перед складом із голосним повного творення: **сѣнѣ**, **дѣва**, **правѣда**, **лѣгота** та перед складом із сильним зредукованим: **шѣвѣць**, **жѣньць**, **сѣнѣмь**. Правда, сучасні дослідники історичної акцентології вважають, що, можливо, наголос і

¹ Кримский А. Украинская грамматика для учениковъ высших классовъ гимназий и семинарий Приднепровья. Т. 1 / Кримский А. – М. : [б. и.], 1907. – С. 131–135.

² Традиційно сильну позицію зредукованих позначають значком + під літерою **ь** чи **ѣ**.

не впливав на силу чи слабкість зредукованих.¹ Занепад зредукованих залежно від їх місця у слові проходив неоднаково в часі. Насамперед занепадали слабкі зредуковані, які стояли в коренях слів і не чергувалися із сильною позицією в тій самій морфемі: **кѣто, кѣнига, дѣва**, далі занепали кінцеві зредуковані: **ротѣ, волѣ, человѣкъ**, а в останню чергу зникли слабкі зредуковані в суфіксах і префіксах: **сѣлати** та **ті**, що чергувалися із сильною позицією в тій самій морфемі. Процес занепаду й вокалізації зредукованих відбувався, очевидно, у тих говорах праслов'янської мови, які лягли в основу української мови в XI–XII ст., і відіграв велику роль у формуванні її фонетичних особливостей, як і звукових характеристик інших слов'янських мов. Занепад зредукованих відбувався досить послідовно відповідно до закономірності: слабкий зредукований – зміна в нуль звука, сильний зредукований – перехід у голосні повного творення [o], [e]. Ця закономірність тільки зрідка могла порушуватися під дією мовної аналогії, як, наприклад, у словах *лева, лоба* з колишніх *льва, лѣва*. Зникнення зредукованих масово засвідчують пам'ятки уже з XI ст.: **кто, много, книгамѣ**. Однак цілком імовірно, що зредуковані, правда, як функціонально невизначені одиниці, що характеризувалися нефонематичною вокальністю, проіснували довше зазначеного терміну, про що свідчать їх прослідки в українських говорах, наприклад: *ст'іло, ст'іл^в, ст'іл^б* та ін.²

Крім зредукованих [ѣ] та [ь] у чистому вияві, у праслов'янській мові існували ще і їхні позиційні варіанти [ы], [и]. Вони теж могли бути в сильній та слабкій позиції. Залежно від цього названі звуки й відповідно змінилися: **sinijь* > укр. *синій*. У слабкій позиції вони занепали, а в сильній змінилися в **и**: **мий, рий, шия**. Така ж зміна відбулася в білоруській мові. У російській мові вони змінилися таким чином: [и] – в [o], а [і] – в [e]: **мою, шея**.

Наслідки занепаду зредукованих

¹ Див.: Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / Скляренко В. Г. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 21–22, 81–83, 220.

² Див.: Залеський А. М. Прослідки занепаду зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 55–62.

Жоден із фонетичних процесів праслов'янської чи окремих слов'янських мов не був таким масштабним і не викликав таких наслідків, як занепад зредукованих. Зникнення зредукованих справедливо називають найважливішим фонетичним процесом у східнослов'янських говорах, як і в усіх інших слов'янських мовах, поворотним етапом їхнього розвитку. “Занепад зредукованих [ъ] та [ь] і формування фонетичних наслідків цього процесу, – як слушно наголошує Г. Півторак, – в південних руських діалектах можна вважати початком самостійної історії української мови”.¹ Вплив цього процесу виявився на різних мовних рівнях, особливо на фонетичному. Занепад зредукованих та викликані ним зміни були паралельними й узаємопов'язаними, і розривати їх, розглядаючи як послідовні в часі процеси, нема підстав.

Занепад зредукованих припинив дію праслов'янських законів, які регламентували організацію складу: закону складового сингармонізму й закону відкритого складу. У межах складу стало можливим поєднання звуків різної сфери артикуляції, утворилася велика кількість новозакритих складів: *книжка, правда, праведник*. У галузі морфології занепад зредукованих викликав появу якісно нових морфем, які склалися тільки з однієї фонемі: *сум-н-о, с-кинути*, а також спричинив появу нульової флексії, що стала показником певних морфологічних форм, зокрема називного відмінка однини: *брат* □, *ден* □.

Найповніше занепад зредукованих відбився у фонетичній системі.

Так, у системі вокалізму занепад зредукованих викликав низку змін.

Чергування [о] та [е] з нулем звука

Як відомо, в українській мові існують [о] та [е] давні, або етимологічні, й [о] та [е] нові, або секундарні. Нові [о] й [е] виникли із колишніх зредукованих, що стояли в сильній позиції. У слабкій позиції у відповідних морфемах зредуковані зникли взагалі. Це й спричинило чергування нових [о] й [е] з нулем звука: *сон–сну, пісок–піску, сто–сотня*. Таке чергування інколи може порушуватися під впливом аналогії. Наприклад, *Луцьк–Луцька* з давніших форм *Лүчьскъ–Лүчьска*.

Нові [о] та [е], які чергуються з нулем звука, називаються випадними. Окрім випадних, існують ще й вставні [о] та [е], що теж є

¹ Півторак Г. П. Українці : звідки ми і наша мова / Півторак Г. П. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 122.

новими, проте вони не мали якоїсь матеріальної бази для своєї появи (як [o], [e], що виникли із сильних зредукованих). Вставні [o] й [e] з'явилися, щоб уникнути збігу групи приголосних, кінцевим у якій був сонорний: **вѣтръ > вітер, соснъ > сосен/сосон**.

Г. Півторак, аналізуючи мову південноруської пам'ятки XII ст. “Добрилове Євангеліє”, зазначає, що в мовленні переписувача цієї пам'ятки зредукованих як функціональних одиниць уже не було. У “Добриловому Євангелії” навіть відображено перехід колишніх звукосполучень у нескладотворчий у перед приголосним: **доуѣтъ**.¹

Перехід [o], [e] в [i] у новозакритих складах

Після занепаду слабких зредукованих у новозакритих складах відбувалося компенсаційне подовження етимологічних (давніх) [o] та [e]. Цей процес, очевидно, найраніше почався в галицько-волинському мовному ареалі. Звідти він поширився й на інші південноруські говори. Подовження етимологічних [o] та [e] навіть за відсутності спеціальних літер у кириличному алфавіті все ж знайшло графічне відображення в давньоруських писемних джерелах. Довгий давній звук [ō] в новозакритих складах міг позначатися подвоєнням літери **о** – **оо**: **воовця, воотчннү** (рідше), а частіше – літерами **у** (**ю**): **добрѡвѡлно, торгѡвля, прѡзвищѡм, грошѡвь**. Етимологічний подовжений [e] перед м'яким приголосним, після якого був утрачений слабкий зредукований переднього ряду, передавався літерою **ѣ**: **камень–камѣнь, корень–корѣнь**. Російський учений О. Соболевський запропонував називати **ѣ**, що є графічним позначенням довгого [e], “новий **ѣ**”, таким чином диференціюючи цей звук і давній, праслов'янський **ѣ**.

Занепад слабких зредукованих та подовження етимологічних [o] й [e] в новозакритих складах, хоча й проходили як узаємозалежні процеси, відбувались, імовірно, одночасно, оскільки відривати в часі подовження голосних було б неправильним через те, що в закритому складі голосний завжди вимовляється коротше, тому подовження [o], [e] проходило одночасно з артикуляційним послабленням зредукованого в наступному складі. Подовжені голосні не могли довго існувати в мові, оскільки це суперечило давній, ще праслов'янських часів тенденції до усунення протиставлення голосних за тривалістю. У різних говорах української мови вони дали різні рефлексії. У поліських говорах ці звуки змінилися в дифтонги чи різні звукові

¹ Півторак Г. П. Українці : звідки ми і наша мова / Півторак Г. П. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 122.

комбінації, а в галицько-волинському регіоні – у голосний [i] через певні проміжні звукові стадії: **воль** > **воол** > **воОіл** > **віл**.

Розвиток приставних [o] ([a]), [i] ([u], [e])

Якщо після сонорних [p], [л], [м] занепадав слабкий зредукований, це впливало на якість названих приголосних. Вони посилювали свою звучність, можливо, на певний час набули здатності бути складотворчими, а після втрати складотворчих властивостей почали виділяти препозитивні голосні компоненти – приставні звуки [o], [i] або [и], [є]: **лъжа** – **олжа**, **мърак** – **оморок** ‘морок’, **ръжа** – **іржа**, **ержа**, **иржа**. Приставні звуки найбільше характерні для південно-західних говорів української мови.

Виникнення сполучень [ри], [ли] між приголосними

Цей фонетичний процес безпосередньо пов'язаний із занепадом зредукованих, тому багатьма лінгвістами він розглядається в контексті змін, викликаних зникненням надкоротких голосних¹ української мови. Унаслідок занепаду слабких зредукованих після сонорних [p], [л] у позиції між приголосними утворювалися неприродні сполучення приголосних. Вони суперечили фонетичним закономірностям східнослов'янських мов. Для того, щоб уникнути збігу таких невластивих для тодішньої мови приголосних, у діалектах української та білоруської мов відбуваються певні звукові процеси. Зокрема, сонорні [p], [л] на певний час набувають здатності бути складотворчими, але, оскільки їх складотворчість не є характерною ознакою східнослов'янської звукобудови, ці приголосні втрачають здатність бути складоутворюючими одиницями, після них виникає спочатку незначний призвук [и], що потім перетворюється у звук [и] нормальної тривалості: **гльтати** – **гл(и)тати** – **глитати**, **кръвавыи** – **кр(и)вавий** – **кривавий**. Таким чином, в українській мові виникає чергування звукосполучень [po], [lo] з [ри], [ли]: **гриміти** – **грому**, **кров** – **кривавий**, **дров** – **дривітня**. Звукосполучення **ри**, **ли** можуть виникати за аналогією й під наголосом у тих складах, де зредукований давніше був у сильній позиції, і навпаки – [po], [lo] зберігається на місці давніх сполучень сонорних [p], [л] зі зредукованими в слабкій позиції. Наприклад, у слові **яблуко** за аналогією до форми **яблук** після сонорного стоїть [y] (сильно лабіалізований [o]), хоча в ненаголоше-

¹ Див.: Історія української мови : Фонетика / В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 1979. – С. 181–187.

ному складі закономірним повинно бути сполучення [ли] (як це є в деяких південно-західних говорах: *яблико*), а в слові *блиск*, замість закономірного [ле] на місці давнього сполучення сонорного із сильним зредукованим, під впливом словоформи *блищати* виникло сполучення [ли].

Друге повноголосся

Перед плавними [р], [л] зредуковані голосні були сильними й із часом закономірно вокалізувалися. Перетворення давніх звукосполучень [рѣ], [лѣ], [рѣ], [лѣ] у [ро], [ло], [ре], [ле] могло за аналогією до протоукраїнського процесу виникнення повноголосся продовжитися в [оро], [оло], [ере], [еле]. Це звукове явище отримало назву “друге повноголосся”. Воно активно засвідчене східнослов’янськими писемними пам’ятками: *верѣбный, верѣбничѣ, ѹмерѣтвѣня, молонни, толокѣ, верѣхѣ, горобѣ*. В українській літературній мові друге повноголосся виявляється в слові *терен*, у російській мові воно представлене ширше: *бестолочѣ, веревка, золовка*.

Зміна приголосного [л] на [у] нескладовий після колишнього [ѣ]

Названий фонетичний процес безпосередньо пов’язаний з історією зредукованих. В українській та білоруській мовах перехід [л] в [у] нескладовий відбувся у двох фонетичних позиціях: 1) у давніх звукосполученнях сильного зредукованого з [л] між приголосними: *пѣлний, тѣлстий, шѣлк, мѣлчати > повний, товстий, шовк, мовчати*; 2) у граматичному суфіксі лѣ колишніх активних дієприкметників минулого часу: *сказалѣ, ходилѣ, робилѣ > сказав, ходив, робив*. У говорах української мови трапляються випадки, коли зміна [л] в [у] нескладовий відбувається в колишніх сполученнях сонорного [л] не тільки з попереднім зредукованим, а й із голосним повного творення: *горіука* ‘горілка’, *сопіука* ‘сопілка’, *гоука* ‘голка’, *стріука* ‘стрілка’.

Занепад зредукованих викликав зміни і в системі приголосних.

Пом’якшення приголосних [с], [ц], [з] у суфіксах -ський, -цький, -зький

Давні писемні джерела засвідчують наявність у морфемній системі прикметникового суфікса -ьск-: *мирьський, латиньський, єгипетський*. Після занепаду зредукованого переднього ряду в цьому суфіксі в староукраїнській мові приголосні перед зредукованим своєї м’якості не втратили, крім губних, що стверділи. М’якість на письмі позна-

чалася літерою **ь**: **покутьськую, польському** і под. Унаслідок прогресивної асиміляції за твердістю/м'якістю ця м'якість перейшла на звуки [с] у суфіксі **-ський** та на похідні від нього суфіксальні морфемми: **-зкий, -цкий: волинський > волинський > волинський**. Цей фонетичний процес став однією з характерних особливостей української мови та нормою сучасної української літературної мови.

Асиміляція приголосних

Після занепаду слабких зредукованих утворилися нові сполучення приголосних, різних за артикуляційними й акустичними характеристиками. У межах цих новоутворених звукосполучень могли відбуватись асимілятивні й дисимілятивні зміни.

Досить поширеною в староукраїнській мові була асиміляція приголосних за дзвінкістю/глухістю: **бъчела, сдоровье, на жеребце – бджола, здоров'я, на жеребці**.

У нових сполученнях пом'якшених приголосних [д'], [ж'], [з'], [л'], [н'], [с'], [т'], [ц'], [ч'], [ш'] із середньоязиковим м'яким [й] в українській, білоруській і деяких говорах російської мови відбувались асимілятивні зміни. Указані передньоязикові повністю асимілювали наступний звук [й], унаслідок чого утворилися подовжені передньоязикові приголосні: **суддя, збіжжя, життя, нічю** відповідно до давньоруських **судня, събожнє, житиє, ночью**. Через тверду вимову не могли асимілювати наступного [й] губні приголосні та [р]: **в'язати, п'явка, м'ята, пір'я, узгір'я**.

Повна асиміляція [й] передньоязиковими приголосними відображена в староукраїнських писемних пам'ятках, починаючи з XI ст.: **Илля, свящєньє**. Подовження (за походженням подвоєння) приголосних є однією з типологічних ознак сучасної української літературної мови. Воно охоплює іменники середнього роду II відміни на **-я**: **життя, зілля, провалля, узбіччя**, окремі іменники чоловічого роду I відміни: **Ілля, суддя**, форми орудного відмінка іменників III відміни: **нічю, сіллю, тінню**. Не подвоюються, як зазначалося, губні й [р], а також звуки при збігові приголосних: **радістю**.

Дисиміляція приголосних

Дисиміляція приголосних менш поширена в українській мові, ніж асиміляція.

Фонетичні зміни цього типу теж пов'язані зі зникненням зредукованих. Новоутворені групи приголосних часто містили звуки, близькі за певною артикуляційно-акустичною ознакою, що могло утруднювати їх вимову. У зв'язку з цим подібні за певними характеристиками звуки дисимілювалися. Найчастіше розподібнення відбувалося в групах приголосних **кт, чн**. Наприклад, у слові *кто* після занепаду слабкого зредукованого (**кътo**) утворилося сполучення звуків [**кт**], однакових за способом творення – вони є проривними. У цій групі відбувається дисиміляція, [**к**] змінюється на щілинний [**х**]. Розподібнення відбулося в групах приголосних [**чн**], зокрема в словах *рушник, мірошник, соняшник*. Правда, цей процес не завжди проходив послідовно, оскільки у відповідних морфемах дисиміляції могло й не бути: *ручний, сонячний*.

Спрощення в групах приголосних

Із метою уникнення нагромадження приголосних у новоутворених після занепаду зредукованих групах один зі звуків у сполуках **ждн, здн, стн, стл, лнц, рдц, рнч** тощо спрощувався: *солньце – сонце, тиждня – тижня, горньчарь (від горно) – гончар*.

Спрощення в групах приголосних є характерною для сучасної української літературної мови фонетичною ознакою. Вона охоплює значну кількість випадків. Не відбувається спрощення в словах-запозиченнях і в похідних, утворених від іншомовних слів: *студентський, компостний*, у деяких лексемах питомого походження: *шістнадцять, кістлявий, пестливий, хвастнути, зап'ястний, хворостняк*.

Поміркуйте

- Проаналізуйте особливості етимології зредукованих голосних та їх рефлексію в сильній позиції. Зробіть висновок про матеріальну якість цих звуків.
- Аргументуйте причини сильної позиційної характеристики зредукованих перед сонорними, за якими йшли приголосні звуки.
- Доведіть, що перше й друге повноголосся є явищами різної хронологічної кваліфікації.
- Доведіть, що діалектна форма *яблико* історично закономірна, а літературна виникла під впливом аналогії.
- Обґрунтуйте закономірність зникнення зредукованих голосних у слов'янських мовах.

- Доведіть залежність чергування [o], [e] з нулем звука від історії зредукованих голосних.
- Поясніть, як історія зредукованих голосних вплинула на асимілятивно-дисимілятивні процеси в українській мові.
- Поясніть, як історія зредукованих голосних вплинула на процеси спрощення в українській мові
- Поясніть, як історія зредукованих вплинула на появу приставних голосних в українській мові.
- Поясніть механізм появи подовжених етимологічних звуків [o] та [e] у зв'язку з історією зредукованих.
- Визначте сильну й слабку позиції зредукованих у поданих словах: **сѣнѣ, кѣто, лѣжка, шѣвѣць, Лѣцьскѣ, сѣтъня, сѣнѣмѣ, пѣнь, вѣрба.**
- Поясніть причини звукових співвідношень у таких формах: **глотка – глитати, кров – кривавий, дрова – дровитня, яблук – яблико** (діал).
- Назвіть фонетичне явище, унаслідок якого виникли такі форми: **терен**, діал. **черег, джолонка, толок**, рос. діал. **столоб, верех, серен, гороб.**
- Поясніть причини змін давніх форм: **дѣхорѣ – тхір, сѣдоровѣ – здоровий, бѣчєла – бджола, знанѣє – знання.**
- Із яких давніших форм і чому виникли подані слова: **гончар, місце, кожний, тижня, серце, усний, пізній?**
- Яке фонетичне явище ілюструють подані слова: **пѣчь, камѣнь, добровѣлно, воовѣця, воотѣця?**
- Доведіть, що процес переходу [л] в [у] нескладотворчий детермінувався історією зредукованих голосних.

Перехід звукосполучень [гы], [кы], [хы] у [ги], [ки], [хи]

У діалектах праслов'янської мови задньоязикові приголосні завжди були твердими й могли сполучатися тільки з голосним [ы]. Проте поступово, з припиненням дії закону складового сингармонізму й тенденцією до пом'якшення задньоязикових, їх сполучувальні можливості змінюються. У найдавніших пам'ятках поширюється вже з XII ст., замість **гы, кы, хы**, написання **ги, ки, хи**: **скира, кить,**

покивающе. Цьому процесові сприяло й злиття праслов'янських звуків [ы] та [і] в одному українському звукові [и].

Ствердіння приголосних перед [и], [е]

Із процесом злиття праслов'янських голосних [ы] та [і] в одному звукові [и] пов'язане ствердіння приголосних перед [е] та [и], яке є важливою фонетичною ознакою української мови. Напівм'які приголосні в позиції перед [і] в процесі його перетворення в [и] поступово втратили пом'якшення. За аналогією, очевидно, це поширилося й на пом'якшені приголосні, що стояли перед [е]: *кислий, село, видно, зелений, лежати*.

На думку сучасних лінгвістів, цей фонетичний процес відбувся в XI–XII ст.

Ствердіння губних [б], [п], [в], [м], [ф]

У східнослов'янських діалектах губні приголосні були твердими й напівм'якими. Після занепаду зредукованих з'явилася тенденція до ствердіння напівм'яких губних приголосних. Спочатку ствердіння губних звуків відбулося в середині перед слабким [ь]: *равъны, правъды* – *равъный, правъды*, потім – у позиції перед сполученням з -й: *вьеть, здоровье* – *вьеть, здоровье*. Особливо послідовно це явище відбувалося в південноруських говорах і поширилося й на інші позиції губних, наприклад, у кінці слів: *кров, любов*; у закінченнях числівників: *вісім*; в особових закінченнях дієслів наказового способу: *поздоров, насип*. Ця фонетична особливість – ствердіння приголосних – є типологічною ознакою українського й білоруського консонантизму.

Трохи пізніше ствердіння губних приголосних відбулося в українській мові також на початку слів перед я з колишнього носового переднього ряду: *в'язати, м'ята, п'ять*. У деяких південно-західних говорах після губного міг виникати звук [л]: *здоровля* або [н'] після приголосного [м]: *мясо, сімня*.

Ствердіння [р] у деяких південно-західних говорах

У багатьох говорах української мови поширилася тверда вимова звука [p]. У північних ареалах традиції такої вимови [p] були давнішими: *рабий*, у південно-західних ця тенденція виявилася дещо пізніше. Ствердіння [p] тут могло відбуватись одночасно із ствердінням губних, тому й принципи цих процесів були однакові: після ствердлого приголосного виникав вставний [й]: *зорйя, рйасний*.

Поміркуйте

- Доведіть, що український звук [и] є відносно новим звуком.
- Доведіть гетерогенний характер українського звука [і].
- Визначте походження звука [і] в поданих словах: *ліс, камінь, кінь, віл, піч, дід, сіль*.
- Проаналізуйте генетичні особливості звуків [о], [е], які чергувалися з нулем звука, і тих, які чергувалися з [і].
- Проаналізуйте фонетичне явище депалаталізації приголосних на власне українському мовному ґрунті.

МОРФОЛОГІЯ

Предмет і завдання історичної морфології

Історична морфологія української мови є розділом історичної граматики. Вона розглядає граматичні категорії, граматичні значення й граматичні форми в історичному (діахронічному) аспекті, аналізує становлення системи частин мови, розвиток парадигматичних характеристик іменних частин мови й дієслова, особливостей прислівника та службових слів і вигуків.

Своїм завданням історична морфологія ставить з'ясування найважливіших процесів, основних закономірностей, які діяли в історії української мови на різних етапах її розвитку від найдавніших часів до сучасного стану.

Морфологічні процеси розвивались у зв'язку зі змінами інших мовних рівнів. Зокрема, чергування приголосних, які виникали під час утворення нових слів та граматичних форм і викликали утворення варіантів морфем, засвідчують перетворення фонетичних явищ (палаталізацій задньоязикових і йотової палаталізації приголосних) у морфологічні: *роука–роуцѣ*. Занепад зредукованих як фонетичне явище викликав, окрім потужних змін у звукобудові слов'янських мов, морфемні й морфологічні зміни – мається на увазі утворення якісно

нових однофонемних префіксальних і суфіксальних морфем: **доушьно** > **доушно**, **съкинѹти** > **скинѹти**, поява після занепаду слабких зредукованих такої структурної одиниці в складі слова, як нульова флексія, що була показником певних відмінкових форм: **сынѹ** > **син**.

Історія синтаксичних характеристик теж пов'язана з історією морфологічних процесів. Так, утрата іменними прикметниками здатності відмінюватися супроводжувалася зміною їх синтаксичної функції: вони почали вживатися в ролі іменної частини складеного іменного присудка: **Ты єси добръ**.

Загальна характеристика морфологічної системи праслов'янської мови

Праслов'янська мова характеризувалася гнучкою морфологічною структурою, розвиненою системою граматичних значень і форм.

Аналіз граматичних особливостей найдавніших пам'яток староукраїнської мови, використання іншомовних лінгвальних фактів дає змогу зробити висновок про особливості пізньої праслов'янської граматичної системи, яка на час появи письма в східних слов'ян була вже цілком сруктурованою та містила елементи, в основному відомі й сучасній українській мові. Проте відмінності давньої та сучасної організації морфологічної будови існували.

Граматична будова староукраїнської мови, зокрема її морфологічна система, відбита в пам'ятках найдавнішого періоду, виступає на цей час уже цілком сформованою. Загалом розрізняються ті ж самі частини мови, що характерні й для сучасного стану розвитку граматичної системи. Основні граматичні характеристики (категорії) лексико-граматичних класів слів теж відповідають категоріальним особливостям сучасної української мови. Протягом багатьох віків свого розвитку граматична система української мови розвивалася, змінювалася, вдосконалювалася. І хоча граматики, зокрема морфологія, належить до досить стійких мовних рівнів, у ній у давні періоди існування були й специфічні особливості, які відрізняли її від сучасного мовного стану.

У праслов'янській мові чітко розрізнялися самостійні й службові слова. У межах повнозначних частин мови виразно протиставлялись імена й дієслова. У складі імен виділялись іменники, прикметники, займенники.

У давнину в межах класу імен найближчими за особливостями словозміни й морфемної будови були іменники й прикметники. Такі давні прикметники, як іменні, чи нечленні, не відрізнялися від іменників своєю формою та змінювалися, як іменники відповідної структури: **ЗЛАТЪ, ДОБРЪ – ЗЛАТА, ДОБРА – ЗЛАТУ, ДОБРУ** і под. Їх категоріальну кваліфікацію можна було визначити тільки в синтаксичному оточенні, у контексті: **изрони злато слово і погалъ много злата** (у першому словосполученні лексема **ЗЛАТО** – прикметник, а в другому – іменник). Існували, правда, ще з праслов'янської доби займенникові, або членні, прикметники, які своєю будовою й особливостями словозміни відокремилися від іменників.

Займенники відрізнялися від інших імен своїм значенням: вони не були назвами предметів, якостей, кількості, а тільки узагальнено вказували на них.

Здавна людина оперувала поняттями абстрактної чи конкретної кількості. Економічні, торговельні та інші відносини в давньому суспільстві, як би воно не було організоване, вимагали числової фіксації цих відносин. Тому завжди мусили існувати слова на означення чисел.

Проте в лексико-граматичну категорію слова з числовим значенням як частина мови ще не оформилися. Вони частково входили до розряду різних за типом основ іменників, частково до прикметників, уживалися з числовим значенням і словосполучення. Але в курсі історичної морфології за їх семантичним призначенням ці слова доцільно аналізувати як окремий клас слів.

Дієслово в давній системі частин мови представлене особовими й неособовими формами. Система цих форм була, порівняно із сучасною українською мовою, дуже розгалуженою, це зумовлене якісно іншим змістом праслов'янських граматичних категорій і значень. Серед дієслівних форм відсутній дієприслівник, який із часом сформувався з нечленних активних дієприкметників.

Ранні праслов'янські застигли речення й безвідмінкові іменні форми стали основою для утворення прислівників.

Менш розвиненими на тлі сучасної системи лексико-граматичних класів слів були службові слова: прийменники, частки й сполучники.

У найдавніших пам'ятках одиничними прикладами представлені вигуки, хоча вживання їх у праслов'янській мові не викликає сумнівів.

Історія української морфемної та словотвірної систем (загальна характеристика)

Усвідомлюючи, що словотвір становить собою окремий рівень мовної системи зі своїми специфічними рівневими одиницями, вивчення яких є об'єктом спеціальної науки – дериватології, ми розглядаємо проблеми діяхронічного словотвору в межах історичної морфології, віддаючи належне, по-перше, традиції, яка кілька десятиліть існує в слов'янській лінгвістиці й відображена в чинній навчальній програмі з історичної граматики, а, по-друге, необхідністю долучити наукову інформацію з історичного словотворення до проблем історичної морфології, оскільки розуміння багатьох власне морфологічних фактів неможливе без знання особливостей дериваційної будови давніх похідних утворень.

Словотворення було та є одним із найважливіших засобів поповнення лексичного складу української мови поряд із запозиченнями й розвитком семантичного обсягу вже існуючих слів. Найголовнішим способом деривації змінних частин мови був морфологічний, зокрема суфіксація.

У колі іменникових суфіксів виділяються спільнослов'янські форманти для творення іменників – назв осіб: **-икъ: ближ-икъ, -никъ: посад-никъ, -ьць: коуп-ьць, -ачь: постригачь, -тель: оучитель;** суфікси для творення назв конкретних предметів: **-л-о: вѣтрило, -ьн-иц-а: мовьница;** суфікси для творення абстрактних назв: **-ость: вольность, -от-а: дългота, -ьб-а: слоужьба, -тв-а: молитва.** Продуктивними були прикметникові суфікси **-ьн: чьстььнъ, -ј: Любомль.** Успадкувала українська мова дієслівні суфікси **-ну-, -ѣ-, -а-, -ова, -єва: солити, вянѹти, зимовати.**

Рідше як дериваційний засіб використовувалася префіксація: **праотець, прадѣдъ** чи префіксально-суфіксальний спосіб утворення нових слів: **небожчикъ.** Продуктивними, хоча й меншою мірою, ніж у сучасній українській мові, були похідні складної словотвірної структури: **вратоучадо, медвѣдъ, водоносъ.**

Поміркуйте

- Які завдання історичної морфології української мови?
- Які частини мови виділялися в праслов'янській мові?
- Яка історія основних граматичних категорій?
- Яка з повнозначних частин мови виникла найпізніше?

- Які способи утворення похідних слів були в праслов'янській мові найпродуктивніші?

Іменник

О. Пешковський у свій час зазначав: “Категорія іменників має величезне значення для нашої думки. Без неї неможливі були б жодні знання, жодна наука. Неможливим було б, наприклад, говорити про світло чи про тепло, про електрику чи про державу або життя, чи й про саму мову; адже нічого цього окремо від мови не існує”¹. Ця частина мови, безперечно, – одна з найважливіших, які дають можливість кожній мові здійснювати свої основні функції.

Іменники в праслов'янській мові, як і в сучасній українській, характеризувалися граматичними категоріями роду, числа, відмінка.

Категорія роду належить до мовних універсалій, тобто вона використовується в багатьох розвинених мовах світу. Ця категорія є однією з найважливіших ознак, якими відрізняються іменники від інших частин мови. Кожен іменник (крім множинних) належить до певного роду.

Категорія роду для одних іменників є суто граматичною, тобто не пов'язаною з реальним значенням іменників: *місяць, стіна, озеро*. Для інших – назв істот – категорія роду лексико-граматична.

Франц Міклошич щодо сутності родових характеристик писав: “Той, хто, не позбавлений поетичного чуття, занурювався в рідну мову, той, звичайно, знає, що розрізнення родів і в наших очах надає мові своєрідної принадності”.

Питання про первісне значення й час виникнення категорії роду в індоєвропейських, зокрема в слов'янських, мовах остаточно в мовознавчій науці не розв'язане. Так, Г. Пауль уважав, що підставою для виникнення граматичного роду є біологічна стать людей і тварин. К. Бругман заперечував значення розрізнення статі для мови та був переконаний, що категорія роду виступає лише змертвою оболонкою, позбавленою свого внутрішнього змісту. О. Потебня виникнення граматичного роду відносить до первісної стадії творення мови.

Ця категорія в різних мовах реалізується по-різному. Староіндійська, грецька, латинська, слов'янські мови розрізняють чоловічий,

¹ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Пешковский А. М. – М. : Госучпедгиз, 1956. – С. 73.

жіночий і середній роди. Литовська мова засвідчує тільки чоловічий і жіночий роди, але в однині, множині та двоїні. У французькій мові існують чоловічий і жіночий роди. У датській мові відомі два роди – спільний (чоловічо-жіночий) та середній, або речовий. В англійській мові категорія роду відсутня (хоча в староанглійській була). Не виражають родових відмінностей вірменська, бенгальська, осетинська. Ці факти дають змогу кваліфікувати родову диференціацію слів по-різному. Одні лінгвісти визнають родову диференціацію в праіндоевропейській мові, інші – заперечують.

На думку А. Мейє, граматичний рід для індоевропейських мов є категорією новою, якій передував поділ іменників на назви осіб (майбутній чоловічий і жіночий роди) та назви речей (майбутній середній рід).

С. Самійленко зазначає, що в еволюції категорії роду в слов'янських мовах у межах назв різної семантичної кваліфікації виявляються деякі характерні особливості. Так, у назвах осіб уживання чоловічого чи жіночого роду, за поодинокими винятками, умотивоване; родо-статевий поділ виділяється чітко, послідовно, кількість вагань незначна.

У назвах тварин уживання чоловічого чи жіночого роду вмотивоване меншою мірою, родо-статевий поділ навіть у назвах свійських тварин виступає менш послідовно, виразно виявляються залишки поділу іменників не за родо-статевими характеристиками, а за віковими відмінностями.

У назвах предметів, явищ, процесів, понять уживання системи родових класів умотивоване найменшою мірою, наявна більша кількість вагань, трапляються випадки використання родових форм для розрізнення смислу слів і т. п.

У системі родових класів слов'янських мов відклалися факти різних епох, тому єдиного провідного принципу поділу іменників за родами протягом усієї історії слов'янських мов не було, і саме це справляє враження хаотичності, хоч насправді саме ця хаотичність є відбиттям тривалого, зумовленого різними факторами процесу, який, як уважає С. Самійленко, не завершився остаточно й до наших днів.

Лінгвістичний енциклопедичний словник завершує відповідну словникову статтю так: "Рід вважається пережитковою, «палеонтологічною» категорією, яка своїми коренями сягає особливостей давньо-

го міфологічного мислення, і тому становить інтерес для історичної етнолінгвістики”¹.

В історії української мови, за свідченням пам’яток писемності, система граматичних значень роду сформувалася давно. Проте лінгвісти, окреслюючи давні, очевидно, ще праіндоєвропейські мовні стани, припускають, що категорія роду в минулому реалізувалася через двочленну опозицію форм – протиставлення не чоловічого – жіночого роду, а особистісного – речовинного, що нагадує протиставлення лексико-семантичної категорії назв істот – неістот, яке існує в сучасній мові. Речовинний рід започаткував середній рід, а з особистісного поступово розвинулося протиставлення чоловічого – жіночого роду².

До граматичних універсалій належить і категорія числа, категорія, яка виражає кількісні характеристики предметів думки. Граматичне число – один із проявів більш загальної мовної категорії – категорії кількості поряд із лексичним виявом кількісних відношень.

Найпростіша структура категорії числа – бінарна (протиставлення однини й множини, тобто одного та більше одного), вона ж і найбільш поширена. Але є мовні системи, які містять також двоїнне число, рідше – троїнне й четверинне.

В іменниках, що вживаються тільки в однині або тільки в множині, як і в збірних, категорія числа нейтралізована.

Праіндоєвропейська мова (і цей стан успадкувала праслов’янська мова) мала три числа: однину, множину й двоїну. Досі зберігають двоїну словенська, верхньо- та нижньолужицька й литовська мови.

Категорія числа іменників зазнала протягом історичних періодів розвитку української мови значних змін. Загалом відбиваючи кількісні відношення, категорія числа реалізується у двох граматичних значеннях – однини й множини, логічною основою яких є протиставлення понять “один” – “більше одного”. У граматичній системі праслов’янської мови існували граматичні значення однини та множини, проте, крім них, було й третє граматичне значення категорії числа – граматичне значення двоїни. Двоїна вживалася тоді, коли йшлося про два предмети (у сполученні з числівниками *два, дві, обидва, обидві*)

¹ Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 418.

² Див.: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови / Бевзенко С. П. – Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. – С. 15.

або ж називалися парні предмети типу *око, вухо, рука, нога, плече*. В однині й множині іменники мали сім відмінкових форм, а у двоїні – тільки три: називного–знахідного–кличного, родового–місцевого, давального–орудного.

Давні українські пам'ятки ілюструють активне вживання форм двоїни: **двѣ грамотѣ, двѣ рибѣ, пред ногама моима**.

Із часом форми двоїни почали зникати, зливаючись із формами множини: **двох гостей, двома печами**. Активно вживана в найдавніших пам'ятках, двоїна з часом зникла. Трапляються залишки двоїни в діалектах (*дві відрі, три корівці, штири церковці*) та у формі орудного відмінка іменників (*плечима, очима*), у словах *очі, вуса, рукава, плечі, вуха* в сучасній українській літературній мові.

Категорія відмінка належить до найдавніших граматичних категорій.

У різних мовах ця категорія реалізується по-різному: в українській і литовській мовах – сім відмінків, у російській та білоруській – шість, у німецькій – чотири. Розрізнення категорії істот–неістот реалізувалося на граматичному рівні, зокрема в елементах словозмінної парадигми: **Боронити брата свого Федора**. Інколи давні пам'ятки ще засвідчують відсутність такого розрізнення: **Дал за вол гривну а за баран ногата, а за жеребець оже не всідано на нь, то гривна кун**. Це явище подекуди трапляється і в говорах. Й. Дзендзелівський фіксує такі елементи синтаксису нижнього Подністров'я: **витагаю короп, продав той кабан**.

Праслов'янські граматичні значення й граматичні форми давніх відмінків загалом були близькими до сучасних, проте існувала й певна специфіка. Зокрема, місцевий відмінок міг уживатися без прийменника, наприклад: **Родиста Новѣгородѣ у Юрослава сынѣ**. Специфічним було й використання іменникових форм кличного відмінка у функції підмета. Таке вживання подекуди трапляється у фольклорних текстах: **Ой, плаче, плаче молодий козаче**.

Граматичні категорії іменника професор І. Вихованець відносить до двобічних категорій, тобто таких, які трактуються із семантичного та граматичного боку.

Відмінювання іменників. Типи праслов'янських іменних основ

У найдавніших східнослов'янських пам'ятках відмінювання іменників представлено як добре організована, структурована за чіткою граматичною логікою система. У праслов'янській мові, очевидно, вона теж уже була виразно сформованою. Групування іменників за типами відмінювання здійснювалося в спільнослов'янській мові на іншій, порівняно із сучасною українською мовою, основі. Сучасні типи відмінювання іменників (відміни) формуються з урахуванням таких моментів: по-перше, родової характеристики іменників, по-друге, особливостей відмінкових закінчень, по-третє, специфіки морфемної будови слів. Праслов'янські типи відмінювання іменних слів, передусім іменників, базувалися на розрізненні особливостей основ. У праїндоевропейській мові (і цей стан був успадкований ранньою праслов'янською мовою) іменник мав щонайменше тричленну будову. Він складався з кореня – ядра реального значення слова, основотворчого суфікса – показника належності слова до певного класу імен, флексії, що слугувала засобом вираження синтаксичних відношень у реченні.

Праслов'янська мова успадкувала від праїндоевропейського періоду основотворчі суфікси (детермінативи), що склалися з голосних чи закінчувалися ними, а також основотворчі суфікси, що закінчувалися на приголосний. Детермінативи – це кінцеві структурні форманти основи, які визначали і особливості структури іменників, і особливості їх відмінювання.

Сучасні відміни, чи групи іменників за типами відмінювання, об'єднуються в чотири відміни за родовими характеристиками, відмінковими закінченнями, особливостями основи (рідко – для IV відміни). У праслов'янській мові визначальним для кваліфікації тієї чи іншої відміни був основотворчий суфікс, або детермінатив. Існували такі типи відмінювання іменників за особливостями детермінатива: **-ā/-jā*, **-ō/-jō*, **-ū*, **-ū*, **ī*, **-n*, **-r*, **-s*, **-t*. Іменники на **-ū* у лінгвістичній літературі ще кваліфікують як імена з давньою основою на **-ьv*. У слов'янському мовознавстві традиційно існує думка, що за походженням детермінативи – це показники граматичних класів слів. Той самий детермінатив (наприклад, **-ū*) могли мати в староіндійській мові іменники чоловічого роду: **sūnūs* 'син', жіночого роду **dhenūs* 'корова', середнього роду **madhū* 'мед'. Подібне в сучасному поділі іменників на відміни неможливе.

Звукові зміни, структурні трансформації іменника, розвиток родової диференціації іменників стали причинами витворення нових типів відмінювання на родовій основі.

У результаті фонетичних змін, які відбувалися в праслов'янській мові, матеріальний характер детермінативів змінювався, інколи вони взагалі зникали або ж переходили до складу флексій, перерозподілялися, їхні суть і значення змінилися. Наприклад, у ранній праслов'янській мові слово ***ronkā** відмінювалося в однині, імовірно, так:

- Н. – *ronk-ā
- Р. – *ronk-ā-ns
- Д. – *ronk-ā-ī
- З. – *ronk-ā-n
- О. – *ronk-ā-jan
- М. – *ronk-ā-ī
- Кл. – *ronk-ā

Розглянемо, як змінилися форми цього слова, наприклад, у давальному й знахідному відмінках. Словоформа ***ronk-ā-ī** (давальний відмінок) містила кінцевий приголосний основи (детермінатив) **-ā-** та закінчення **-ī**. З фонетичного боку ці два останні звуки становили собою дифтонг. Оскільки в праслов'янській мові відбувалася монофтонгізація дифтонгів як один із виявів дії закону відкритого складу, то детермінативний **[-ā-]** разом із **[ī]** монофтонгізувалися, трансформувалися в **[ě]** (**ѣ**), що поміняв свій морфемний статус, ставши закінченням і перетворившись на українському ґрунті в **[i]**. У знахідному відмінку детермінатив **-ā-** у словоформі ***ronk-ā-n** спільно з носовим **[n]** утворювали сполуку, що закривала склад. Унаслідок дії закону відкритого складу носовий разом із попереднім голосним утворив носовий голосний заднього ряду **[o]**, який на східнослов'янському ґрунті змінився в **[y]**, що з погляду етимології становить собою поєднання колишнього детермінатива **-ā-** та закінчення **-n**. Подібні зміни відбулися в усіх давніх парадигматичних елементах словозміни іменників. Таким чином, фонетичні процеси спричинили зміни морфемної будови, а разом із тим і граматичних характеристик давніх іменників.

Пам'ятки давньоруської мови вже засвідчують утрату детермінативів і наближення іменникової парадигми до сучасного стану. Проте ще довгий час, навіть у сучасній системі іменникової словозміни, зберігаються сліди колишніх парадигматичних закономірностей. Наприклад, причини паралелізму закінчень родового відмінка іменників

II відміни **-а, -у** сягають ще тих давніх часів, коли іменники з основою на ***-ǫ**, які в майбутньому увійдуть до II відміни, у цій формі мали тільки закінчення **-а: брат – брата**, а іменники з детермінативом ***-ǫ** набували флексії **-у: син – синоп**.

Особливості давніх основ іменників визначаються таким чином: по-перше, шляхом внутрішньої реконструкції, тобто на основі аналізу відмінювання того чи іншого іменника, наприклад, **ночь – ночи** належить до типу відмінювання з детермінативом ***-ї**, а **син – синоп** – до основ на ***-ǫ**; по-друге, шляхом зовнішньої реконструкції, тобто на основі зіставлення праслов'янських, староукраїнських типів відмінювання з неслов'янськими, наприклад, **ім'я – імені**, як латинське **nomen – nominis**, належало до основ на приголосний.

У праслов'янській мові існували такі типи відмінювання іменників за детермінативами:

1. Іменники чоловічого, жіночого й спільного роду на ***-ā /*-jā**. У називному відмінку однини вони мали, як правило, закінчення **-а/-їа**, рідше – флексію **-і** (графічне **и**): **сестра, рґка, рива, жажа, сґдия, староста, сирота, пґстини, княгини**.

2. Іменники чоловічого й середнього роду на ***-ǫ /*-jǫ**. У називному відмінку однини іменники чоловічого роду закінчувалися на **-ъ** чи **-ь**, а іменники середнього роду – на **-о, -е: братъ, столъ, дворъ, край, конь, вои, князь; село, поле, знаннє, дѣло**.

3. Іменники чоловічого роду на ***-ǫ**. У називному відмінку однини вони мали закінчення **-ъ** і складали кількісно незначну групу. Сюди з меншою або більшою мірою достовірності можна віднести такі слова: **сынъ, волъ, полъ, вѣрхъ, медъ, домъ, ледъ, чинъ, садъ, рядъ, разъ, пиръ, солодъ, миръ, станъ, низъ, долъ, олъ**.

4. Іменники чоловічого й жіночого роду на ***-ї**. У називному відмінку однини вони закінчувалися на **-ь: медвѣдъ, гостъ, гґсь, ночь, пґть, рать, печь**. Іменники чоловічого роду на ***-ї** мали початкову форму, аналогічну іменникам чоловічого роду на ***-jǫ**. Критерії їх розрізнення такі. По-перше, слід пам'ятати, що іменники, які мали фінальну частину **бь, пь, вь, дь, ть, сь**, належали до основ на ***-ї**. Крім того, сюди увійшли такі слова: **звѣрь, огнь, үгль (вугілля)**. По-друге, фонетичний аналіз теж дасть змогу правильно визначити їх давній тип відмінювання: слова з основою на ***-jǫ** в минулому підлягали йотовій палаталізації, то якби, наприклад, слово **гґсь** мало осно-

ву на *-jǫ, воно після йотової палаталізації набуло б форми гґушь. Не належав до основ на *-ī іменник **вождь** – його фіналь утворилася внаслідок йотової палаталізації від кореня **вод-** (**водити**).

5. Іменники жіночого роду на *-ū. Це ті, що в називному відмінку однини мали закінчення **-и** (відомо, що праслов'янський [y] утворився з праіндоевропейського [ū]), а в непрямих відмінках отримували суфікс **-v**. Тому їх іноді в науковій літературі кваліфікують як іменники з детермінативом *-ъv: **бґки, мґрки, цґрки** – род. однини **бґкве, мґркве, цґркве**.

6. Іменники чоловічого й середнього, рідше – жіночого роду на приголосний, що з'являвся у відповідних іменників у непрямих відмінках. До цього типу відмінювання входили: а) іменники чоловічого роду з основою на *-en, які в називному відмінку оформлялися за допомогою **-и**: **камы, пламы** або **-ень** (**корень, кремень, ремень**); б) іменники середнього роду на *-en(-men), які в називному відмінку однини оформлялися за допомогою **-мя**: **плємя, тґґмя, ім'я** (давній іменник **пламы** теж із часом набув аналогічної форми – **полум'я**); в) іменники середнього роду на *-at (-ят), що означали недорослих істот і мали в прямому відмінку закінчення **-а, -я**: **теля, отроча, дитя**; г) іменники середнього роду з основою на *-s: **небо, слово, тґґло, око, вґґо, чґґдо**, які закінчувалися в називному відмінку на **-о**; г) два іменники жіночого роду на **-r**, оформлені в називному відмінку однини закінченням **-и**: **мати, дґґчи**.

Зіставлення давніх слов'янських іменників із праіндоевропейськими формами дають змогу припустити, що деякі іменники давнього походження могли мати інші основи. Наприклад, іменники **брат** (латин. **frater**), **сестра** (нім. **Schwester**), очевидно, належали до основ на *-r, а з часом утратили зв'язок із цією групою відмінювання.

Давній поділ іменників на типи відмінювання не мав стосунку, як це є в сучасній мові, до поділу за родами. Це виразно видно зі складу основ, що входили до того чи іншого типу відмінювання. Так, до основ на приголосний, наприклад, входили іменники чоловічого, жіночого й середнього родів. Іменники з основою на *-ī належали до чоловічого та жіночого родів. Таким чином, родова ознака першопочатково не була принципом, на якому базувалося розрізнення імен за типом відмінювання. Імовірно, що колишні кінцеві звуки основи –

детермінативи – були живими та не втратили свого значення дериваційними формантами. Кожен такий суфікс визначав, до якого структурного й семантичного типу повинне входити слово. Правда, детермінативи досить рано втратили таку семантику значенневого кваліфікатора слів, хоча сліди давньої спеціалізації основотворчих суфіксів можна ще простежити. Наприклад, суфікс основи ***-ter** об'єднував слова, що означали осіб за родинними стосунками: *брат, сестра*. Факти неслов'янських мов поповнюють цей ряд іншими словами, наприклад, до цієї групи історично входили ***mater** – ‘мати’, ***dukter** – ‘дочка’. Слова з основою на ***-at** позначали недорослих істот: *отроча, теля, жеребя*. До слів з основою на ***-ī** входило багато назв тварин і птахів: *лось, медвѣдь, рись, лебедь*. Правда, усе це становить тільки слабкий відгомін давніх семантичних відношень.

Очевидно, первинний поділ іменників за типами відмінювання мав стосунок до семантичних ознак слів, але не мав стосунку до роду. Можливо, початок зміни типів відмінювання був покладений впливом родової диференціації слів. Тому можна з певністю припустити, що родова диференціація розвинулась із семантичної, що первісно індоєвропейська категорія роду виникла із протиставлення живого–неживого.

Сучасні чотири відміни іменників української мови сформувалися на ґрунті давніх праслов'янських типів відмінювання таким чином:

до I відміни увійшли колишні іменники з основою на ***-ā/-jā**: *жена, роука, колода, поустини, доуша, оуноша, судиґа*, майже всі іменники з основою на ***-ū**, які набули морфемного оформлення й словозмінних характеристик, уластивих для іменників з основою на ***-ā/-jā**: *мъркы, боуки, свекры*, іменник на ***-г**: *дочь – дочка*, кілька іменників на ***-ī**, що теж змінили свою форму й парадигматичні особливості: *пѣснь – пѣсня, мишь – миша, долонь – долоня*;

II відміну склали іменники з основами на ***-ō /*-jō**: *городъ, братъ, краи, вои*, на ***-ū**: *сынъ, волъ*, іменники чоловічого роду на ***-ī**: *зять, гость, гусь*, іменники чоловічого роду з основою на ***-n**: *корень, камы, пьрстень*, іменники середнього роду на ***-s**: *тѣло, слово, небо*;

III відміна сформувалася з колишніх іменників жіночого роду на ***-ī**: *тѣнь, ночь, чьсть*. Сюди увійшли також поодинокі іменники з іншими детермінативами: іменник на ***-г** *мати* та іменники на ***-ū**: *кровъ, любовь*;

IV відміна об'єднала іменники середнього роду на ***-n** та на ***-t**:
сѣмя, імя, вимя, теля, дитя.

Особливості давнього відмінювання іменників

У системі словозміни праслов'янських іменників для основ на ***-ǫ/*-jǫ** та ***-ā/-jā** існували твердий і м'який варіанти відмінювання. Мішаної групи як парадигматичного підтипу в праслов'янській мові не існувало, оскільки шиплячі приголосні в той час були м'якими, адже вони виникли внаслідок давньої йотової палаталізації приголосних.

У двоїні існувало тільки три відмінкові форми, що, очевидно, засвідчувало тенденцію до занепаду цієї числової форми ще в праслов'янський період. Двоїнні форми об'єднувалися таким чином: називний, знахідний і кличний відмінки; родовий і місцевий відмінки; давальний та орудний відмінки.

Кличний відмінок уживався в іменниках чоловічого й жіночого роду однини. У множині та двоїні він збігався із формою називного відмінка. Кличний відмінок іменників середнього роду в усіх числових варіантах збігався із називним і знахідним.

Зразки відмінювання іменників

*Іменники з основою на *-ā/-jā*

Однина

Н. рѣка	земла	доуша
Р. рѣкы	землѣ	доушѣ
Д. рѣцѣ	земли	доуши
З. рѣкы	землю	доушоу
О. рѣкою	землею	доушею
М. рѣцѣ	земли	доуши
К. рѣко	земле	доуше

Множина

Н. рѣкы	землѣ	доушѣ
Р. рѣкѣ	земль	доушь
Д. рѣкамѣ	землямѣ	доушамѣ

З. рѣкы	зѣмлѣ	доушѣ
О. рѣками	зѣмлями	доушами
М. рѣкахъ	зѣмляхъ	доушахъ
К. рѣкы	зѣмлѣ	доушѣ

Двоїна

Н., З., К.	рѣцѣ	зѣмли	доуши
Р., М.	рѣкы	зѣмлю	доушоу
Д., О.	рѣкама	зѣмляма	доушама

*Іменники з основою на *-ѡ/-јѡ*

Однина

Н. плодѣ	сѣло	конь	поле	мечѣ	
Р. плода	сѣла	конѣ	полѣ	мечѣ	
Д. плодѣ	сѣлѣ	коню	полю	мечѣ	
З. плодѣ	сѣло	конь	поле	мечѣ	
О. плодѣмь	сѣлѣмь	конѣмь	полѣмь	мечѣмь	
	(-омь)	(-омь)	(-емь)	(-емь)	(-ьмь)
М. плодѣ	сѣлѣ	кони	поли	мечи	
К. плоде	сѣло	коню	поле	мечѣ	

Множина

Н. плоди	сѣла	кони	полѣ	мечи
Р. плодѣ	сѣлѣ	конѣ	полѣ	мечѣ
Д. плодомѣ	сѣломѣ	конѣмѣ	полѣмѣ	мечѣмѣ
З. плоды	сѣла	конѣ	полѣ	мечѣ
О. плоды	сѣлы	кони	поли	мечи
М. плодѣхъ	сѣлѣхъ	конихъ	полихъ	мечихъ
К. плоди	сѣла	кони	полѣ	мечи

Двоїна

Н., З., К. плода	сѣлѣ	конѣ	поли	мечѣ
Р., М. плодѣ	сѣлѣ	коню	полю	мечѣ
Д., О. плодома	сѣлома	конѣма	полѣма	мечѣма

Іменники з основою на -й*

Однина	Множина	Двоїна
Н. сынъ	сынове	сыны
Р. сыноу	сыновъ	сыноу
Д. сынови	сынъмъ	сынъма
З. сынъ (-а)	сыны	сыны
О. сынъмъ	сынъми	сынъма
М. сыноу	сынъхъ	сыноу
К. сыноу	сынове	сыны

*Іменники з основою на *-ї*

Однина	Множина	Двоїна
Н. боукы	боукъви	боукъви (-ѣ)
Р. боукъве	боукъвъ	боукъвоу
Д. боукъви	боукъвамъ	боукъвама
З. боукъвъ	боукъвы	боукъви (-ѣ)
О. боукъвъю (-ию)	боукъвами	боукъвама
М. боукъве	боукъвахъ	боукъвоу
К. боукы		боукъви (-ѣ)

*Іменники з основою на *-ї*

Однина		
Н. печь	чьсть	зять
Р. печи	чьсти	зати
Д. печи	чьсти	зати
З. печь	чьсть	зять (-а)
О. печью (-ию)	чьстью (-ию)	затьмь
М. печи	чьсти	зати
К. печи	чьсти	зати

Множина

Н. печи	чьсти	зати (-ье)
Р. печи (-ии)	чьсти (-ии)	зати (-ии)
Д. печьмъ	чьстьмъ	затьмъ

З. печи	чѣсти	зѣти
О. печьми	чѣстьми	зѣтьми
М. печьхъ	чѣстьхъ	зѣтьхъ
К. печи	чѣсти	зѣтьє (-и)

Двоїна

Н., З., К. печи	чѣсти	зѣти
Р., М. печью (-ию)	чѣстью (-ию)	зѣтью (-ию)
Д., О. печьма	чѣстьма	зѣтьма

Іменники з основою на приголосний

Однина

Н. мати	имѣ	тѣля	небо
Р. матерє	именє (-и)	тѣлятє (-и)	небесе
Д. матери	имени	тѣляти	небеси
З. матеръ	имѣ	тѣля	небо
О. матерью (-ию)	именьмъ	тѣлятьмъ	небесьмъ
М. матери (-є)	именє (-и)	тѣляти (-и)	небесе (-и)
К. мати	имѣ	тѣля	небо

Множина

Н. матерє (-и)	имена	тѣлята	небеса
Р. матеръ (-ии)	именъ	тѣлятъ	небесъ
Д. матерьмъ	именьмъ	тѣлятьмъ	небесьмъ
З. матери (-є)	имена	тѣлята	небеса
О. матерьми	имены	тѣляты	небесы
М. матерьхъ	именьхъ	тѣлятьхъ	небесьхъ
К. матерє (-и)			

Двоїна

Н., З., К. матери	имени (-ѣ)	тѣляти (-ѣ)	небеси (-ѣ)
Р., М. матерю (-ию)	именю	тѣлятю	небесю
Д., О. матерьма	именьма	тѣлятьма	небесьма

Наукові спостереження над морфологічною системою найдавніших староукраїнських пам'яток дають змогу зробити висновок, що вже наприкінці дописемного періоду розвитку мови почалося змішування типів відмінювання іменників. Шляхи та причини такого процесу змішування різні. Як уже зазначалося, давні структурні типи іменників, що базувалися на специфіці детермінативів, подекуди об'єднувалися й за певними семантичними ознаками, що стало поштовхом до групування імен за показником роду. Поступово під впливом належності слів до одного роду виникають і нові особливості відмінювання. Паралельно основотворчі суфікси втрачають основоположне для праїндоевропейських типів відмінювання значення.

Фонетичні зміни, що закономірно відбувалися внаслідок дії звукових процесів, сприяли модифікації структури іменників, перерозкладові морфемного складу слів і, врешті-решт, призвели до занепаду детермінативів. Відпадиння кінцевих приголосних на кінці слів у зв'язку з дією закону відкритого складу (наприклад у словах **slovos*, **gostisn*) викликали зникнення фінальних приголосних, появу кінцевих **ъ**, **ь**, які починають виконувати функції закінчень. У такий спосіб слова, що належали до різних типів відмінювання (**сынъ** – **-ŭ*, **братъ** – **-ǫ*), а в непрямих відмінках мали різні флексії, об'єдналися на основі родової спільності й однакової чи близької морфемної будови, з часом виявилися в одній відміні (у цьому випадку в другій).

Так поступово складна система відмінювання спростилася до чотирьох сучасних відмін іменників. Зазнали уніфікації парадигматичні особливості іменників, зникла двоїна, спростилася система відмінювання іменників у формі множини.

Розвиток форм іменників

І відміна

Більшість іменників І відміни склали слова з колишньою основою **-ā/*-jā*. Усі інші структурні типи, що увійшли до цієї відміни, значною мірою з розвитком мови підпорядковувалися внаслідок дії аналогії парадигматичним особливостям лексем на **-ā/*-jā*.

Однина. Для називного відмінка однини типовим є закінчення **-а/-я**, збережене ще з праслов'янських часів: *рука*, *земля*, *душа*, *староста*. Його набули й давні іменники, що мали форму на **-и**:

поустыни > *пустиня*, слова з давньою основою на *-ū : *морква, буква, хоругва, свекруха*, поодинокі іменники на *-ī: *пісня, долоня* та на приголосний: *дочка*. Як виняток уживається лексема *пані*, де збережена давня форма на -і.

Сучасні флексії родового відмінка -и, -і, -ї фактично є закономірним розвитком праслов'янських закінчень, уластивих відміні з давньою основою *-ā/*-jā: *роботи, неділі, вельможі, княгині*. Іменники з основою на *-ū, на приголосний у цій формі теж набули закінчення -и: *крокви, дочки*. Деякі південно-західні говірки зберігають і досі колишні форми іменників з основою на *-ū: *церкве*.

Давальний і місцевий відмінки загалом успадкували давні форми відміни на *-ā/*-jā, які в сучасній мові зазнали закономірних фонетичних змін, зокрема переходу кінцевого -ѣ у твердій групі в -і : *руці, сестрі*. М'яка група іменників на *-ā/*-jā та інші структурні типи слів цієї відміни теж прийняли це закінчення: *судді, теслі, свекрусі, сестрі*. У говірках, крім зазначених, трапляються й інші форми: у південно-західних – *воли, межі*, у східнополіських – *земліОе*.

Знахідний відмінок у сучасній мові характеризується успадкованою від давніх станів формою -у/-ю: *сестру, землю, душу*. Це стосується всіх генетичних структурних типів іменників I відміни. У деяких південно-західних говірках зрідка вживаються давні форми: *церков, кроков*.

Праслов'янські закінчення орудного відмінка -ою/-ею/-сю загалом збережені й у сучасній мові: *колодою, землею*. Українські говори фіксують строкатість цих форм. Наприклад, під впливом іменників твердої групи в західнополіських говірках іменники м'якої й мішаної груп можуть мати й нетипові для цих груп флексії: *земльою, грушою*. У деяких південно-західних говорах відомі також закінчення -ов, -ев, -ом (останнє витворилося під впливом II відміни): *ногов, земляов, долонев, земляом*.

Кличний відмінок здавна зафіксований писемними пам'ятками як важлива ознака морфологічної системи української мови. Закінчення -о, -е збережене в сучасній мові: *сестро, земле, Маріє*. Воно поширилося на всі генетичні типи іменників. Новою є флексія -ю в цій формі: *матусю*. У говорах трапляється флексія -о в іменниках м'якої групи: *земльо*.

Множина. Називний, знахідний і кличний відмінки в найдавніших пам'ятках мали закінчення -ѣ (тверда група), -ѣ (м'яка група),

на основі яких закономірно витворилися сучасні закінчення **-и, -і: сестри, землі.**

У родовому відмінку праслов'янські закінчення **-ъ, -ь** опинилися в слабкій позиції й занепали. Унаслідок цього утворилися нульові флексії, що й стало нормою сучасної української мови: **риб, нив.** Однак у північних і південно-західних говорах можливі інші закінчення: **-ий, -ей – свиний, яблунай, -ох – сестрох, церквох.**

Форми давального, орудного та місцевого відмінків успадковані українською мовою від праслов'янської; давні відмінкові закінчення **-амъ, -ами, -ах/-гамъ, -гами, -гахъ** збереглися з фонетичними змінами: **сестрам, сестрами, сестрах; землям, землями, землях.** Деякі іменники в орудному відмінку мають закінчення **-ми: слізьми.** Сучасні південно-західні діалектні явища на зразок **дрібними сироти** відбивають вплив іменників із колишньою основою ***-ǫ.**

Двоїна. Найдавніші пам'ятки української мови недостатньо зберігають форми двоїни, що свідчить про поступовий її занепад, логічне й формальне злиття з множиною. У сучасній українській літературній мові й у більшості говорів у поєднанні з числівниками **дві, обидві, три, чотири** вживається новіша форма називного відмінка множини з наголосом родового відмінка однини: **дві рукі.** Але в окремих говорах уживаються форми називного – знахідного двоїни: **штири корівці, дві сестрі.**

Форми інших відмінків подекуди трапляються в сучасних говорах (переважно в південно-західних): **бровима, косима.**

II відміна

Серед багатоманіття давніх структурних типів іменників, які увійшли до II відміни, переважають іменники з основою на ***-ǫ/*-jǫ** та на ***-ī.** Досить рано парадигма іменників з основою на ***-ǫ** почала змішуватися з парадигмою слів на ***-ǫ / *-jǫ,** тому частину іменників з основою на ***-ǫ** можна ідентифікувати лише з певним ступенем імовірності. Змішування названих двох типів відмінювання відбувалося під впливом мовної аналогії. Причиною такого змішування, можливо, був збіг форм називного й знахідного відмінків однини: **братъ, вълкъ, столъ – основа на *-ǫ, сынъ, върхъ, волъ – основа на *-ǫ.**

Однина. Іменники чоловічого роду в сучасній українській мові найчастіше мають у називному й почасти знахідному відмінку нульове закінчення, що закономірно виникло після занепаду кінцевих зредукованих: **дім, друг, мед, кінь, олень, вогонь.** Із часом у знахідному

відмінку з'являється розрізнення істот та неістот. Деякі назви закінчуються на **-о**, яке традиційно вживалося в староукраїнських пам'ятках: *Петро, дядько*. Іменники середнього роду мали флексії **-о, -е**, і цю форму успадкувала й сучасна українська мова: *село, зерно, поле, море*. Іменники середнього роду на **-я** (*весілля, знання, життя*) в давніх пам'ятках мали закінчення **-е**. Зміна колишнього флексійного **-е** в **-я**, очевидно, була спричинена зовнішньою чи внутрішньою аналогією – або до іменників середнього роду на приголосний (*теля, плем'я*), або під впливом закінчень родового відмінка чи називного множини (*знання*). У багатьох говорах південно-західного й північного наріччя досі збережена форма з давнім закінченням **-е**: *знанє, поросє, телє*.

У сучасній українській мові іменники чоловічого роду в родовому відмінку мають закінчення **-а/-я, -у/-ю**. Перше з них властиве давнім іменникам із детермінативом ***-ǫ/*-jǫ**, друге – іменникам з основою на ***-ŭ**. Між цими двома структурними типами слів відбуваються зумовлені аналогією взаємовпливи. Із цієї ж причини характерні для цього відмінка закінчення поширилися також на інші структурні групи іменників, що увійшли до II відміни: *кореня, медведя*. Із часом виформовується тенденція до семантичної вмотивованості закінчень **-а/-я, -у/-ю**. Іменники середнього роду на ***-ǫ/*-jǫ** зберігають давні закінчення **-а/-я**. Цю флексію за аналогією переймають іменники середнього роду на приголосний: *слова* замість давнього *словєсє*.

У давальному відмінку для сучасної української літературної мови нормативними є закінчення **-у/-ю, -ові/-єві/-єві**. Перше властиве іменникам із давньою основою на ***-ǫ/*-jǫ**, друге – іменникам із детермінативом ***-ŭ**. Протягом усієї історії між цими типами слів у формуванні вказаного парадигматичного фрагмента відбувалися аналогічні взаємовпливи. Указані закінчення поширилися й на інші структурні типи, що увійшли до II відміни: *зятєві, звіру*. Припускають, що за аналогією до закінчень давального відмінка однини іменників I відміни **-ѣ** (*рѣбѣ*) в закінченні **-ови** кінцевий **-и** змінився на **ѣ**, континуантом якого став **-і**.

Іменники середнього роду на ***-ǫ/*-jǫ** зберігають давні закінчення **-у/-ю**: *селу, полю*.

У сучасній українській літературній мові в орудному відмінку іменники II відміни характеризуються флексіями **-ем, -ом**, що є результатом закономірного розвитку праслов'янських закінчень **-ѣмь, -омь**: *братом, сином, літом, полем*. Закінчення **-ям** для іменників

середнього роду на **-я** з'явилося в пам'ятках української мови, починаючи з XVI ст.: *весіллям, насінням*.

У місцевому відмінку в сучасній українській мові виступають закінчення **-ові, -у, -і, -еві, -єві, -ї** залежно від групи іменників, які входять до цієї відміни: **(на) братові, робітникові, господареві, тілі, столі**. Названі флексії в основному є результатом фонетичного розвитку давніх відмінкових форм. Так, за походженням **-ові, -еві, -єві** – це закінчення давального відмінка однини іменників з основою на ***-ǫ**. У праслов'янській мові воно перейшло й на давальний відмінок однини іменників з основою на ***-ǫ/*-jǫ**, а пізніше стало способом вираження місцевого відмінка. Відповідно до норм української мови це закінчення є основним для іменників – назв істот. У західно-українських говорах трапляється вживання закінчень **-ови, -єви: на коньови, на товаришови**. Сучасне закінчення **-у, -ю** – це за походженням давнє закінчення місцевого відмінка однини іменників з основою на ***-ǫ**. В українській літературній мові вживається рідше, ніж **-ові, -еві**, хоча в окремих говорах, наприклад північного наріччя, може бути більш поширеним. Сучасне нормативне закінчення **-і (на озері)** розвинулося з давнішого закінчення **-ѣ**, що з'явилося за аналогією до твердої групи. У багатьох північних і південно-західних говорах виступає закінчення **-и: на кони, на ножи**. В іменників середнього роду з основою на ***-ǫ/*-jǫ** фонетично утворилася флексія **-і** (з **-ѣ**): *в літі, в селі*.

Давні закінчення кличного відмінка іменників з основами на ***-ǫ/*-jǫ** та ***-ǫ** загалом зберігаються і в сучасній мові: *брате, коню, сину*. Під впливом слів з основою на ***-ǫ** в окремих іменників твердої групи основ на ***-ǫ/*-jǫ** поширилося закінчення **-у: діду**.

Множина. Сучасна українська літературна мова як нормативні використовує у формі називного множини іменників чоловічого роду закінчення **-и, -і**. В іменників чоловічого роду твердої групи на ***-ǫ** та на ***-ǫ** досить рано відбувається вживання форм знахідного відмінка замість називного: *рабѣ, сынѣ, городѣ*. Із давнього закінчення **-ѣ** фонетично утворилася сучасна флексія **-и: сини, плуги**. Заміні форм називного множини формами знахідного множини, очевидно, сприяли такі причини:

1) тенденція до вирівнювання основ цих іменників, тобто збереження флексій, які б не викликали палаталізацій кінцевих приголосних основи (порівн. *монахъ – монаси і монахи*);

2) тотожність форм називного й знахідного відмінків інших типів словозміни (**р҃кѣ, лѣта, гости**); можливо, указаному процесові сприяло ще й те, що іменники чоловічого роду з основою на ***-ā/*-jā** (**с҃удна, староста**) відмінювалися в праслов'янській мові, як іменники жіночого роду цієї будови, та через те мали в називному й знахідному відмінках однакові флексії: **-ы, -ѣ**;

3) увиразнення граматичного вираження категорії істот – неістот, у зв'язку з чим у назвах істот у функції знахідного відмінка множини найчастіше стали виступати форми родового відмінка, а в назвах неістот у ролі знахідного вживався називний відмінок.

Названі фактори спричинили занепад колишніх закінчень множини в іменників чоловічого роду давніх основ на ***-ǫ/*-jǫ** та на ***-ǫ/-и, -ове**, хоча, як виняток, можна трактувати форму **панове**, що активізувалася під впливом кличного відмінка. У говорах подекуди трапляються архаїчні форми іменників сучасної II відміни: **вовци, братове**. Поступово поширюються форми знахідного відмінка множини, замість називного. Тому на місці колишнього **-и** з'являється **-ѣ**, який згодом із фонетичних причин закономірно змінився в **-і**: **кони > конѣ > коні**. У назвах істот поступово у формах знахідного відмінка множини поширюється закінчення родового відмінка множини іменників з основою на ***-ǫв > -ів** : **синів, вершників**. Іменники середнього роду зберігають давні флексії **-а, -я**: **озера, поля**.

Здавна в родовому відмінку множини виступає закінчення **-ов** іменників з основою на ***-ǫ**, яке поширюється на іменники з основою на ***-ǫ/*-jǫ** й поступово закономірно змінюється у флексію **-ів**: **хлібів, козаків**. Указаний процес був зумовлений і дією аналогії, і прагненням розмежувати форми родового відмінка множини іменників на ***-ǫ/*-jǫ** та називного чи знахідного тих самих іменників. В окремих випадках давнє закінчення іменників на ***-ǫ/*-jǫ** у родовому відмінку множини зберігається: **чобіт, татар**. Іменники середнього роду на ***-ǫ/*-jǫ** зберегли у фонетичному розвитку давню форму: **сіл, знань**. Проте деякі під впливом іменників з основою на ***-ǫ** набувають закінчення **-ів**: **полів, почуттів**.

У давальному, орудному й місцевому відмінках множини в іменниках різних типів поступово з'являється закінчення цих відмінків колишньої відміни на ***-ā/*-jā**. Цей тривалий уніфікаційний процес завершився вже в українській мові. Залишки архаїчних закінчень вищевказаних трьох відмінків трапляються подекуди в сучасних україн-

ських говорах. Наприклад, давальний множини: *пастухом, волом* (південно-західні говори); орудний множини: *вулми, воли, бики* (південно-західні говори); місцевий множини: *на коніх* (південно-західні говори), *на конєх* (північні говори). Сучасні форми орудного відмінка множини на **-ми** відбивають поширення закінчень іменників з основами на ***-й̑** і на ***-ї̑** на іменники на ***-ǫ/*-jǫ**: *крильми* поряд із *крилами*.

Двоїна. Тенденція до загального занепаду двоїнних форм спричинила занепад цих форм в іменників II відміни, і цей процес засвідчують пам'ятки давньої української мови ще в XIII ст. Залишки цього числа зберігаються в сполученні окремих слів із числівниками **два, три, чотири**: *два сини, три рази*. У говорах трапляється активніше, порівняно з літературною мовою, уживання двоїни, особливо іменників середнього роду: *дві селі, три відрі, штири дереві*.

III відміна

Однина. Називний і знахідний відмінки іменників цієї відміни в сучасній українській літературній мові успадкували фонетично змінене нульове закінчення, характерне для іменників з основою на ***-ї̑**: *ніч, сіль, мідь*. Цю флексію набули й поодинокі слова з основою на приголосний: *кров, любов*. Виняток складає іменник *мати*, що зберіг давнє морфемне оформлення.

Родовий, давальний і місцевий відмінки тривалий час зберігали закінчення **-и**, однак за аналогією до флексій I відміни закінчення **-и** змінилося в **-ѣ**, яке закономірно трансформувалося в **-і**, що й стало літературною нормою для цих форм: *мудрості, тіні, печі*. У північно-західних діалектах трапляються архаїчні закінчення: *вісти, соли, тіни*.

У давніх закінченнях орудного відмінка іменників з основою на ***-і̑ -ью, -ию** після занепаду зредукованих відбувається асиміляція **j̑** до попередніх м'яких приголосних (крім губних та **p**), унаслідок чого утворюються подовжені приголосні: *ніччю, тінню, сіллю, але кров'ю, ненавистю*. В українських говорах, найчастіше південно-західних і північних, уживаються й інші флексії: *костію, печію; ночов, тінев; солью*.

Під впливом іменників з основою на ***-ā/*-jā** закінчення кличного відмінка **-е** стало типовим і для іменників III відміни: *любове*.

Множина. Форми називного й знахідного відмінків множини протягом тривалої історії їх формування зазнали аналогічних змін, і під впливом іменників I відміни на місці давнього закінчення **-и** по-

ширився **-ѣ**, із якого з часом закономірно утворилася флексія **-і**: *тіні, вісті*. У діалектах зрідка трапляється давнє закінчення: *кости*.

Історія форм родового відмінка множини дає змогу простежити закономірний розвиток давньої флексії **-ѣи (-ии)** в сучасну **-ей**: *вістей, ночей*. Закінчення **-ів** іменника *мати* виникло під впливом іменників чоловічого роду. Південно-західні говори фіксують давнє закінчення **-ий**: *печий, ночий*.

У давальному, орудному й місцевому відмінках спостерігаємо потужний вплив іменників I відміни. Тривалий процес реалізації цього впливу викликав уніфікацію закінчень множини та утворення сучасних відмінкових форм: *областям, областями, (на) областях*. Зрідка говори фіксують уживання давніх флексій: *на костьох* (північноукраїнські діалекти).

Кличний відмінок іменників цієї відміни вживається досить рідко: *юносте, смерте*.

Двоїна. Форми двоїни іменників III відміни недостатньо збереглися в давніх українських пам'ятках. Залишками цієї числової форми вважається закінчення **-и** в називному відмінку: *дві печи* (галицькі говори).

IV відміна

Однина. У називному й знахідному відмінках іменники цієї відміни загалом зберегли давні закінчення: *ім'я, теля*. У говорах подекуди вживаються форми середнього роду на **-я** із вставним носовим приголосним: *тімня, тімнє*.

Форми родового відмінка сучасних іменників IV відміни утворилися закономірно як розвиток давніх форм або під впливом типу відмінювання на ***-ї**: *імені, племені*. Рідше вживаною була та є флексія **-я**, що з'явилася під впливом іменників II відміни: *ім'я*. Уживання такої форми може свідчити про тенденцію до переходу окремих слів цього парадигматичного типу в II відміну.

Давальний і місцевий відмінки іменників IV відміни за аналогією до давального відмінка однини іменників жіночого роду I відміни прийняли закінчення **-і (<ѣ)**: *теляті, імені*. В українських говорах відомі й інші закінчення (південно-західні та північні говори): **-и (племені)**, **-у/-ю (теляту)**, **-ові/-еві (телятові)**.

Закінчення орудного відмінка однини **-ем** виникло закономірно: *племенем*, а флексія **-ям** з'явилася під впливом іменників середнього

роду II відміни на **-ям** типу **навчання: телям**. Діалектні форми (передусім західноукраїнські) характеризуються більшою різноманітністю: **телятом, тельом, ягнем**.

Множина. Іменники IV відміни в називному й знахідному відмінках зберегли давні флексії **-а, -я: імена, курчата**. Частина іменників із колишньою основою на **-men** утратила множину (**сім'я**), а частина набула закінчень II відміни (**вим'я**).

У родовому відмінку іменники цього типу відмінювання успадкували нульову флексію, що виникла після занепаду кінцевих зредукованих: **імен, поросят, собачат**.

Давальний, орудний і місцевий відмінки множини в сучасній українській мові мають флексії, які виникли, замість давніх, під впливом форм I відміни **курчатом, курчатами, (на) курчатах**. Говірковий матеріал, в основному південно-західний, засвідчує багатоманіття форм цих відмінків: **лошатами, гусятоми**.

Двоїна. Форми двоїни іменників цієї відміни досить рано занепали. На їх місці в сучасній мові вживається множина: **троє телят, двома іменами**. У живому, говірковому мовленні зрідка трапляються залишкові двоїнні форми: **дві теляті**.

Множинні іменники

Традиційно в лінгвістичній науці множинні іменники з погляду їхніх парадигматичних характеристик розглядають ізольовано від інших структурних типів іменників, які визначали за особливостями детермінативів. Пояснити це можна тим, що до складу групи множинних іменників входили різні за походженням, часом появи в мові й структурою слова. Історія відмінкових форм цих іменників переважно збігається з історією відмінкових форм множини іменників інших відмін.

У називному й знахідному відмінках множинні іменники мали флексії **-и (сани, канікули), -і (двері, дріжджі), -а (дрова)**, тобто форми, характерні для інших структурних типів іменників. Розрізнення категорії істоти – неістоти на парадигматичному рівні з'явилося пізно, тому пам'ятки української мови фіксують інколи паралельні флексії знахідного відмінка, тотожні називному та родовому: **на діти, на дітей**.

У давальному, орудному й місцевому відмінках у сучасній мові нормативними є закінчення, які частково були успадковані від давніх форм (*людьми*), або такі, що з'явилися під впливом інших відмін (*на устах*).

Отже, протягом багатомісячної історії система українського іменника зазнала істотних змін. Від багатотипності відмін, яка сягала ще праіндоевропейської епохи та базувалася на особливостях структурних характеристик цього класу слів, від розрізнення трьох граматичних значень числа, від різноманітності відмінкових закінчень не тільки в однині, а й у множині, від виразних відмінностей між твердим і м'яким підтипом відмінювання іменникова система, поволи удосконалюючи й уніфікуючи свої форми, розвивалася до якісно іншого принципу диференціації типів відмінювання (передусім за родовими характеристиками, особливостями відмінкових закінчень і, як виняток, за структурними характеристиками основи), до втрати двоїни, своєрідного зближення твердого й м'якого парадигматичних підтипів через виділення мішаної групи.

Поміркуйте

- Які завдання історичної морфології української мови?
- У чому специфіка системи лексико-граматичних класів слів у праслов'янській мові?
- Якими граматичними категоріями характеризувався іменник у праслов'янській мові?
- Чи відбулися зміни в граматичних значеннях роду, числа й відмінка від найдавніших часів до сучасного стану?
- За яким принципом поділялися праслов'янські іменники на типи відмінювання? З'ясуйте поняття детермінатива.
- Назвіть давні типи відмінювання, наведіть приклади.
- Як сформувалися сучасні типи відмінювання іменників?
- Які зміни відбулися в системі відмінювання іменників I відміни?
- Які зміни відбулися в системі відмінювання іменників II відміни?
- Які зміни відбулися в системі відмінювання іменників III відміни?
- Які зміни відбулися в системі відмінювання іменників IV відміни?
- Як вплинула аналогія на формування парадигматичних особливостей іменників української мови?
- Яка доля двоїни в українській мові?

- Як розвивалася категорія істот/неістот в українській мові (граматичний аспект)?
- Визначте, до якого давнього типу відмінювання іменників належали подані слова: **дѣлгъ, дворъ, поль, старьць, пьсь, коупля, учитель, свекры, мѹжь, рѹжь, зьрно, поле.**
- Визначте, до якого давнього типу відмінювання іменників належали подані слова: **кѣнига, пѣтица, тѣргъ, вѣрхъ, степь, сынъ, домъ, зелиє, дѹхъ, вождь, гость, воля.**
- Визначте, до якого давнього типу відмінювання іменників належали подані слова: **кѣнзязь, отрокъ, пѣснь, жеребѣя, мати, кожа, осьля, коло, дѣска, страхъ, учитель, зять.**
- Визначте, до якого давнього типу відмінювання належали подані слова: **поле, сѣтникъ, яма, миса, рогъ, теля, свекры, слово, имя, море, ночь, столъ.**
- Визначте, до якого давнього типу відмінювання належали подані слова: **ременъ, осьля, нога, отьць, владыка, ѹноша, дно, олень, мѣлва, цѣркы, мѣдъ, вѣлкъ.**
- Провідмініайте у двоїні іменники різних типів відмінювання. Поясніть розвиток форм двоїни.
- Поясніть паралелізм флексій поданих іменників: **братѹ – братови, сынѹ – сынови.** Які з цих форм вторинні, а які первинні?
- Поясніть паралелізм флексій поданих іменників: **панѹ – панови, Иванѹ – Иванови.** Які з цих форм вторинні, а які первинні?
- Які з відмінкових форм іменників вторинні, а які первинні: **свѣдковѣ, сини, пановѣ, селовѣ, синовѣ?**
- Які з відмінкових форм іменників первинні, а які вторинні: **плотовъ, городовъ, городъ, коней, возъ?**

Займенник

З'ясування історії займенників має велике значення для дослідження багатьох питань історичної морфології української мови. Вони відіграли виняткову роль в історії відмінювання в слов'янських і взагалі в індоєвропейських мовах. За допомогою займенників часто оформлялися й інші частини мови. Сліди оформлення інших лексико-граматичних класів слів за допомогою займенників виразно виступають як у сучасній українській мові, так і в інших слов'янських. Так, система флексій сучасних прикметників є, по суті, системою відміню-

вання давнього вказівного, анафоричного займенника **и, є, я**; за допомогою займенників оформлялися також прикметники, дієприкметники, порядкові числівники й самі займенники (вказівні, присвійні); навіть у дієсловах, за спостереженнями С. Бевзенка,¹ досить виразно виступають сліди того, що вони (дієслова) оформлялися за допомогою займенників, наприклад, особові флексії **-ть (ходить, ходять), -мо (ходимо)** та ін. У зв'язку з таким станом речей в історичній граматиці доцільніше розглядати історію займенників одразу після вивчення історії іменників, хоча при цьому й порушується прийнятий у сучасній практичній граматиці порядок аналізу частин мови, де займенник розуміють звичайно як частину мови, що замінює іменник, прикметник або числівник, і тому розглядають її після них.

Терміном “займенник” (“замінник імен”) об'єднуються дуже різні за своїми лексико-граматичними особливостями розряди слів, які на граматичному рівні характеризуються іменними функціями й категоріями, а на лексичному – високим ступенем узагальнення, “непредметністю” семантики. Указуючи на предмет чи ознаку взагалі, займенники відсилають або до одиниць мови, що означають предмети чи ознаки, або до різних предметів чи ознак, які реально присутні в ситуації спілкування.

Власне “замінниками” імен є лише слова, які прийнято називати неособовими займенниками, а також особові займенники 3-ї особи: тільки вони можуть бути замінені словами, що означають предмети, ознаки, числа, не названі в акті спілкування. Особові займенники 1 і 2 особи є узагальненими назвами учасників акту спілкування. Це значення об'єднує їх зі зворотним займенником, який разом з особовими 1 і 2 особи входить до окремої групи займенникових слів, що протиставляються неособовим займенникам також із погляду граматичних особливостей. Таким чином, характеризуючи займенники тієї мовної системи, яка відображена в найдавніших східнослов'янських пам'ятках та може бути представлена як вихідна, необхідно виділяти два лексико-граматичних розряди, чітко диференційовані як у функціонально-семантичному, так і формально-граматичному відношеннях. Узагалі-то займенники власне не замінюють у повному розумінні слова іменників, прикметників, числівників; вони своїм значенням близькі до цих частин мови, але разом із тим становлять своєрідну частину

¹ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору / Бевзенко С. П. – Ужгород, 1960. – С. 144.

мови. Будучи близькими за своїм значенням до іменників, прикметників, числівників, а також прислівників, займенники не є назвами предметів чи назвами певних властивостей предметів і ознак цих властивостей; займенники лише вказують на ті чи інші предмети або їх властивості, нагадують про них, натякають на них, відносять до них.

Займенники мають дуже абстрактне значення. Учені припускають, що в сиву давнину вони мали більш конкретну семантику, але про це ми можемо тільки здогадуватися.

Займенники протягом своєї історії зазнали великих змін; вони нерідко змішувалися між собою, підпадали під вплив інших категорій слів, споріднювалися з ними, приймали іноді спільну з ними форму тощо.

Із погляду семантичних характеристик давні займенники поділялися на ті ж розряди за значенням, що й у сучасній мові, проте наповнюваність цих розрядів була іншою.

Так, у межах групи *особових і зворотного* займенників існували такі одиниці, як: **азъ, язъ, я, мы, вы, вѣ, ва, себе**. Наведені особові займенники – це слова з коренями, спільними для багатьох індоєвропейських мов, хоч і значно видозміненими. *Неособові займенники* поділяються на кілька семантичних груп: *присвійні*: **мой, мое, моя; нашъ, наше, наша; вашъ, ваше, ваша; твой, твое, твоя; свои, свое, своя; вказівні**: **сь, се, ся; ть, то, та; онъ, оно, она; и(же), е(же), я(же)**; **овъ, ово, ова; такъ, тако, така; сикъ, сико, сика; означальні**: **всь, все, вся; къждъ, къждо, къжда; инъ, ино, ина; питально-відносні**: **къто, чьто, чьи, чье, чья; кьи, кое, кая та ін.**; *заперечні*: **никъто, ничьто, никьи, ничии й ін.**; *неозначені*: **нѣкъто, нѣчьто, нѣкьи.**

Займенники в сучасній українській мові, як і в праслов'янській, не становлять і не становили з погляду відмінювання єдиної цілісної частини мови.

Зразки відмінювання займенників

Особові займенники

Однина

Н. азъ, а	ты	–
Р. мене	тебе	себе
Д. мънѣ, мьнѣ, ми	тебѣ, тобѣ, ти	себѣ, собѣ, си
З. ма, мене	та, тебе	са, себе
О. мъною	тобою	собою

М. мѣнѣ, мѣнѣ

тѣбѣ, тобѣ

себѣ, собѣ

Множина

Н. мы

вы

Р. насъ

васъ

Д. намъ, ны

вамъ, вы

З. ны, насъ

вы, васъ

О. нами

вами

М. насъ

васъ

Двоїна

Н. вѣ

ва

З. на, наю

ва, ваю

Р., М. наю

ваю

Д., О. нама, на

вама, ва

Зворотний займенник **СЕБЕ** не мав форми називного відмінка однини, як не має її й тепер. Це впливало та впливає з його реального значення: він не самостійний, а лише вказує на відношення кожної з трьох осіб до самого себе і, таким чином, не вживався, як не вживається й досі у функції підмета, а лише виконує синтаксичну роль додатка. Не змінювався цей займенник також за числами.

Особові займенники характеризувалися, як характеризуються й тепер, суплетивізмом; різні відмінкові форми одного й того самого займенника творилися від різних основ (пор., наприклад, форми особового займенника 1-ї особи. Це явище властиве багатьом слов'янським та індоєвропейським мовам і, очевидно, було характерне для праіндоєвропейської мови.

Деякі відмінки (зокрема давальний та знахідний однини) характеризувалися наявністю двох типів форм – давніших первинних, так званих енклітичних, чи коротких, і пізніших, так званих повних. Давніші за походженням форми давального відмінка **ми**, **ти**, **си** були енклітичними (вони характеризувалися відсутністю самостійного наголосу й об'єднувалися під одним наголосом із сусіднім словом у реченні). Що ж до давніших, первісних форм знахідного відмінка **мя**, **тя**, **ся**, **ны**, **вы**, то їх лише умовно можна назвати енклітичними. У давніх пам'ятках вони вільно могли вживатися під наголосом, до того ж у давніших пам'ятках ці займенники виступають майже як єдині

форми знахідного відмінка, в усякому разі форми **мене, тебе, нас, вас** як форми знахідного відмінка – рідкісне явище в давньоруських пам'ятках.

У давальному відмінку однини особовий займенник 2-ї особи та зворотний займенник у мові стародавніх східних слов'ян ще в період, не зафіксований писемними пам'ятками, мали, як правило, поруч з енклітичними формами **ти, си** повні форми з голосним **о**, а не **е** в основі: **тобі, собі**. Ці форми виникли зі старіших **тебі, себі** через аналогію до форм орудного відмінка, мабуть, ще на спільнослов'янському ґрунті й існували як діалектне явище в праслов'янській мові.

Однина. Для мов східних слов'ян у найдавніші часи типовою була форма називного відмінка займенника 1-ї особи **язъ** із протетичним **й** перед початковим **а**: **А язъ далъ рүкою своєю**.

Поруч із цією формою часто, особливо в старіших пам'ятках, цей займенник трапляється без йотації: **азъ Григории дияконъ; се азъ ... Мъстиславъ**. Такі форми вживаються, як правило, на початку грамот як своєрідна формула. У самих текстах звичайним є вживання займенника **я**. С. Бевзенко припускає, що ця форма, очевидно, була властива живій мові вже з початку XI ст.:¹ **Се я, Всеволодъ, далъ есмь блюдо серебрьно**. Сучасна форма займенника 2-ї особи однини **ти** є дуже давньою (пор. із нім. **du**). Можливо, ця форма викликала аналогічне скорочення форми 1-ї особи однини, що відбувалося в такій послідовності: занепад кінцевого зредукованого, тоді – занепад **з**.

У сучасній українській мові в родовому однини форми особових займенників 1-ї та 2-ї особи й зворотного займенника **себе** повністю збереглися з відповідними фонетичними змінами (ствердіння приголосних перед **е**): **мене, тебе, себе**.

Давальний–місцевий відмінки однини в сучасній українській мові мають форми **мені, на мені**. Вони, очевидно, витворилися за аналогією до родового відмінка. Найраніші фіксації таких форм належать до XIV–XV ст. Активно вживані вони в “Лексиконі” Памва Беринди: **минѣ**, у грецько-слов'янській граматиці “Адельфотес” (Львів, 1591 р.): **міні**.

У багатьох українських південних говорах поширені форми давального **міні, міні**, що є фонетичними варіантами форми **мені**

¹ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору / Бевзенко С. П. – Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. – С. 151.

(перша з них – результат фонетичного переходу [e] в [и], а друга – наслідок асиміляції попереднього ненаголошеного голосного наступним наголошеним). Форма **міні** дуже розповсюджена в полтавських говорах, хоча вона поруч із варіантом **мині** взагалі широко znana в південно-східних і південно-західних діалектах. В окремих південно-західних говірках, зокрема карпатських, представлена форма **мні**, що є органічним рефлексом старовинної форми: *дала мні, ку мні*.

Сучасні українські форми давального й місцевого відмінків однини займенників **тобі, собі, на тобі, на собі** витворилися відповідно до давніх форм із закономірними фонетичними змінами, правда, в окремих південно-західних говорах трапляються форми з голосним **е** в корені: *тебі, собі*.

Щодо енклітичних форм давального відмінка особових і зворотного займенників (**ми, ти, си**), то перші в давньоукраїнських пам'ятках переважали. Потім вони вийшли з ужитку та зберігаються як архаїзми в окремих південно-західних говорах, наприклад у закарпатських: *дайте ми гусочку; буду ти на помочі*; у говорі галицьких лемків: *то мі ся подоба; він поміг мі*. Утрата енклітичних форм давального відмінка особових і зворотного займенників сталася не одночасно, спочатку виходить з ужитку форма **си**, потім (XV ст.) – форма **ти**, а з XVI ст. – і форма **ми**. Ці зміни відбуваються найраніше в північних та південно-східних говорах.

Старовинна форма знахідного відмінка однини особового й зворотного займенників **мга, тга, сга** і новіша **мене, тебе, себе**, що витворилася вже в дуже давні часи, мабуть, під впливом родового відмінка цих займенників, вживаються паралельно як у найдавніших, так і пізніших пам'ятках. Правда, найдавніші пам'ятки надають перевагу первісним формам. Однак із часом новіші форми вживаються все частіше й частіше. Паралельне вживання цих форм спостерігається в пам'ятках, починаючи з XIV–XV ст.

Сучасна українська мова в більшості її говорів знає переважно форми знахідного відмінка однини цих займенників **мене, тебе, себе**. Ці форми вживаються в літературній мові. Форма зворотного займенника **ся** в деяких фонетичних видозмінах широко стала вживатися в значенні афікса зворотних дієслів. У південно-західних говорах досить широко представлені й рефлекси старіших форм; наприклад у гуцульському говорі: *ня, ні, тя, ті*; у закарпатських говорах: *обі ноги ня боліли; я додому тя поведу*.

Сучасні українські форми орудного відмінка однини й зворотного займенників повністю відповідають старовинним східнослов'янським формам, у яких відбулися незначні фонетичні зміни. У низці південно-західних говорів поширені форми на **-ов, -ом: зо мнов, ис тобов; мном, тобом, собом.**

Множина. Форми множини особових займенників 1-ї та 2-ї особи збереглися повністю в українській мові. Сучасні українські форми цих займенників є органічними рефlekсами старовинних форм.

Зі змін суто морфологічного характеру тут треба вказати лише на втрату старовинних форм давального й знахідного відмінків **ны, вы**, які зникли в живій мові досить давно: у пам'ятках XIV–XV ст. вони відсутні. Правда, у списках давніх пам'яток такі форми трапляються: **повіжте ни**. Якщо в давальному відмінку множини **ни, ви** мали енклітичний характер, то в знахідному вони не були енклітиками, а вживалися як основні форми знахідного відмінка множини особових займенників.

Двоїна. Форми двоїни особових займенників 1-ї та 2-ї особи вже в найдавніші часи починають змішуватися з формами множини. Сліди цього змішування, що проявляються в заміні двоїни множиною, знаходимо вже в найдавніших пам'ятках. Наприклад, в Остромировому Євангелії 1056–1057 рр.: **рече женама не боите ви ся**. Заміна формами множини в старокиївських пам'ятках трапляється досить часто, і в XIV ст. двоїна вийшла в живій мові з ужитку. Двоїнні форми як данина мовній традиції використовуються вкрай рідко.

Предметно-особовий займенник, чи займенник 3-ї особи, характеризується тим, що називний і непрямі відмінки мали різні основи. Предметно-особові займенники **він, вона, воно** за своїм походженням є давніми вказівними займенниками третього ступеня (перший ступінь **сь**, другий ступінь **тъ**, третій ступінь **онъ**). Суплетивізм пояснюється тим, що цей займенник утворювався поєднанням двох вказівних займенників: **онъ, оно, она** та **и, љ, я**. Виділення предметно-особового займенника розпочалося ще на праслов'янському ґрунті. У староукраїнській мові займенник **онъ** ще активно вживався як вказівний: **по одной згоді; оних козаків на оном місці не найшовши**.

Як власне займенниковий компонент у деяких відмінках предметно-особового займенника в сучасній українській мові сприймається звук **н**. Він виник унаслідок перерозкладу (як результат дії закону відкритого складу) займенникових форм і пропозиційних прийменників ***vъn, *kъn, *sъn**. Наприклад, ***sъn jeho > *sъ njego > *sъ n'ego**.

Огляд історичного розвитку займенників показує, що вони, як і іменники, також зазнали відчутних змін. Ці зміни спостерігаються, хоч і не однаковою мірою, в усіх групах займенників як іменної, так і прикметникової відміни. Відбулися зміни фонетичного характеру, що видозмінили ряд займенників. Сталися й власне морфологічні зміни. Зокрема, втратилася двоїна, зникли енклітичні форми займенників, хоча в говорах вони подекуди зберігаються. У так званій прикметниковій відміні займенників утрачена категорія роду в множині, сталося вирівнювання форм твердої групи за аналогією до м'якої й навпаки. Відбулося також уодноманітнення флексій тощо.

Проїшли зміни і в словотворі займенників, які найбільше торкнулися неозначених, означальних та й інших займенників (новотвори: *хтось, щось, дещо, абихто, абиякий, будь-який, будь-що, інший, їхній* та ін.).

Усе це свідчить про дальше вдосконалення граматичної будови української мови в системі займенників.

Поміркуйте

- Які розряди займенників за значенням існували в праслов'янській мові?
- Яке співвідношення давніх займенників та інших частин мови?
- Яке походження займенників **онъ, она, оно**?
- Як пояснити наявність таких форм займенників: **товѣ – совѣ і тєвѣ – сєвѣ**?
- Як виник приставний **н** у непрямих відмінках особових займенників (наприклад, **у нього**)?
- Із тексту (на вибір) випишіть займенники, проаналізуйте їх за запропонованою схемою.
- Провідміняйте займенник **совѣ**.
- Провідміняйте займенники **и(же), є(же), я(же)**.
- Які фонетичні зміни відбулись у формах займенників від найдавніших часів до сучасного стану? Наведіть приклади.
- Назвіть давні займенники, які в сучасній українській мові не використовуються.
- Випишіть із поетичного тексту (на вибір) п'ять займенників, провідміняйте їх і порівняйте систему відмінювання сучасних займенників із системою словозміни відповідних давніх займенників.

- Які Вам відомі діалектні займенникові форми, що сягають давніх історичних станів української мови?

Прикметник

У системних характеристиках прикметників праслов'янської мови, порівняно із сучасною українською мовою, були суттєві відмінності. Згідно з результатами досліджень, виконаних на матеріалі давніх і сучасних індоєвропейських мов, у індоєвропейському мовознавстві висувається обґрунтована достовірними лінгвістичними фактами думка про те, що формально-граматичні відмінності між іменником та прикметником не споконвічні. Прикметник виділився із загального класу імен і протягом тривалого періоду становлення набув тих семантичних та морфолого-синтаксичних ознак, що дають підстави вважати його окремою частиною мови.

У глибоку давнину між іменником і прикметником не було формальних відмінностей. Ці частини мови в результаті протиставлення розвинулися з однієї спільної категорії, яка раніше використовувалася то як назва предмета, то як назва ознаки: **ЗОЛОТО**, **ДОБРО** – це і іменник, і короткий прикметник середнього роду однини.

О. Потебня підкреслював, що відмінність між іменником та прикметником, ступінь розрізнення, диференціації цих частин мови зменшується в напрямі до минулого. У тому ж напрямі зростає атрибутивність іменника. Одним з аргументів на користь колишньої стадії нерозчленованого імені, якому був уластивий високий ступінь атрибутивності, учений уважав відіменниковий вищий ступінь порівняння в праслов'янській мові на зразок: **БЕРЕЖѢ** (ближче до берега). Підтвердженням того, що можливість передавати певні ознаки була закладена в іменнику як його активна функціональна риса, служать також випадки творення дієслів зі значенням зміни стану від іменників, наприклад **ЗВѢРѢТЬ**, **ЧЕРНѢТЬ** тощо.

К. Бругман також підтримував ідею первісної нерозчленованості іменника й прикметника в індоєвропейській прамові. Він зазначав, що ад'єктивація іменників відбувалася вже з індоєвропейського періоду. Поштовхом до процесу ад'єктивації був той факт, що один іменник, поєднуючись з іншим у ролі атрибута або предиката, виражав тільки якісне поняття, яке містилося в ньому. Досить

цікавим із цього погляду може бути приклад ад'єктивації іменника **vetus**. К. Бругман, показуючи шлях категоріального розмежування *іменник – прикметник*, зазначав, зокрема: “Процес ад'єктивації я уявляю собі таким чином. Як нейтральний іменник слово спочатку означало «рік», потім стало вживатися переважно в значенні «довгий відрізок часу» і конкретизувалося як таке, що має значення «давні часи, старовина». Отже, **verrum vetus** в первісному вживанні мало конкретне значення «слово, що є старовиною (належить до старовини)»”. Часте вживання **vetus** в атрибутивному значенні призвело до того, що слово набуло ад'єктивного значення і в один із моментів у мові виникла можливість утворювати родові відмінкові форми, а це означало повний перехід цього іменника до категорії прикметника.

Наведений шлях поступового розвитку прикметникового значення в іменника, як слушно зазначає А. Грищенко¹, кінцевим результатом якого є повний перехід слова з однієї лексико-граматичної категорії до іншої, можна розглядати як свідчення того, що в процесі активної діяльності й пізнання об'єктивної дійсності в мисленні людини виникає абстрактна категорія ознаки. Конкретним же вираженням різноманітних ознак виступали назви тих предметів, з якими асоціювалися відповідні ознаки. Імена – назви предметів або явищ, що виступали в мові виразниками ознак інших предметів або явищ, займали в реченні відповідну синтаксичну позицію, на основі якої й розвинулися синтаксичні категорії атрибута.

Засвідчені в індоєвропейських мовах найархаїчніші випадки атрибутивного функціонування імен дають підстави для твердження, що всі первинні прикметники були відносними за своїм походженням. Виділення окремої підгрупи якісних прикметників відбулося на такому етапі, коли ознаки почали усвідомлюватися не обов'язково через відношення до інших предметів, а незалежно від них.

З огляду на морфемну структуру ті імена, що вживалися в атрибутивній функції, не відрізнялися від власне іменників, хоча вони розподілялися, порівняно із власне іменниками, між меншою кількістю основ. Зокрема, виділяють прикметники *-ō-основ, *-ī-основ, *-ū-основ, прикметники з основами на приголосний.

Родове розрізнення прикметників має інший характер, ніж граматичний рід у системі іменників. Прикметникові родові форми належать до синтаксичної сфери мови, тобто визначаються тим іменни-

¹ Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / Грищенко А. П. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 17.

ком, означенням чи предикатом, при якому функціонує прикметник. Залежна граматична категорія роду прикметника розвинулася пізніше порівняно з первинним осмисленням ознаки як абстракції та вживанням відповідних імен для її конкретного вираження.

Чітке формальне розмежування трьох родів – чоловічого, жіночого й середнього – було властиве тільки індоєвропейським прикметникам ***-ǫ-** та ***-ā-**основ.

Давні пам'ятки виразно засвідчують поділ прикметників на якісні, відносні та присвійні.

У давнину прикметники були як непохідні: **новъ**, так і похідні: **красьнъ**.

Словотвір прикметників був досить різноманітним і характеризувався активним використанням афіксації. Слід звернути увагу на словотвірні раритети в сучасній українській мові: **Великдень**, **Любомль**, **Володимир**.

У праслов'янській мові прикметники чітко поділялися на дві структурно-генетичні групи: давніші – іменні, або короткі, або нечленні; і займенникові, або повні, або членні.

Іменні прикметники змінювалися як іменники з основою на ***-ǫ/-jǫ** та з основою на ***-ā/-jā**.

Зразок відмінювання іменних (нечленних, коротких) прикметників (тверда і м'яка групи)

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	добръ, синь	добро, синє	добра, синга
Р.	добра, синга	добръ, синѣ	
Д.	доброу, синю	добрѣ, сини	
З.	добръ (-а), синга (-га)	добро, синє	доброу, синю
О.	добрѣмъ, синьмъ	доброю, синєю	
М.	добрѣ, сини		добрѣ, сини
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Множина			
Н.	добри, сини	добра, синга	добръ, синѣ
Р.		добръ, синь	
Д.	добромъ, синемъ		добрамъ, сингамъ
З.	добръ, синѣ	добра, синга	добръ, синѣ
О.	добръ, сини		добрами, сингами

М.	добрѣхъ, синихъ	добрахъ, сингахъ
Двоїна		
Н., З.	добра, синга	добрѣ, сини
Р., М.		добрѣ, сини
		добрѣ, синю
Д., О.	добрама, синема	добрама, сингама

Як бачимо, іменна словозміна прикметників не відрізнялася від словозміни відповідних за структурою й родовими характеристиками іменників.

- Н. жена добра
- Р. жены добры
- Д. женѣ добрѣ
- З. женѣ добрѣ
- О. женою доброю
- М. женѣ добрѣ
- К. жено добра

Іменні прикметники з відповідними модифікаціями, що виявились у виразній функціональній спеціалізації, різною мірою зберігаються і в сучасній українській мові. Процес функціонального звуження іменних прикметників, які паралельно втрачали й окремі граматичні форми та стали вживатися в предикативній функції, розпочався, очевидно, ще в праслов'янській мові.

У спільнослов'янську добу розвитку мови виникли займенникові прикметники. В основі їх виникнення лежить поєднання родової форми іменного прикметника з відповідною родовою формою вказівного займенника **и, га, љ**, що походить з індоєвропейського займенникового елемента **jo**. Наприклад, *нова + я = новая*.

У науковій літературі існує кілька поглядів на походження повних прикметникових форм і ті ознаки, за якими вони функціонально відрізнялися від генетично первинних іменних прикметників. Найпоширеніший із цих поглядів зводиться до того, що повні прикметникові форми виражали ознаку вже відомого, раніше названого предмета, тобто вказували на його означеність. Найповніше тезу про вираження відношення означеності повними прикметниками вперше висловив Ф. Міклошич. На його думку, повні прикметники вказували на позначений прикметником та іменником предмет, раніше згаданий

або вже відомий. Отже, за Міклошичем, поняття в першій згадці про нього позначається іменною формою, а пізніше – складеною, тобто повною, членною. Учений ототожнив уживання анафоричного вказівного займенника **й, я, є** з використанням артикля. Конкретні дослідження старослов'янських текстів і відповідних грецьких першоджерел свідчать, що поява повних прикметникових форм відповідно до конструкцій з означеним артиклем мови оригіналу досить далека від послідовності.

Й. Курц, аналізуючи природу займенників, унаслідок поєднання яких з іменними формами виник новий прикметниковий тип, робить висновок, що ці займенники мали вказівне (дейктичне) значення. Постпозитивний займенник надавав словосполученню іменник + прикметник значення особливої детермінації. Займенником підкреслювалися специфічні індивідуальні властивості предметів завдяки підкресленню, виділенню прикметників.

А. Грищенко вважає, що теорія неозначеності – означеності (вищезгаданості) прикметникових форм не може бути надійним, достатнім критерієм оцінки співвідношення між значенням іменних і повних прикметникових форм та дотримується думки про те, що повні прикметникові форми виникли як наслідок флексійного виділення прикметників із загальної категорії імен. Отже, поштовхом, першо-причиною виникнення повних прикметникових форм була не потреба розрізнення невідомого й відомого засобами спеціальної детермінації, а потреба формального, морфологічного увиразнення прикметника, що повністю абстрагувався як самостійний лексико-граматичний клас. Новий різновид прикметників в основному впливає із внутрішніх процесів становлення граматичної системи праслов'янської мови.

Повні форми, що стали специфічним вираженням прикметниковості як категоріальної ознаки окремого класу слів, еволюціонували в подальшому розвитку слов'янських мов у важливе джерело творення нових лексичних одиниць, основна семантика яких мотивується конкретним прикметниковим значенням повних форм.

**Зразок відмінювання займенникових (членних, повних)
прикметників
Тверда група**

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	новѣи	новоє	новага
Р.	нового		новоѣ (-ѣѣ)
Д.	новому		новои
З.	новѣи (-ого)	новоє	новую
О.	новѣмь (-ѣимь)		новою
М.	новомь (-ѣмь)		новои
Множина			
Н.	новии	новага	новѣѣ
Р.	новѣхъ (-ѣихъ)		
Д.	новѣмъ (-ѣимъ)		
З.	новѣѣ	новага	новѣѣ
О.	новѣми (-ѣими)		
М.	новѣхъ (-ѣихъ)		
Двоїна			
Н., З.	новага	новѣѣ	новѣѣ
Р., М.	нову		
Д., О.	новѣма (-ѣима)		

М'яка група

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	синии	синіє	синіага
Р.	синієго		синієѣ (-ѣѣ)
Д.	синієму		синієи
З.	синии (-ієго)	синіє	синією
О.	синіємь (-ніємь)		синією
М.	синіємь		синієи

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Множина			
Н.	синни	сингага	синѣѣ
Р.	синнихъ (-нихъ)		
Д.	синнимъ (-нимъ)		
З.	синѣѣ	сингага	синѣѣ
О.	синними (-ними)		
М.	синнихъ (-нихъ)		
Двоїна			
Н., З.	сингага	синни	синни
Р., М.	синною		
Д., О.	синнима (-нима)		

Уживання іменних прикметників звужувалося протягом століть. За спостереженнями лінгвістів, повне розмежування іменних і займенникових прикметників остаточно завершилося тільки в першій половині ХІХ ст. Іменні прикметники майже зовсім утрачають відмінкові форми, змінюється їхня синтаксична роль: вони використовуються у функції присудків. У сучасній українській мові зберігаються лише залишки іменної системи відмінювання прикметників. Вони виявляються в називному відмінку однини присвійних прикметників із суфіксами *-ів, -їв, -ин, -їн* (*братів, Андріїв, мамин, Софійн*), у прізвищах, географічних назвах прикметникового походження (*Глухів, Лозова*), у прізвищах та іменах по батькові із суфіксами *-ич, -ович, -евич* (*Смолич, Шашкевич, Іванович*). Іменні форми якісних прикметників уживаються у фольклорі (*дрібен дощик*), у художніх творах, стилізованих під фольклор (*ясен місяць* – П. Тичина, *зелен-сад* – А. Малишко). Залишки іменних прикметників зберігаються досі в прислівниках, утворених поєднанням форм нечленних прикметників і прийменників: *нашвидку, заново, вповні*. Крім того, в українській мові існує група колишніх іменних прикметників, які використовуються з метою вираження предиката: *винен, годен, ладен, певен* і под.

Із розвитком мови в прикметниковій парадигмі відбувалися різні фонетичні процеси. Наприклад: давніші флексії *-аго, -яго* змінилися в *-ого, -его*. Праслов'янська флексія *-ѣи* змінюється в *-ѣи*, а та, зі свого боку, – в *-ий*. Прикметники з основою на шиплячий із м'якого типу відмінювання перейшли після диспалаталізації шиплячих у твердий тип словозміни.

Займенникові прикметники в українській мові зазнали стягнення. Тому в сучасній мові нормою є вживання займенникових стягнених прикметників, що особливо виразно ілюструють форми називного відмінка: *добрая > добра*. У сучасній мові нестягнені форми вживаються у фольклорі: *Зеленеє жито, зелене, хорошії гості у мене*.

Якісні прикметники здавна мали ступені порівняння: вищий і найвищий. У праслов'янській мові відомі форми, коли для утворення вищого ступеня порівняння безпосередньо до простої основи приєднувався суфікс **-je-**: *болк*. Українська мова втратила колишні похідні такого типу. У сучасній українській мові вищий ступінь порівняння утворюється додаванням до кореня чи до основи прикметника суфікса **-ш-** або **-іш-**. Суфікс **-ш-** походить із **-ьш** (< **-йьш**-< **-йьс-**). За допомогою цього суфікса в праслов'янській мові утворювався вищий ступінь порівняння, по-перше, від деяких безсуфіксних прикметників: *хѹдѣ-хѹжи* (у називному відмінку однини кінцевий приголосний суфікса **-ьш** за законом відкритого складу відпав), по-друге, від прикметників із суплетивними коренями: *малѣ-мьни*, по-третє, від основ прикметників із суфіксами **-ок-**, **-ек-**, **-ьк-**, **-ьк-**: *далекѣ-дали*. У зв'язку із занепадом зредукованого **ь** у давньому суфіксі **-ьш-** утворився суфікс **-ш-**: *старший*. Ширше наша мова вживає суфікс **-іш-**, який походить із давнього **-ѣиш**: *добріший, тепліший*. Окремі прикметники мають форми вищого ступеня, утворені словами із суплетивними основами: *поганий-гірший*. Форми найвищого ступеня порівняння прикметників у сучасній українській мові утворюються, головним чином, додаванням до форми вищого ступеня прикметників префікса **най-**, який має багатомістові традиції вживання: *найновіший, найкращий*. Найвищий ступінь порівняння прикметників може утворюватися додаванням до неступеньованих прикметників слів **найбільш**, **найменш**: *найбільш зручний, найменш вдалий*. Прикметники вищого ступеня мали в минулому іменну й займенникову форми. Іменні форми утворювалися додаванням до прикметникових основ вказівних займенників **и**, **га**, **ю**: **новѣ** + **ю** або **новѣише** + **ю**. Займенникові форми вищого ступеня порівняння відмінювалися за зразком іменних прикметників м'якого типу.

В історії формування прикметників сталася низка змін, найголовнішими з яких є розмежування функцій іменних (нечленних) і займенникових (членних) прикметників; утрата відмінювання іменних прикметників. В історії ступенювання якісних прикметників відбулася втрата утворень вищого ступеня порівняння із суфіксом **-je-**; поширення префікса **най-** для творення найвищого ступеня.

Поміркуйте

- Які типи прикметників за формальними характеристиками виділялися в праслов'янській мові? Яка з цих груп є давніша й чому?
- Як змінювалися іменні прикметники?
- Як утворювалися й відмінювалися займенникові прикметники?
- Як утворювалися ступені порівняння якісних прикметників?
- Яке походження сучасних прикметникових форм?
- Де в сучасній українській мові використовуються короткі прикметники?
- Де в сучасній українській мові використовуються нестягнені прикметники?

Числівник

Числівник в історії української мови пройшов тривалий шлях розвитку. Унаслідок абстрагувальної роботи людського мислення виник цей клас назв, які могли не обов'язково стосуватися лічби конкретних предметів. Числівник в українській мові є наймолодшим лексико-граматичним класом слів. Аналіз давніх писемних джерел не дає підстав для виділення числівника в окрему частину мови, хоча, безперечно, слова для позначення чисел існували давно, їх найменування сягають індоєвропейських коренів, що підтверджують паралелі з грецької та латинської мов. У праслов'янській мові номінації чисел були пов'язані з іменниками різних типів основ і прикметниками. Числові слова, хоч і не виділилися в окрему частину мови, усе ж мали свої функціонально-семантичні й деякі формальні ознаки, що відрізняли їх від інших частин мови. Це й дає підстави розглядати їх окремо від інших лексико-граматичних класів слів.

За словотвірними характеристиками числівники сучасної української мови можна поділити на три групи: прості, складні й складені. У праслов'янській мові виділялися прості та складені числівники (цей термін уживаємо для зручності стосовно найменувань із числовим значенням). Певні словотвірні моделі складених числівників змінилися в складні шляхом лексикалізації й різних фонетичних процесів. До простих числівників належать слова-найменування чисел першого десятка: *два, три*, числівники *десять, сорок, сто*.

Числівники другого десятка утворювалися з назв одиниць і числівника **десять** у місцевому відмінку однини з прийменником **на**: **одинь на десяте**. Протягом історії словосполучення такого типу лексикалізувалися, у результаті фонетичних змін утворився компонент **-дцять**, що входить до числівників від **одинадцяти** до **двадцяти** та числівника **тридцять**.

Числівники, які називали десятки, складались із назв одиниць і числівника **десять** у відповідній формі: **чотириє десяте**. Такі словосполучення теж лексикалізувалися. Своєрідними в групі цих назв є числівники **сорокъ** та **дев'яносто**. Числівник **сорок** (історично споріднений зі словом **сорочка**) генетично був іменником і називав мішок, до якого вкладали чотири десятки шкірок цінних хутрових звірів (комплект для пошиття верхнього одягу)¹. Числівник **дев'яносто**, імовірно, виник унаслідок фонетичних перетворень словосполучення **дев'ять до ста**, що далі трансформувалося в **дев'яносто**.

Складені числівники, які позначали сотні, утворилися за тією ж моделлю, що й числівники, які позначали десятки. Складені числівники на означення інших чисел становлять словосполучення повнозначних слів, з'єднаних сполучниками **и**, **да**.

У давніх пам'ятках використовувались іменники для вираження понять на означення великої кількості: **несвѣда**, **тьма** (10 000), **легеонъ** (100 000), **леодръ** (1 000 000), **воронъ** (10 000 000), **колода** (неймовірно велике число). Ці назви вийшли з ужитку. Їх замінили запозичення **мільйон**, **мільярд** тощо.

Порядкові числівники утворювалися від кількісних, за винятком числівників **първъ**, **вторъ**, що виникли від інших основ.

У збірних числівниках, починаючи від **четверо**, виступає суфікс **-ер**.

До складу багатьох дробових числівників входив давній іменник **поль**: **поль третия десяте гривень**. Із сполучення **поль втора** утворився сучасний числівник **півтора** (після занепаду зредукованого в новозакритому складі [o] перейшов у [i]).

За типами відмінювання числівники поділяються на кілька груп. Одні змінюються як іменники: **п'ять** – як іменники з основою на ***-ї**, **сто** – як іменники з основою на ***-ѣ**, інші змінюються, як прикметники: **третій** – як **синій**, **шостий** – як **добрий**.

Головним граматичним призначенням числівників є вираження числа, тому вони, за рідкісним винятком, не мають категорії числа й роду. Не мають і кличного відмінка.

¹ Див.: Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку / Булаховский Л. А. – К. : Радян. шк., 1950. – С. 176–177.

Відмінювання числівника *один, -а, -е*

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	одинъ	одьно (одино)	одьна (одина)
Р.	одьного(одиного)		одьноѣ (одиноѣ)
Д.	одьному (одиному)		одьнои (одиной)
З.	одинъ одьно (одино)		одьнѹ (одинѹ)
О.	одьнѣмь (одинѣмь), одьнимь		одьною (одиною)
М.	одьномь (одиномь)		одьнои (одиной)

Числівник *один, а, -е* змінюється за родами, числами й відмінками за зразком займенника **тѣ, та, те**, проте форми множини та двоїни цього числівника вживалися вкрай рідко.

Відмінювання числівника *дѣва*

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Н., З.	дѣва		дѣвѣ
Р., М.		дѣвою (дѣвѹ)	
Д., О.		дѣвѣма	

За цим зразком відмінювався також числівник *оба, обѣ*.

Відмінювання числівників *три, чѣтыре*

Відмін-нок	Чоловічий рід		Середній рід		Жіночий рід	
Н.	триє	чѣтыре	три	чѣтыри	три	чѣтыри
Р.	трии	чѣтырѣ	трии	чѣтырѣ	трии	чѣтырѣ
Д.	трѣмъ	чѣтырѣмъ	трѣмъ	чѣтырѣмъ	трѣмъ	чѣтырѣмъ
З.	три	чѣтыри	три	чѣтыри	три	чѣтыри
О.	трѣми	чѣтырѣми	трѣми	чѣтырѣми	трѣми	чѣтырѣми
М.	трѣхъ	чѣтырѣхъ	трѣхъ	чѣтырѣхъ	трѣхъ	чѣтырѣхъ

Відмінювання числівника *п'ять*

Н.	пять
Р.	пяти
Д.	пяти
З.	пять
О.	пятью
М.	пяти

Відмінювання числівника *десять*

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	дѣсѣть	дѣсѣть	дѣсѣти
Р.	дѣсѣти	дѣсѣтъ	дѣсѣтѹ
Д.	дѣсѣти	дѣсѣтъмъ	дѣсѣтьма
З.	дѣсѣть	дѣсѣти (-ѣ)	дѣсѣти
О.	дѣсѣтью	дѣсѣты	дѣсѣтьма
М.	дѣсѣти	дѣсѣтъхъ	дѣсѣтѹ

Відмінювання числівника *съто*

	Однина	Множина	Двоїна
Н.	съто	съта	сътъѢ
Р.	съта	сътъ	сътѹ
Д.	сътѹ	сътомъ	сътома
З.	съто	съта	сътъѢ
О.	сътъмъ	съты	сътома
М.	сътъѢ	сътъѢхъ	сътѹ

Складені кількісні числівники, які називали числа другого десятка й десятки, під час відмінювання змінюють тільки другу частину: **дѣвѹхъ на дѣсѣтѣ, двѹхъ дѣсѣти**. Числа, що називали сотні, змінювалися в обох частинах: **дѣвѣма сътома, пяти сътомъ**.

Числівник *сорок* відмінювався, як іменники з основою на *-**ѣ**.

Прості порядкові числівники відмінювалися, як відповідні прикметники, а під час відмінювання складених числівників змінювалася тільки перша частина: **второи на дѣсѣтѣ, второго на дѣсѣтѣ**.

Збірні числівники відмінювалися за займенниковим типом у множині: **двоиухъ, четверыхъ, двоимъ, четверымъ**.

Відмінювання багатьох дробових числівників подібне до відмінювання іменників. **Полъ** відмінювався як іменник з основою на *-**ѣ**, **треть і четверть** – як іменники з основою на *-**ї**, **пятина, десятина** – як іменники з основою на *-**а**.

У системі числівників протягом багатьох століть відбулися, як і в інших частинах мови, значні зміни в напрямі уніфікації їх формотворення й словозміни.

Поміркуйте

- Слова яких лексико-граматичних класів використовувалися в праслов'янській мові в ролі лічильних слів?
- Які розряди числівників за значенням розрізнялися в праслов'янській мові?
- Які групи числівників за будовою розрізнялися в праслов'янській мові?
- Як утворювалися порядкові числівники?
- Як утворювалися збірні числівники?
- Як утворився числівник *півтора*?
- Яке походження числівника *сорок*?
- Як відмінювалися різні структурні групи числівників? Наведіть приклади.
- Із самотійно дібраного тексту випишіть числівники, проаналізуйте їх за запропонованою схемою.
- Наведіть приклади давніх іменників, які використовувались у ролі числівникових слів.
- Наведіть приклади давніх числівників, які в сучасній українській мові не вживаються.
- Наведіть п'ять прикладів давніх числівників. Утворіть від них порядкові числівники.
- Провідмініяйте числівники **один, одна, одно, два, дв'я, третин, десять, одинь на десяте, сто, сорок.**

Дієслово

Дієслово – одна з найскладніших і граматично містких частин мови. Протягом тривалої історії української мови дієслово з усіх повнозначних частин мови зазнало чи не найбільше змін. У праслов'янській мові дієслово характеризувалося граматичними категоріями числа, особи, виду, перехідності/неперехідності, способу, стану, роду (у певних формах).

Ці граматичні категорії були характерні для праслов'янського дієслова неоднаковою мірою.

Для дієслова властива категорія особи: 1, 2, 3, число: однина, множина та двоїна, три родові форми, які вживалися в складених

формах минулого часу, складеному майбутньому часі й в умовному способі, три способи: дійсний, умовний і наказовий.

Найбільш типова для дієслів категорія виду не була в давнину достатньо оформлена. Це компенсувалося розвинутою системою часів дієслова. До системи дієвідмінювання праслов'янського дієслова входила велика кількість часових форм, якими передавалися різні видові відтінки семантики дієслова.

Давнє дієслово мало дуже розгалужену систему дієслівних форм, як особових, так і неособових.

До особових форм належали форми дійсного, умовного й наказового способів, які змінювалися за особами.

Неособовими були форми дієприкметників, інфінітивів і супін.

Усі дієслівні форми в праслов'янській, як і в сучасній українській мові, утворювались або від основ теперішнього часу, або від основ інфінітива.

Щоб виокремити основу теперішнього часу, потрібно від форми 2-ї особи однини теперішнього або простого майбутнього часу відкинути закінчення **-ши (-шь)**, хоча на практиці враховується ще й 1 особа однини, бо деякі дієслівні форми утворюються від 1 особи однини, а інші – від 2-ї.

За основами теперішнього часу (тобто за основотворчими суфіксами, або темами) дієслова поділяються на п'ять класів:

I клас – з основою на **-е/-о** – **несу** – **несе-ши**. Тематичний голосний **-о** можна виявити шляхом відновлення праслов'янських форм, цей звук сягає носового [***o**], який, зі свого боку, утворився від сполучення голосного [**o**] з носовим приголосним: **несуть** < ***nesotъ** < ***nesontъ** < ***nes-o-ntъ**;

II клас – з основою на **-не/-но** – **крикну** – **крикне-ши**;

III клас – з основою на **-йе/-йо** – **знаю** – **знає-ши**; до цього класу належали також дієслова, у яких відбулася йотова палаталізація: ***pis-je-ši** > **пише-ши**;

IV клас – з основою на **-и** – **хвалю** – **хвали-ши**;

V клас об'єднує нетематичні дієслова **єсмь, ѣмь, вѣмь, дамь, имамь (имү)** (точніше, перші чотири слова є нетематичними, п'яте архаїзоване дієслово – тематичне).

Перші три класи відповідають сучасній I дієвідміні, четвертий клас – це сучасна II дієвідміна. До п'ятого класу входять архаїчні дієслова.

Від основи теперішнього часу утворювалися такі дієслівні форми: 1) теперішній час; 2) майбутній простий час; 3) наказовий спосіб; 4) дієприкметники теперішнього часу.

Основу інфінітива можна визначити, якщо від неозначеної форми відкинути суфікс **-ти**. За основою інфінітива дієслова поділяються на 6 класів:

1 клас – безсуфіксні, з основою на голосний чи приголосний: **зна-ти, неє-ти;**

2 клас – із суфіксом **-ну**: **крикну-ти;**

3 клас – із суфіксом **-ѣ**, який після шиплячих та **й** переходив у **а**: **велѣ-ти, крича-ти, боя-ти-ся;**

4 клас – із суфіксом **-и**: **хвали-ти;**

5 клас – із суфіксом **-а** не після шиплячих та **й** – **чита-ти;**

6 клас – із суфіксами **-ова, -єва**: **пановати.**

За основами теперішнього часу й інфінітива повністю збігаються тільки дієслова II і IV класів, решта збігаються частково або й зовсім не збігаються.

Від основи інфінітива утворюються такі дієслівні форми: 1) аорист; 2) імперфект; 3) дієприкметники минулого часу; 4) інфінітив; 5) супін.

Дієвідмінювання дієслів

Дієслова в праслов'янській мові й у давній мові східних слов'ян мали досить розвинену та розгалужену систему відмінювання, яка містила більше форм, ніж сучасна українська мова. Часові форми праслов'янської мови нагадують дієвідмінювання класичних європейських мов – грецької й латинської.

Особові займенники під час дієвідмінювання дієслова вживалися рідко: показником особи в простих часових формах виступали особові закінчення дієслів.

Компоненти, які входили до складених дієслівних форм, були досить динамічними, порядок їх розміщення міг бути довільним.

Дійсний спосіб

Дійсний спосіб, означаючи реальне відношення дії, вираженої дієсловом, до дійсності, охоплював такі часові форми: теперішній час, чотири минулих часи й чотири майбутніх.

Історія форм теперішнього часу

Особа	Дієслово				
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас
1 ос. одн.	несу	сѣхну	знаю	хвалю	єсмь
2 ос. одн.	несеши (-шь)	сѣхнеши (-шь)	знаєши (-шь)	хвалиши (-шь)	єси
3 ос. одн.	несеть	сѣхнеть	знаеть	хвалить	єсть
1 ос. мн.	несемъ	сѣхнемъ	знаемъ	хвалимъ	єсмъ
2 ос. мн.	несете	сѣхнете	знаете	хвалите	єсте
3 ос. мн.	несуть	сѣхнутъ	знають	хвалятъ	суть
1 ос. дв.	несевѣ	сѣхневѣ	знаевѣ	хваливѣ	єсвѣ
2 ос. дв.	несета	сѣхнета	знаета	хвалита	єста
3 ос. дв.	несета	сѣхнета	знаета	хвалита	єста

Теперішній час утворюється від основи теперішнього часу додаванням до неї особових закінчень. У теперішньому часі відрізнялося змінювання тематичних і нетематичних дієслів. У 2 особі однини дієслова I–IV класів мали варіативні закінчення **-ши (-шь)**. У 3 особі однини тематичні дієслова мали закінчення **-ть**. У двоїні збігалися форми другої та третьої осіб.

Нетематичні дієслова мали певні особливості в дієвідмінюванні. Так, форми 1 особи однини закінчувалися на **-мь**, що, очевидно, сягає праіндоєвропейського **-mi** (є в грецькій мові).

Дієслова **ѣмь, вѣмь, дамь** мали основу на д, як у 3 особі множини, але внаслідок асиміляції наступним приголосним і фонетичного стягнення цей звук зникає; в інших особах унаслідок дисиміляції із звука [д] виникає звук [с]. Звук [д] зберігається тільки в 3 особі множини: **ѣдять, вѣдять, дадять**.

У 3 особі множини у формі **суть** відпав початковий є.

Протягом тривалої історії розвитку форм теперішнього часу вони не зазнали значних змін. Більшість дієслівних флексій становлять результати закономірного фонетичного розвитку. Крім занепаду двоїни, слід зазначити ще й такі зміни в парадигматичній системі тематичних дієслів: після занепаду кінцевого зредукованого у формі 2 особи однини відбулося ствердіння шиплячого звука, унаслідок чого нормою стало закінчення **-еш/-єш/-иш**; відбулася спеціалізація закінчень 3 особи однини – дієслова I, II, III класу набули флексії **-е, -є** на відміну від дієслів IV класу, які в цій формі зберегли закінчення **-ить**.

У сучасних українських говорах трапляються варіанти особових форм дієслів у 3 особі однини. Наприклад: без закінчення **-ть** у дієсловах IV класу: *хвале, робе, ходе* – південно-східні говори; закінчення **-т** у південно-західних та окремих північноукраїнських говірках: *сидит, біжит*; збереження закінчення **-ть** у дієсловах I, II, III класів: *плачеть, знаєть* – у говорах Харківщини; без особових закінчень: *співа, зна* – у деяких південно-східних говірках; своєрідні стягнені форми: *знат < знаєт* – у карпатських говорах.

Історія форм минулого часу

Минулий час праслов'янських дієслів (і цей стан успадкували найдавніші писемні джерела східних слов'ян – пам'ятки української мови) мав розгалужену систему вираження минулого часу – чотири дієслівні форми: дві прості (аорист та імперфект) і дві складені (перфект та плюсквамперфект). Уживання такої кількості форм пояснюється тогочасним співвідношенням категорій виду й часу. Оскільки ці граматичні категорії взаємопов'язані, специфіка однієї могла детермінувати особливості іншої. Через те, що давні видові протиставлення завершеності/незавершеності дії тільки формувалися, а виражали більше семантичну характеристику дії з погляду її тривалості, раптоності, повторюваності та под., то ці значеннєві характеристики проектувалися й на семантичні особливості часових форм минулого часу, кожна з яких мала свою семантику та вказувала на певну специфіку минулої дії.

Аорист – проста форма минулого часу, яка вживалася тоді, коли йшлося про минулу дію, що мислилася як єдиний, повністю завершений у минулому акт. Аорист означав одиничну дію, повністю віднесену в минуле. Ці дієслівні форми вживалися в описових жанрах: **Въ се же лѣто рекоша дружина Игорєви... И послуша ихъ Игорьъ.**

У старослов'янській мові вживалося два види аориста – сигматичний і простий. Найдавніші пам'ятки української мови засвідчують уживання тільки сигматичного аориста (назва цієї форми минулого часу походить від назви грецької букви сигма – ς , яка була суфіксом під час утворення грецького аориста). У праслов'янському сигматичному аористі суфіксом виступав звук [x], який виник із колишнього [c]. Сигматичний аорист утворювався від основ інфінітива дієслів, які закінчувалися на голосний.

Сигматичний аорист мав такі форми:

Однина

1 ос. ВЕДОХЪ	БЫХЪ
2 ос. ВЕДЕ	БЫ
3 ос. ВЕДЕ	БЫ

Множина

1 ос. ВЕДОХОМЪ	БЫХОМЪ
2 ос. ВЕДОСТЕ	БЫСТЕ
3 ос. ВЕДОША	БЫША

Двоїна

1 ос. ВЕДОХОВЪ	БЫХОВЪ
2 ос. ВЕДОСТА	БЫСТА
3 ос. ВЕДОСТЕ (-а)	БЫСТЕ(-а)

Імперфект позначав минулу дію, більше протяжну в часі, тривалу, повторювану. Ця проста форма минулого часу утворювалася за допомогою суфікса **-ахъ** чи **-ъахъ**. Імперфект мав такі форми:

Однина

1 ос. ПИСАХЪ	БІАХЪ
2 ос. ПИСАШЕ	БІАШЕ
3 ос. ПИСАШЕ (-ть)	БІАШЕ (-ть)

Множина

1 ос. ПИСАХОМЪ	БІАХОМЪ
2 ос. ПИСАСТЕ	БІАСТЕ
3 ос. ПИСАХУ (-ть)	БІАХУ (-ть)

Двоїна

1 ос. ПИСАХОВЪ	БІАХОВЪ
2 ос. ПИСАСТА	БІАСТА
3 ос. ПИСАСТА	БІАСТА

Прості форми минулого часу в українській мові не збереглися, за винятком аориста дієслова *бути* (<БЫТИ) 2–3 ос. однини, що вживається як частка умовного способу *би* (*б*). Зрідка в говірках трапляються давні форми аориста дієслова **БЫТИ**: *Я бих пішла*.

Складеними дієслівними формами минулого часу були перфект і плюсквамперфект. Перфект виявився історично перспективною формою, із якої утворилися сучасні форми минулого часу. Він став універсальною способом вираження минулої дії й замінив усі інші форми минулого часу дієслова, які виражали дію, що відбувалася до моменту мовлення.

Перфект означав минулу дію, яка вказувала на наявний стан, що виник як наслідок минулої дії.

Перфектні форми утворювалися поєднанням особових форм допоміжного дієслова *бути* в теперішньому часі та родових форм активного дієприкметника на **-ль, -ла, -ло** минулого часу:

Однина

1 ос. писалъ, -ла, -ло	єсмь
2 ос. писалъ, -ла, -ло	еси
3 ос. писалъ, -ла, -ло	єсть

Множина

1 ос. писали, -лы, -ла	єсмь
2 ос. писали, -лы, -ла	єсте
3 ос. писали, -лы, -ла	суть

Двоїна

1 ос. писала, -лѣ, -лѣ	єсвѣ
2 ос. писала, -лѣ, -лѣ	єста
3 ос. писала, -лѣ, -лѣ	єста

Допоміжне дієслово у формах перфекта спочатку вживалося послідовно, але з часом воно почало занепадати спочатку при однорідних присудках, щоб уникнути повторення одних і тих самих форм, а потім мова взагалі втратила потребу у використанні такої форми минулого часу. Таким чином, перфект зазнав значних змін: у ньому відбулася втрата допоміжного дієслова. Від давніх перфектних форм збереглися активні дієприкметники минулого часу, яким, зрозуміло,

не властива категорія особи, але які змінюються за родами й числами. Так зі складеної (аналітичної) форми минулого часу утворилася сучасна форма. Пережиткові залишки перфекта збереглися в говірках української мови: *казав ем, казали сьмо, казав єсь*.

Плюсквамперфект означав минулу дію, яка передувала дії, що теж відбувалася в минулому. Як складена дієслівна форма він утворювався поєднанням особових форм допоміжного дієслова й активного дієприкметника минулого часу на **-лъ, -ла, -ло**. Існувало дві форми плюсквамперфекта. Давніша складалась із дієприкметника й імперфекта дієслова **бути**, а пізніша – із дієприкметника та перфекта дієслова **бути**. Плюсквамперфект-2 (пізніший) мав такі форми:

Однина

1 ос. писалъ, -ла, -ло	былъ, -ла, -ло	єсьмь
2 ос. писалъ, -ла, -ло	былъ, -ла, -ло	єси
3 ос. писалъ, -ла, -ло	былъ, -ла, -ло	єсть

Множина

1 ос. писали, -лы, -ла	были, -лы, -ла	єсьмъ
2 ос. писали, -лы, -ла	были, -лы, -ла	єсте
3 ос. писали, -ла, -ла	были, -лы, -ла	суть

Двоїна

1 ос. писала, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ	єсвѣ
2 ос. писала, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ	єста
3 ос. писала, -лѣ, -лѣ	была, -лѣ, -лѣ	єста

Плюсквамперфект зрідка вживається в сучасній українській мові, хоча його використання обмежене розмовним мовленням, художнім стилем. Трапляються пережиткові форми цього минулого часу в говорах: *писав ем був, був ем ходив*.

Майбутній час

У сучасній українській мові для вираження значення майбутньої дії використовується префіксація дієслів: *пишу–напишу*. Таке функціонування дієслівних форм з основою теперішнього часу – давнє, ще праслов'янське. Префікси з часом почали використовувати для видового розрізнення дієслів, і саме тому для вираження майбутнього dokonаного вживалися форми теперішнього часу від афіксованих основ.

У сучасній українській мові ця проста (синтетична) форма є основою для вираження майбутнього часу від дієслів доконаного виду: **несу–принесу**.

Крім цієї простої форми, майбутній час у праслов'янській мові виражався трьома складеними (аналітичними) формами: 1) **начнү писати**; 2) **писати имү**; 3) **писалъ бүдү**.

Перша форма утворювалася поєднанням особових форм допоміжного дієслова (модального чи такого, що вказувало на стадію руху) – **начнү, хочү, станү** і под.– та інфінітива основного дієслова, наприклад: **почнеть тонүти, хоче брати, станешь писати**. У таких формах інфінітив був виразником лексичного значення й називав дію, а допоміжне дієслово вказувало на граматичні характеристики:

Однина

- 1 ос. **станү писати**
- 2 ос. **станешь (-ши) писати**
- 3 ос. **станеть писати**

Множина

- 1 ос. **станемъ писати**
- 2 ос. **станете писати**
- 3 ос. **стануть писати**

Двоїна

- 1 ос. **станевѣ писати**
- 2 ос. **станета писати**
- 3 ос. **станета писати**

У цій формі майбутнього часу відбулися відповідні фонетичні зміни, занепала двоїна, а загалом у сучасній мові ця структура використовується для вираження складеного дієслівного присудка.

Друга форма майбутнього часу складалася з допоміжного дієслова **имати** в теперішньому часі й інфінітива основного дієслова:

Однина

- 1 ос. **имү писати**
- 2 ос. **имешь (-ши) писати**
- 3 ос. **иметь писати**

Множина

1 ос. **имемъ писати**

2 ос. **имете писати**

3 ос. **имуть писати**

Двоїна

1 ос. **имевѣ писати**

2 ос. **имета писати**

3 ос. **имета писати**

Ця форма активно функціонувала в пам'ятках української мови різного часового діапазону, причому допоміжне дієслово **имати** могло вживатися і перед інфінітивом, і після нього, наприклад: **имү писати – писати имү**. Із часом відбувається злиття допоміжного дієслова в постпозиції з інфінітивом. Злиті (лексикалізовані) форми набувають значного поширення й стають одним зі специфічних для української мови засобів вираження майбутньої дії: **писати иму → писати + иму → писатииму → писатиму**. У процесі перетворення аналітичної форми майбутнього часу в синтетичну, тобто лексикалізації словосполучення, відбувається стягнення двох голосних звуків на межі слів в один. Залишки давньої аналітичної форми з допоміжним дієсловом **имати** трапляються в сучасних західноукраїнських говорах: **меш ходити, ме ся вмивати**.

Третя форма майбутнього часу складалася з активного нечленного дієприкметника минулого часу на **-лъ, -ла, -ло** і особових форм дієслова **бути**. Утворювалася ця форма так:

Однина

1 ос. **бүдү писа-лъ, -ла, -ло**

2 ос. **бүдешь (-ши) писа-лъ, -ла, -ло**

3 ос. **бүдеть писа-лъ, -ла, -ло**

Множина

1 ос. **бүдемъ писа-ли, -лы, -ла**

2 ос. **бүдете писа-ли, -лы, -ла**

3 ос. **бүдуть писа-ли, -лы, -ла**

Двоїна

1 ос. **бүдевѣ писа-ла, -лѣ, -лѣ**

2 ос. **бүдета писа-ла, -лѣ, -лѣ**

3 ос. **бүдета писа-ла, -лѣ, -лѣ**

Ці форми трапляються в пам'ятках і в деяких південно-західних говорах: *буду рубав дрова*.

Поступово почала активізуватися складена форма майбутнього часу, до якої входив інфінітив основного дієслова й особові форми допоміжного дієслова *бути*. Цей спосіб став основним, універсальним реалізатором значення майбутньої дії.

Умовний спосіб

У праслов'янській мові форми умовного способу найчастіше вживалися в підрядних реченнях зі значенням умови.

Умовний спосіб утворювався поєднанням активного нечленного дієприкметника минулого часу на *-лъ, -ла, -ло* й особових форм аориста допоміжного дієслова *бути*:

Однина

1 ос. *писа-лъ, -ла, -ло быхъ*

2 ос. *писа-лъ, -ла, -ло бы*

3 ос. *писа-лъ, -ла, -ло бы*

Множина

1 ос. *писа-ли, -лы, -ла быхомъ*

2 ос. *писа-ли, -лы, -ла бысте*

3 ос. *писа-ли, -лы, -ла быша*

Двоїна

1 ос. *писа-ла, -лѣ, -лѣ быховѣ*

2 ос. *писа-ла, -лѣ, -лѣ быста*

3 ос. *писа-ла, -лѣ, -лѣ быста*

Дуже рано пам'ятки української мови засвідчують непослідовність узгодження форм аориста в особі й числі з дієприкметником і підметом, наприклад: *вы бы есте повѣдалѣ* та ін. Логічним розвитком цієї тенденції стало вживання невідмінюваної форми допоміжного дієслова. Утративши узгодженість, допоміжне дієслово у формі другої–третьої осіб однини зберігається для всіх осіб і чисел, перетворюється в частку, стає носієм семантики умовності. Так із форми аориста дієслова *быти* утворилася сучасна частка умовного способу *би*, а згодом – частка *б*. Утрата узгодження аориста в складі умовного способу була викликана такими причинами: по-перше, нечленний активний дієприкметник на *-лъ, -ла, -ло* починає вживатися як само-

стійна форма минулого часу; по-друге, аорист як окрема форма минулого часу поступово занепадав і зникав як один із різновидів минулого часу.

У сучасній українській літературній мові й у більшості говорів значення умовної дії передається поєднанням форм минулого часу (колишній дієприкметник на -лѣ, -ла, -ло) і частки *би* (*б*), яка з походження є аористом дієслова *бути* (2–3 осіб однини). Дієслово минулого часу в складі форм умовного способу втратило своє часове значення та разом із часткою виражає умовність або бажаність дії.

Архаїчні форми умовного способу подекуди трапляються в гуцульських і закарпатських говорах: *я бих ходила*.

Наказовий спосіб

Дієслова наказового способу мали такі форми:

Особа	Дієслово				
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас
	однина				
1 ос.	–	–	–	–	–
2 ос.	неси	сѣхни	знаи	хвали	дажь
3 ос.	неси	сѣхни	знаи	хвали	дажь
	множина				
1 ос.	несѣмъ (-мо)	сѣхнѣмъ (-мо)	знаимъ (-мо)	хвалимъ (-мо)	дадимъ (-мо)
2 ос.	несѣте	сѣхнѣте	знаите	хвалите	дадите
3 ос.	–	–	–	–	–
	двоїна				
1 ос.	несѣвѣ	сѣхнѣвѣ	знаивѣ	хваливѣ	дадивѣ
2 ос.	несѣта	сѣхнѣта	знаита	хвалита	дадита
3 ос.	–	–	–	–	–

Простих форм 1 особи однини та 3 особи множини й двоїни в праслов'янській мові не було, хоча існує припущення, що на давніх етапах розвитку мови ці форми теж могли вживатися.

Протягом історії форми наказового способу зазнали як фонетичних, так і морфологічних змін. Так, у 2 особі однини ненаголошений кінцевий -і відпав: *буди–будь*. Це закінчення інколи зберігається, зокрема в дієслівних формах із префіксом *ви-*: *винеси*.

У формах множини *ѣ* закономірно змінився в *і*: *несімо*. За аналогією у формах множини *и* перейшов у *ѣ*, що потім теж континував у *і*.

Форми 2 особи множини, які мали наголос на суфіксі, зберегли суфіксальний і, але втратили закінчення -є.

Форми однини дієслів V класу теж майже втрачені, крім форми **будь**. Збереглася з певними фонетичними змінами форма **їж**.

Неособові форми дієслів

Дієприкметник і дієприслівник

До неособових дієслівних форм у праслов'янській мові належали дієприкметники, інфінітив і супін. Дієприслівники – це відносно нові утворення, що виникли на ґрунті староукраїнської мови на основі певних типів дієприкметників.

У граматичній системі праслов'янської мови були активні й пасивні дієприкметники теперішнього та минулого часу. Як і прикметники, вони мали членні й нечленні форми.

Нечленні активні дієприкметники теперішнього часу змінювалися за родами, відмінками й числами.

Чоловічий і середній рід

Жіночий рід

Однина

Н. неса, нося

несучи, носячи

Р. несуча, носяча

несучѣ, носячѣ

Д. несучу, носячу

несучи, носячи

З. несучь, носячь

несучу, носячу

несуче, носяче

О. несучьмь, носячьмь

несучею, носячею

М. несучи, носячи

несучи, носячи

Множина

Н. несуче, носяче, несуча, носяча

несучѣ, носячѣ

Р. несучь, носячь

несучь, носячь

Д. несучемъ, носячемъ

несучамъ, носячамъ

З. несучѣ, носячѣ, несуча, носяча

несучѣ, носячѣ

О. несучи, носячи

несучами, носячами

М. несучихъ, носячихъ

несучахъ, носячахъ

Чоловічий і середній рід

Жіночий рід

Двоїна

Н., З. не́суча, но́сяча, не́сучи
но́сячи

не́сучи, но́сячи

Р., М. не́сучу́, но́сячу́

не́сучу́, но́сячу́

Д., О. не́суче́ма, но́сяче́ма

не́суча́ма, но́сяча́ма

Ці дієприкметники утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфіксів **-ач**, **-уч** (залежно від класів дієслів). Змінювалися ці форми, як прикметники м'якого типу відмінювання або як іменники з основами на ***-jā** і ***-jō**. Специфічними рисами активних нечленних дієприкметників теперішнього часу були фіналі **-а (-я)**, **-є**.

Нечленні активні дієприкметники минулого часу відмінювалися так, як дієприкметники теперішнього часу:

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	не́сѣ	не́сѣ	не́сѣши
Р.	не́сѣша	не́сѣша	не́сѣшѣ
Д.	не́сѣшѣ	не́сѣшѣ	не́сѣши
З.	не́сѣш(-а)	не́сѣше	не́сѣшѣ
О.	не́сѣшьмѣ	не́сѣшьмѣ	не́сѣшею
М.	не́сѣши	не́сѣши	не́сѣши
Множина			
Н.	не́сѣше	не́сѣша	не́сѣшѣ
Р.	не́сѣшь	не́сѣшь	не́сѣшь
Д.	не́сѣшемѣ	не́сѣшемѣ	не́сѣшамѣ
З.	не́сѣшѣ	не́сѣша	не́сѣшѣ
О.	не́сѣши	не́сѣши	не́сѣшами
М.	не́сѣшихѣ	не́сѣшихѣ	не́сѣшахѣ
Двоїна			
Н., З.	не́сѣша	не́сѣши	не́сѣши
Р., М.	не́сѣшѣ	не́сѣшѣ	не́сѣшѣ
Д., О.	не́сѣше́ма	не́сѣше́ма	не́сѣша́ма

Дієприкметники цього типу утворювалися за допомогою суфіксів **-ѣш-**, **-вѣш-** від основ інфінітива, що закінчувалися на приголосний або на голосний. У формах називного відмінка однини чоловічого й

середнього роду звук [ш] суфіксів -ъш-, -въш- відсутній, оскільки не було фонетичних умов для його появи, тому ці форми закінчуються на -ъ: **ведъ, несъ**.

Активні нечленні дієприкметники з часом перестали вживатися у функції означень, утратили здатність узгоджуватися з іменниками, тому практично перестали відмінюватися та поступово перетворилися в дієприслівники. Цей комплексний граматичний процес відображений уже в пам'ятках Київської Русі. Наприклад, **и ступиша половци воюючи**.

Членні активні дієприкметники утворювалися за допомогою вказівних займенників **и, га, ю**. Вони відмінювалися, як членні прикметники м'якого типу відмінювання. У староукраїнській мові дієприкметники цього типу вживалися досить часто (**лежачая, зростающий, проминучі**), проте в сучасній українській мові їх уживання обмежене: **пануючий, працюючий**.

Крім активних нечленних дієприкметників, у праслов'янській мові вживались активні невідмінювані нечленні дієприкметники минулого часу на -лъ, -ла, -ло. Вони використовувалися лише для утворення складених дієслівних форм, а саме: перфекта, плюсквам-перфекта, умовного способу, однієї зі складених форм майбутнього часу. Згодом такі дієприкметники із закономірною зміною л у в стали продуктивними в значенні минулого часу та умовного способу. Залишки цих форм зберігаються в членних дієприкметниках типу **змарнілий, потемнілий**, у прикметниках дієприкметникового типу: **зів'ялий, гнилий**.

Пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часів мали членні та нечленні форми й відмінювалися, як прикметники відповідної структури.

Пасивні нечленні дієприкметники теперішнього часу мали такі форми:

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	несомъ	несомо	несома
Р.	несома	несома	несомы
Д.	несомоу	несомоу	несомѣ
З.	несомъ	несомо	несомоу
О.	несомъмь	несомъмь	несомою
М.	несомѣ	несомѣ	несомѣ

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Множина			
Н.	несоми	несома	несомы
Р.	несомъ	несомъ	несомъ
Д.	несомомъ	несомомъ	несомамъ
З.	несомы	несома	несомы
О.	несомы	несомы	несомами
М.	несомѣхъ	несомѣхъ	несомахъ

Двоїна

Н., З.	несома	несомѣ	несомѣ
Р., М.	несомоу	несомоу	несомоу
Д., О.	несомама	несомама	несомама

Пасивні нечленні дієприкметники минулого часу мали такі форми:

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід
Однина			
Н.	несенъ	несено	несена
Р.	несена	несена	несены
Д.	несеноу	несеноу	несенѣ
З.	несенъ	несено	несеноу
О.	несенѣмь	несенѣмь	несеноу
М.	несенѣ	несенѣ	несенѣ

Множина

Н.	несени	несена	несены
Р.	несенъ	несенъ	несенъ
Д.	несеномъ	несеномъ	несенамъ
З.	несены	несена	несены
О.	несены	несены	несенами
М.	несенѣхъ	несенѣхъ	несенахъ

Двоїна

Н., З.	несена	несенѣ	несенѣ
Р., М.	несеноу	несеноу	несеноу
Д., О.	несенома	несенома	несенама

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса -м-: **несомъ**,

ведомъ, знакъмъ. Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів **-н-, -т-, -ен-:** **данъ, писанъ, забытъ, открытъ, несенъ, хваленъ.**

Нечленні пасивні дієприкметники і теперішнього, і минулого часів утрачені та в українській мові не вживаються. Збереглися присудкові слова на **-но, -то:** **жито зібрано, хліб спечено,** які за походженням є формами знахідного відмінка однини середнього роду нечленних пасивних дієприкметників минулого часу.

Членні пасивні дієприкметники утворювалися за допомогою займенників **и, ѿ, ю.** Пасивні дієприкметники теперішнього часу українською мовою втрачені. Ці форми збережені в значенні прикметників типу **значний, відомий.**

У сучасній українській мові збереглися генетичні членні дієприкметники минулого часу: **зароблений, змитий.**

Інфінітив і супін

Найдавніші пам'ятки староукраїнської мови засвідчують уживання таких неособових форм, як інфінітив і супін. Генетично вони належали до відмінюваних дієслівних форм. Зокрема, за своїм походженням інфінітив є закам'янілою формою непрямого відмінка однини (найвірогідніше – давального) іменника з колишньою основою на ***-ї.** Виражаючи назву дії, інфінітив був близьким до іменників, хоча в слов'янських мовах і не мав властивого іменникам відмінювання. Проте інфінітив не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваним словом, яке має значення неокресленої в часі, числі й особі дії, тобто узагальнене процесуальне значення. У сучасній українській мові інфінітив має форми на **-ти, -т, -ть, -чи:** **нести, ходит, знать, печи,** що зафіксовано й найдавнішими пам'ятками, проте літературна мова надає перевагу інфінітивній фіналі **-ти:** **працювати, служити, вибачати.**

Крім інфінітива, у праслов'янській і пізніше в староукраїнській мові використовувалася й інша відмінкова форма дієслова – супін, яка за походженням була формою знахідного відмінка віддієслівних імен з основою на ***-ї.** Супін уживався, головним чином, при дієсловах недоконаного виду, що виражають значення руху і вказують на мету цього руху. Наприклад: **Поиди ловитъ рыбъ.** Утворювався супін за допомогою суфікса **-тъ.**

Супін був функціонально близьким до інфінітива, хоча вживався в ситуативно обмежених випадках, мав специфічний формотворчий

суфікс, додаток при ньому стояв у родовому відмінку (інфінітив керував формою знахідного відмінка).

У процесі розвитку граматичної системи староукраїнської мови, уніфікації її форм супін починає вживатися рідше і з часом занепадати. Про це свідчить заміна його інфінітивом при дієсловах зі значенням руху й уживання додатка до супіна у формі знахідного, а не родового відмінка. Наприклад: **Идж оуготовати мѣсто**. Проте спорадично форми супіна трапляються в пам'ятках до кінця XIV ст.: **идеть искать кунъ**.

Наприкінці XV ст. конструкції із супіном уже не вживалися. Замість нього використовували інфінітив із додатком у знахідному відмінку. Зникнення супіна лінгвісти пояснюють такими причинами:

1) у значенні обставини мети супін легко можна було замінити формами інфінітива, які мали досить широку семантику й могли, зокрема, вказувати на мету, намір руху: **идеть искать кунъ – идеть искати кунъ**;

2) вузька сполучувальна спеціалізація супіна, який вимагав після себе додатка тільки у формі родового відмінка, обмежувала функціонування цієї неособової дієслівної форми;

3) близькість інфінітивних і супінних форм (**искать–искати**), тенденція до уніфікації форм, тобто до ліквідації зайвих граматичних форм, якими, порівняно з інфінітивами, виявився супін.

Частково супін зберігся в словенській, нижньолужицькій та деяких словах чеської мови. Можливо, сліди давнього супіна збереглися в сучасних діалектних конструкціях, де при інфінітивах додаток виступає у формі родового відмінка: **косити жита**.

Поміркуйте

- Якими граматичними категоріями характеризувалося давнє дієслово?
- Чим відрізнялися граматичні характеристики праслов'янського дієслова від граматичних характеристик дієслова в сучасній українській мові?
- Назвіть особові й неособові форми праслов'янського дієслова. Чим відрізнявся корпус праслов'янських дієслівних форм від сучасного стану?
- Як поділялися давні дієслова на класи?
- Чому в особливий клас за основою теперішнього часу виділені дієслова п'ятого класу?

- Які дієслівні форми утворюються від основ теперішнього часу?
- Які дієслівні форми утворюються від основ інфінітива?
- Як відбувався розвиток категорії виду?
- Як змінювалися дієслова у формах теперішнього часу?
- Як змінювалися дієслова у формах минулого часу?
- Як змінювалися дієслова у формах майбутнього часу?
- Як змінювалися дієслова у формах умовного способу?
- Як змінювалися дієслова у формах наказового способу?
- Які зміни відбулися в системі дієприкметників?
- Чому в праслов'янській мові не було дієприслівників як окремої дієслівної форми?
- Чим відрізнялися (формально й за своїми функціями) інфінітив і супін?
- У чому причина зникнення супіна?
- Яке походження сучасної частки умовного способу **б/би**?
- Із тексту (на вибір) випишіть дієслова, проаналізуйте їх за запропонованою схемою.
- Поділіть дієслівні форми на ті, що утворені від основ теперішнього часу, і на форми, утворені від основ інфінітива.
- Наведіть по п'ять дієслів кожного класу за основою інфінітива.
- Провідмініяйте в усіх формах минулого часу дієслова **ходити, ясти**.
- Наведіть приклади діалектних дієслівних форм, які зберегли давні історичні зразки колишнього дієвідмінювання.
- Провідмініяйте в теперішньому часі дієслова **писати, дѣяти**.
- Провідмініяйте в майбутньому часі дієслова **думати, велѣти**.
- Утворіть усі особові форми умовного й наказового способів дієслів **послати, кидати**.
- Утворіть усі можливі дієприкметникові форми від дієслова **просити**, провідмініяйте їх.

Прислівник

Прислівник як окремий клас слів зі сформованими лексико-граматичними характеристиками виразно виділявся в найдавніших східнослов'янських пам'ятках, хоча ця частина мови почала формуватися тільки в спільнослов'янській мові.

Прислівник утворювався майже від усіх частин мови. За семантикою, як і в сучасній українській мові, ця частина мови поділялася на такі значеннєві розряди: прислівники часу, місця, способу дії, міри і ступеня тощо.

Значну групу склали прислівники, які походять від відмінкових форм іменників: **заўтра, верхомъ, пѣшкомъ, вѣчорь**.

Трапляються прислівники, утворені від прикметників: **вскорѣ, борзо, много, округло**.

Рідше вихідною базою для деривації цієї частини мови використовувалися числівники й дієслова: **напърво, стоима, ливмя**.

Зрідка вживалися прислівники – лексикалізовані словосполучення: **сегодня, сейчас** і под.

Як і якісні прикметники, якісні прислівники могли ступенюватися: вищий ступінь порівняння утворювався за допомогою суфіксів **-ѣ, -ше, -є**: **болеє, тоньше, доле**. Як і в прикметниках, під час утворення вищого ступеня порівняння прислівників суфікси **-ьк, -ок** відпадали: **више, ниже**. Використовувалися зрідка суплетивні форми: **лучше, хуже, мене, боле**.

Найвищий ступінь порівняння прислівників уживався в давній мові рідше.

У процесі формування прислівника як частини мови відбувалися зміни різного характеру: занепад зредукованих, асиміляція, спрощення, злиття (лексикалізація) колишніх словосполучень

Частина прислівників узагалі вийшла з ужитку. Архаїзмами стали такі слова, як **восвояси, инако, намедни**. У новій українській мові виробилися стандартизовані зразки утворення прислівників, якими й поповнюється сучасна мова.

Поміркуйте

- Від яких частин мови утворювалися давні прислівники?
- Які словотвірні моделі прислівників виявилися найбільш історично перспективними?
- На які розряди за значенням поділялися давні прислівники?
- Які з прислівників за способами утворення є найдавнішими?
- Якого походження прислівники **сьогодні, завтра, ввечері, коло**?
- Із тексту (на вибір) випишіть прислівники, проаналізуйте їх за запропонованою схемою.
- Наведіть приклади прислівників різних семантичних розрядів.

- Наведіть приклади прислівників, які збереглися в українській мові з давніх часів.
- Наведіть приклади давніх прислівників, які в українській мові вийшли з ужитку.
- Утворіть ступені порівняння від таких прислівників: *високо, много, сильно, красно*.

Службові слова

До службових слів належать прийменники, сполучники й частки. Як виразники смислових і формальних відношень у праслов'янській мові вони були менш розвиненими, ніж у сучасній українській мові.

Прийменник

Дослідження історії прийменників дає змогу визначити структурні типи одиниць цього лексико-граматичного класу, проаналізувати смислові відношення в межах прийменникових словосполучень.

Щодо дериваційної структури прийменники поділялися на :

- 1) прості: *въ, съ, къ, за* та ін.;
- 2) співвідносні з іменами: *лишь, посередь*;
- 3) новіші прийменниково-відмінкові й дієслівні конструкції: *протягом, завдяки*;
- 4) складені прийменникові словосполучення, які розвинулися останнім часом і до складу яких входять повнозначні слова: *у зв'язку з, на відміну від, незважаючи на*.

У межах граматичного класу прийменників спостерігалися певні семантичні зміни, зокрема зміна прийменникового керування з одного відмінка на інший, активізація процесу утворення нових похідних прийменників із залученням самостійних частин мови, які зберігають прослідки вивідних семантичних характеристик.

У давніх пам'ятках використовувалася велика кількість безприйменникових конструкцій, що пояснювало менший ступінь розвитку прийменників.

Сполучник

Пам'ятки давньоруської мови засвідчують виразну диференціацію сполучників на сурядні: *да, і, но* та ін. й підрядні: *бо, дави, кави, яко, хотя, оже* тощо.

За словотвірними характеристиками можна виділити:

1) непохідні сполучники: **і, бо, то**;

2) похідні сполучники, співвідносні з іншими словами: **яко**;

3) складні сполучники: **неже**;

4) сполучні слова (генетичні прислівники й займенники): **хто, що, чий, котрий, де, куди, коли, як**;

5) старослов'янські сполучники: **аще, иже, же, гда** .

Із розвитком мови відбувалося семантичне й функціональне уточнення сполучників, вийшли з ужитку, за незначними винятками, сполучники старослов'янського походження. Визначилися структурні компоненти, що входили до похідних сполучників: **тому що, так що, до тих пір як, подібно до того як**.

Порівняно новими є сполучники дієслівного характеру: **незважаючи на те, що**, а також сполучники з опорними словами – іменниками з абстрактним значенням часу, міри, наслідку, умови, причини: **до тих пір, поки, в той час як**.

Частки

У сучасній мові вживаються частки різної генетичної кваліфікації. Досить давніми є частки **ба, же, не, чи**. Наявні в українській мові й частки пізнішого походження. Це, зокрема, частка умовного способу **би, в**, яка сягає форм 2–3 особи однини аориста дієслова **бути**. Частка **ся** – первинна форма знахідного відмінка зворотного займенника **себе**.

Вигуки

Жанрово-стильові особливості давніх пам'яток не завжди давали підстави для виділення вигуків, які були більше характерні для живого розмовного мовлення.

Серед вигуків виділяють непохідні слова: **ну, о, ох, ой** та похідні: **горе, біда** і под.

Розвиток вигуків відбувався шляхом залучення до цього розряду слів повнозначних частин мови, які втрачали свою номінативну функцію.

Поміркуйте

- Назвіть причину меншої активності прийменників у праслов'янській мові порівняно із сучасною.
- Наведіть приклади безприйменникових конструкцій.
- Якого походження прийменники *перед, на, по, за*?
- Із якими відмінками вживалися прийменники *між, над, перед*?
- Назвіть давні сполучники сурядності.
- Назвіть підрядні сполучники.
- Які частини мови могли вживатися у функції сполучних слів?
- Яке походження сполучників *чи, бо, щоб, тому що*?
- Яку функцію виконують частки *то, бо*?
- Яке походження часток *де, би, небудь*?
- На які групи за будовою поділялися давні прийменники?
- На які групи за значенням поділялися давні сполучники?
- На які групи за значенням поділялися давні частки?
- Які історичні зміни відбулися в системі прийменників?
- Які історичні зміни відбулися в системі сполучників?
- Які історичні зміни відбулися в системі часток?

СИНТАКСИС

Синтаксична структура української мови протягом багатьох століть свого існування не залишалася беззмінною, вона розвивалася й удосконалювалася. Зміни проходили як у структурі речення в цілому, так і в словосполученнях, формах синтаксичних зв'язків і відношень.

Завданням історичного синтаксису є вивчення змін синтаксичного ладу української мови протягом її історії від найдавніших писемних фіксацій до сучасного стану.

Зіставлення синтаксичної будови пам'яток Київської Русі із синтаксичною будовою сучасної української мови дає підстави зробити певні висновки. Зокрема, у межах простого речення із синтаксичних зв'язків більш поширеним тепер є керування. Речення структуровані набагато чіткіше, у них відсутнє паралельне вживання неоднорідних конструкцій, що було можливе в давньоукраїнській мові, досконалішим став зв'язок частин складних речень. Проте загалом синтаксична організація давніх текстів цілком задовольняла комунікативні потреби мовців. Із розвитком суспільства взагалі й мови зокрема деякі нові значення набували нових форм вираження, але переважно старі синтаксичні конструкції зберігали і свою форму, і своє значення.

Синтаксичні зміни відбувалися в тісному зв'язку з морфологічними.

Зміни морфологічної будови нерідко зумовлювали й зміну синтаксичних характеристик. Так, відомо, що в процесі розвитку мови втрачене граматичне значення двоїни, його замінила множина, а це відбилося на способах вираження підмета, присудка, додатка, означення. Замість форм двоїни стали активно вживатися форми множини.

Специфічною була система узгодження підмета й присудка. Традиційно зв'язок між підметом і присудком підводиться під один із типів граматичного зв'язку – підрядного зв'язку узгодження. Однак уже здавна дослідники відзначали своєрідність відношення між головними членами речення, його відмінність від “чистого” узгодження, яке існує між означенням та означуваним. Так, Д. Овсянико-Куликовський указував у цьому випадку на “паралелізм” особливого роду. Професор Н. Шведова зв'язок між членами словосполучення окреслює терміном “координація”. Особливості цього типу зв'язку в тому, що підмет і присудок уподібнюються один одному за різними показниками й, зокрема, – у числі:

*Мово рідна, слово рідне!
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
Тільки камінь має.*

Сидір Воробкевич

Проте в давньоруських пам'ятках трапляється сплутування логіко-сислової та граматичної координації головних членів речення під час добору граматичних форм числа.

Так, збірні іменники, які, як відомо, означали сукупність осіб за різними ознаками (суспільними, сімейними стосунками, етнічною належністю тощо), а також ті, що в переносному значенні набували семантики збірності, вимагали під час реалізації формально-граматичної координації головних членів присудка у формі однини. Проте, як правило, у таких випадках спрацьовувала семантична координація й присудок уживався у формі множини: **Я хочу молвити, а на мя хотять молвити твоя дружина**. Такі залишки смислової координації підмета й присудка трапляються і в пам'ятках пізнішого періоду, і навіть у новій українській літературі. Так, у Літописі Самовидця читаємо: **Обоих сторон козацтво обрали гетманом совершенно Юрія Хмельницького; По үсій Полтаві то козацтво стояло час немалий, а далій, збунтовавшись, назад вернулись**. У другому реченні вже використані обидві форми узгодження підмета й присудка – стара та нова.

Нова українська літературна мова подекуди засвідчує архаїчні способи координації головних членів речення. Так, у Г. Квітки-Основ'яненка знаходимо застарілі конструкції: **Та й козацтво усе, таки усе до одного, дивовалися на сюю кумедю; зійшлися вся ближняя рідня**.

Розвиток категорії істоти–неістоти привів до того, що форми знахідного відмінка однини й множини назв істот почали збігатися з формами родового відмінка, таким чином прями́й додаток у назвах істот збігся за формою з родовим відмінком.

Кожна відмінкова форма іменників традиційно використовувалася й використовується в сучасній мові для вираження певного значення. Найдавніші пам'ятки української мови засвідчують специфічне функціонування окремих відмінків іменників для вираження певних значень. Так, родовий, орудний та безпрійменниковий знахідний відмінки могли вживатися для позначення часу: **Тои же веснѣ**

ожени ся князь; И тако шедлъ трѣми недѣлями; Аз ѹтро посю по вы. Просторове значення мiг мати орудний вiдмiнок. Наприклад: **Входятъ в городъ одними вороты.** Своєрiдним було функцiонування знахiдного й давального вiдмiнкiв на позначення напрямку певної дiї: **Подступили Константинъ градъ; Понде Переяславлю.** Для давнього синтаксису типове вживання безприйменникових форм мiсцевого вiдмiнка для вираження обставинного значення: **Юрославѹ же сѹщю Новѣгородѣ. вѣсть приде кмоѹ.**

Спiввiдношення iменних (коротких) прикметникiв i займенникових (повних) було не таким у давньоруськiй мовi, як у сучаснiй українськiй. Iменнi прикметники виступали не тiльки в ролi iменної частини складеного iменного присудка, але й у функцiї означення. Розвиток займенникових форм прикметника привiв до того, що цi форми з часом витiснили iменнi прикметники в ролi означень. Iменнi прикметники збереглися найчастiше у функцiї частини складеного присудка, хоча в цiй самiй ролi могли вживатися й повнi прикметники.

Ступенi порiвняння прикметникiв в українськiй мовi втратили словозмiннi форми та почали виступати у функцiї обставинних слiв при дiєсловах, де не могло бути узгодження.

У системi дiєслова дуже рано відбулася втрата зв'язки є у формах 3-ї особи перфекта. Це теж пояснюється синтаксичними причинами – наявнiстю пiдмета, iменного слова, якi вказували на суб'єкт мовлення.

Утворення на ґрунті дiєприкметникiв такої дiєслiвної форми, як дiєприслiвник, перетворення змiнюваного слова в незмiнюване пов'язане iз синтаксичним процесом – вiдривом дiєприкметника вiд iменника, при якому дiєприкметник виступав у ролi означення, i розвитком залежностi вiд присудка, коли вiдпадала потреба у вiдмiнюваннi слова.

Просте речення

Найдавнiшi пам'ятки активно представляють простi односкладнi й двоскладнi речення рiзних типiв.

Так, можна видiлити кiлька типiв односкладних речень. Iснували, зокрема, означено-особовi речення, у яких головний член речення, виражений дiєсловом, указував на суб'єкта дiї – 1 або 2 особу.

У неозначено-особових реченнях головний член речення найчастіше виражений дієсловом 3-ї особи множини теперішнього чи простого майбутнього часів.

Рідше в ролі головного члена речення вживаються дієслова минулого часу.

Серед існуючих різновидів односкладних речень найбільш поширеними в давньоруських пам'ятках були безособові речення, хоча їхні функції, порівняно із сучасною українською мовою, послаблені.

Безособові речення, а точніше безособові дієслова в односкладних реченнях названого типу, позначали явища природи: **И повелѣ Ольга, яко смерчеся, пустити голуби и воробьи**, психічні процеси, фізичні стани людини: **Мнѣ сѧ не можетсѧ**. Досить уживаними були односкладні речення, які вказували на можливість/неможливість чи необхідність виконання певної дії. У таких реченнях використовувалися предикативні слова **льзѣ, нельзѣ, нельга, немочьно, надобѣ, не надобѣ** і под: **Не вѣше льзѣ коня напоити на Лыбеди печенѣзи**.

При безособовому дієслові міг стояти додаток в орудному відмінку, який означав знаряддя дії. Широко вживалися безособові речення із запереченням при дієслові: **Тѹ кровавого вина не доста**. Активно використовувалися в найдавніших писемних пам'ятках безособові речення, у яких присудок був виражений короткою формою пасивного дієприкметника з дієсловом-зв'язкою **бути** або без неї: **А сицеи рати не слышано**. Рідше вживаними були продуктивні в сучасній українській мові безособові речення, у яких присудок виражений короткою формою пасивного дієприкметника з додатком у формі орудного відмінка.

У давніх пам'ятках, особливо ділового змісту, використовувалися інфінітивні речення. При інфінітивах у такого типу реченнях нерідко вживався давальний відмінок назви особи, яка повинна була виконати певну дію, хоча міг і не використовуватися давальний відмінок суб'єкта дії: **В мутной водѣ не видѣти дна, тако и в невѣсти не үзрити правды и добра**.

Порівняно з іншими типами односкладних речень рідше використовувалися називні речення. Вони могли на початку текстів ділового змісту вживатися як привітання чи побажання. Цей тип синтаксичних одиниць складають заголовки: **Правьда роусьская**.

Із розвитком мови всі різновиди односкладних речень активізують своє вживання, урізноманітнюються їхні структурно-семантичні типи.

Загалом у мові наших давніх предків використовувалися ті ж типи вираження підмета, що й у сучасній мові, за незначними винятками.

Найчастіше в ролі підмета вживався іменник у називному відмінку: **Тъгда въстѹпи Игорьъ князь въ златъ стремь и поѣха по чистому полю; О семъ бо ѹвѣдахомъ, яко при семъ цари приходиша Рꙋсь на Царьгородѣ.** Поширеним було використання кличного відмінка в ролі підмета, що зовсім не властиве сучасній українській мові. Правда, у фольклорі знаходимо такі способи вираження головного члена речення: **Кучерявий дубе на яр похилився.**

Підметом могли виступати також субстантивовані частини мови – прикметники й дієприкметники, числівники тощо: **Тѹра 2 мя метала на розѣх и с конемъ, олень мя одинъ волъ, а 2 лоси, одинъ ногами топталъ, а другый рогома волъ.**

Рідше вживалися у функції підмета особові займенники 1-ї та 2-ї особи: **Тако и азъ всѣмъ обидимъ есмь.** Відносно обмежене вживання такого типу підмета пояснюється тим, що показником особи – виконавця дії були дієслівні закінчення, хоча в тих випадках, коли одна особа протиставлялась іншій, коли логічно в реченні підкреслювалась 1 чи 2 особа як виконавець дії, ці займенники вживались активніше: **Иже ли не поидеши с нами, то мы собѣ боудемъ, а ты собѣ.** Пам'ятки засвідчують використання особових займенників 1 особи як своєрідних мовних кліше ділового стилю: **Мы великий князь своєю волею ѹчинили.**

Особові займенники 3-ї особи, що вказували на іменник попереднього речення в підметовій функції, почали вживатися дещо пізніше: **Онъ же рече имъ.**

У ролі підмета могли використовуватися займенники інших семантичних розрядів: **И аще кто ѹмряше, творяхѹ тризнѹ надъ нимъ.**

Траплялося й використання словосполучень різного типу в ролі складеного підмета: **Се бо два сокола слѣтѣста съ отня злата стола.**

Простий присудок, як і в сучасній українській мові, у писемних джерелах давньоруського періоду виражався особовою формою дієслова дійсного, умовного чи наказового способів: **Тѣло крепится жилами а мы княже твоєю державою.**

У формах перфекта, плюсквамперфекта й майбутнього складеного часу показником особи-виконавця дії було допоміжне дієслово: **В то же время бяше пришелъ Славята ис Кыева к Володимерѹ.**

Специфічне для давньоукраїнської мови вживання дієприкметника в ролі простого присудка. Дієприкметник-присудок виконував

другорядну роль при головному присудкові – дієслові: **А та вся створивъ рече Игорьъ недостоинно ми вьшетъ жити.** Синтаксична роль такого дієприкметника підкреслювалась уживанням сполучників **а, і, да, но,** які пов'язували головний присудок із другорядним: **И князя Рязаньского Костянтина нѣкакою хитростью ялъ и приведеъ на Москву .**

Дуже рано такі дієприкметникові присудки все тісніше пов'язуються із головним присудком, утрачають форми узгодження з підметом і перетворюються в нову граматичну категорію – дієприслівник.

Складені присудки були досить поширеними в давньоруській мові. До їхнього складу входили різні іменні слова: іменники, прикметники, дієприкметники, займенники, числівники. Найчастіше іменною частиною складеного присудка виступали іменники: **Лѣность во всему мати; Ты нашъ князь.** Дієслівна зв'язка в таких присудках могла бути відсутня (див. попередні приклади), хоча спостерігалися й випадки її вживання: **Крестъ есть глава церкви; Ты ми еси сынъ.**

Іменник як частина складеного іменного присудка вживався в минулому в називному відмінку не тільки при дієслові-зв'язці в теперішньому часі, але й при зв'язці, що стояла в минулому або в майбутньому часі: **Кий есть перевозникъ былъ.** Орудний відмінок у таких формах з'являється трохи пізніше: **У Ярополка же жена грекини вѣ, и вьше была черницею.**

Прикметник також уживався у складі присудка в називному відмінку, як правило, в іменній формі. При ньому іноді могло вживатися дієслово-зв'язка: **Аще еси на рати не велмы храбръ; Гладка сѣть словеса твоя.** Займенникова форма прикметника – частини складеного присудка – використовується рідше.

Пасивні дієприкметники часто входили (за матеріалами давньоруських пам'яток) до складу присудка: **Рѣцѣ твои исполнени яко от злата аравниска; Черъна земля подъ копыты костьми была постѣяна, а кровию поляна.** У цій самій функції використовувалися й активні дієприкметники: **И есть церкви та стоящи в Корсѣни градѣ.** Доля активних дієприкметників, особливо таких, що мали іменну форму, була своєрідною. Активні нечленні дієприкметники-присудки змінилися у власне дієслова, тим самим набувши статусу простих дієслівних присудків.

До складу присудків входили й займенники: **Се мое, а то мое же.**

Числівники рідко використовувалися як частини складених присудків, хоча спорадично спостерігається таке їх уживання в предикативній функції: **А нынѣ два цари єсмо з братом моимъ.**

Досить часто використовувалися як компоненти складених присудків предикативні прислівники: **Не вѣше льзѣ коня напоити.**

Давнє узгодження підмета й присудка відрізнялося від граматичної координації головних членів речення в сучасній українській мові. Особливо виразно давня синтаксична специфіка виявлялася, коли присудок уживався при підметові – збірному іменникові.

У сучасній українській мові при підметові – іменникові зі збірним значенням присудок підпорядковується загальним нормам узгодження, тобто ставиться в однині, відповідно до граматичних параметрів підмета.

У давньоруській мові при словах зі збірним значенням присудок набував форми множини, тобто відбувалося не граматичне узгодження, як у сучасній мові, а логіко-семантичне: **Рєкоша дрѹжина Игорєви.**

Означення при збірних іменниках стояли в однині.

У сучасній українській мові при підметах – збірних іменниках – присудок завжди стоїть у формі однини.

Як і в сучасній українській мові, у мові найдавніших східнослов'янських пам'яток уживаються речення, поширені другорядними членами.

Додатки виражались іменниками чи іменними частинами мови, що стояли в непрямих відмінках – родовому: **Не съставить бо ся корабль без гвозднн;** давальному: **...да пишют к великомѹ князю нашємѹ;** знахідному: **Имяхѹ бо обычаи свои и законъ отецъ своихъ;** орудному: **Златом бо мѹжеи добрихъ не добѹдєшь;** місцевому: **о нем же преже сказахом.**

Означення найчастіше були виражені прикметниками (як іменними, так і займенниковими), а також іншими частинами мови, що змінювалися за родами, числами й відмінками: **И любовь великѹ створихомъ;** **сѣдет акы горлица на сѹсѣ дровѣ;** **Пришедше отъ востока и ѹстремишася через горы великия;** **Чємѹ, господинє, простре горячѹю свою лѹчѹ на ладѣ вои?;** **И рече Игорь къ дрѹжинѣ своєи;** **Помняшеть бо, рече, пьрвыхъ временъ ѹсобицѣ.**

У ролі обставин виступали в давнину прислівники, а також поєднання повнозначних слів, які перебували на межі переходу до прислівникових словосполучень чи прислівників складної словотвірної будови: **Тогда врани не граахѹтъ;** **Земля тѹтнеть, реки мѹтно текѹтъ;** **єго доловъ звььргли;** **Сѣдлаи братє свои врьзыє комони**

а мои ти готови осѣдлани у курьска напереди; Петра. привитого на крстѣ горѣножь. завѣсили.

Цю синтаксичну функцію виконували іменники в різних відмінкових формах із використанням прийменників або без них: **Хоцю во рече копие приломити конець поля половецкаго съ вами рүсици; Иде Олегъ на Греки, Игоря оставив Киевѣ.**

Специфічною ознакою праслов'янського синтаксису (і ці особливості відбиті пам'ятками) була наявність у структурі речень подвійних відмінків. Дуже поширеним, наприклад, був подвійний (за іншою термінологією – другий) знахідний відмінок. Перший знахідний відмінок безпосередньо залежав від дієслова й позначав прямий об'єкт, а другий знахідний відмінок, що залежав і від дієслова, і від першого знахідного, виражав ознаку чи функцію предмета, названого першим знахідним відмінком: **...и нарек мя старейшину себе.**

У функції другого знахідного відмінка вживались іменні прикметники й дієприкметники: **видѣша Игоря лежаша.** При окремих дієсловах (так званих дієсловах призначення типу *поставити, посадити, положити* та под.) міг уживатись орудний предикативний: **...поставиша Феоктиста епископомъ.** Така функція цього відмінка активізувалася в наступні періоди розвитку мови.

Заміна другого знахідного орудним предикативним пов'язана з поступовим розширенням уживання займенникових форм прикметників.

Подвійний знахідний при дієсловах із запереченням змінюється в подвійний родовий: **Се чакъ иже не положи бога помостъника себе.**

У давніх пам'ятках уживається другий давальний, який був своєрідним доповненням до першого давального, що безпосередньо залежав від дієслова **бути**: **лүцежь бы потятү быти, неже полоненү быти.** У функції другого давального вживались іменники, прикметники й дієприкметники. Другий давальний відмінок так само, як другий знахідний, був витіснений орудним предикативним.

До особливих синтаксичних структур належав зворот давальний самостійний. Він складався із давального відмінка іменника чи особового займенника й узгодженого з ним активного дієприкметника в іменній формі. Зворот давальний самостійний не залежав від будь-якого члена речення, про що свідчить можливість уживання сурядних сполучників, які приєднували ці звороти до дієслівного присудка.

Давальний самостійний уживався в тих пам'ятках, на яких лежав відбиток церковно-книжної мовно-писемної культури: у житіях свя-

тих, повчаннях і под. Ці синтаксичні конструкції використовувалися для позначення причини або часу певної дії, тому в сучасній українській мові давальному самотійному найчастіше відповідають підрядні речення часу, причини, рідше – умови й допустовості: **Веснѣ же приспѣвши поиде святославъ в пороги – Коли настала весна, вирушив Святослав на пороги; Києви же пришедшоу въ свои градъ киевъ тѹ животъ свои сконча – Коли Кий прийшов до свого міста Києва, тут він скінчив своє життя; Надолзѣ борющемася има нача изнемагати мѣстиславъ – Тому що вони довго боролися, почав знемагати Мстислав; И начаста гнев имети на Олега, како не шьдъшѹ с ними на поганья – І почали гніватися на Олега, бо він не пішов з ними на поган.**

У сучасній українській мові звороти із давальним самотійним не вживаються, за рідкісними винятками, коли є потреба створення відповідного мовно-історичного колориту.

Складне речення

Складні речення, репрезентовані найдавнішими східнослов'янськими пам'ятками, мали порівняно із сучасною українською мовою свої особливості. Для них не характерна чіткість вираження структурно-типологічних ознак, відсутня завершена послідовність уживання окремих частин складного речення, наявність відповідних граматичних засобів зв'язку. Вони найчастіше характеризувалися нерозчленованістю частин – так званим нанизуванням речень одного за одним.

При такій структурі складно було диференціювати складнопідрядні й складносурядні речення. Але основні засади розмежування різних типів складних речень уже, за свідченням пам'яток старокиївського періоду, були сформовані.

Із певністю можна стверджувати, що в праслов'янській мові існували складні речення різних типів зв'язку: складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові.

Безсполучникові складні речення передавали інформацію про події чи явища, що відбувалися послідовно в часі: **Комони ржѹтъ за Сѹлою; звенить слава въ Киевѣ; трубы трубятъ въ Новѣградѣ; стоятъ стязи въ Пѹтивлѣ, Игорь ждѣтъ мила брата Всеволода... Болнце емѹ тьмою пѹтъ заступаше; ноць стонѹщи емѹ грозою птичь ѹбѹди: свистѣ звѣринѣ въста, збися дивѣ. кличѣтъ врѣхѹ древа: велить послушати земли незнаемѣ.**

Існували й такі безсполучникові складні речення, у яких предикативні частини протиставлялись одна одній за змістом: **ѡѡи ведѹтсѡ полоненѢ. а друзии постѢкаѡми бываѹтъ.**

Досить часто в давніх пам'ятках використовувалися безсполучникові речення, у яких подібно до складнопідрядних спостерігалися смислові відношення причини, часу, умови та інші: **...не ходи княже, убѹтъ тя.**

Складносурядні речення, як і в сучасній українській мові, поєднувалися сполучниками сурядності.

Єднальні відношення в межах складносурядного речення виражалися найчастіше сполучниками **и, да, а**: **Кто въ КиєѡѢ нача перѡѢ княжити и откѹда Рѹская земля стала єсть; Конь ѹмерлъ єсть, а гѡзь живѡ; Се кость от кости моѡя, да плоть от плоти моѡя, си наречеся жена.**

Протиставні сполучники **а, но, да, ано, ин, ино, и** виражали протиставні відношення в межах складносурядного речення: **ЛѢность єже ѹмеєть то забѹдеть, а єго же не ѹмѢеть а тому ся не (на)ѹчить; Всего же паче ѹбогыѡѢ не забывайте, но єлико могѹще по силѢ кормите; Святни бо по вѢрѢ ѹроша, да живи сѹть о ХристѢ.**

Деякі із цих сполучників у східнослов'янських мовах вийшли з ужитку, інші активізували своє вживання, з'являлися в окремих мовах східних слов'ян і нові засоби вираження протиставних відношень.

Розділові відношення між частинами складносурядного оечення виражалися сполучниками **или, любо, алибо, алюбо**: **Аще бѹдеть нога цѢла или начнешь хромати, тогда чада смирить; Да єще хоцете за сиѡ битися, да се ми готови, а любо дайте врагы наша.**

У давніх пам'ятках складнопідрядні речення не набули ще такого оформлення, яке могло б бути засобом чіткої ідентифікації цього типу синтаксичних одиниць. Лінгвісти констатують наявність речень зі сполучниками **а, и** (формально складносурядних), частини яких за змістом підпорядковувались одна одній: **ВидѢхъ великъ звѢрь, а главы не имѢеть.** Така неузгодженість формальної й змістової суті сполучників свідчить про ще до кінця не сформовані в давньоруській мові підрядні відношення в межах складних речень. Нові підрядні відношення виникали, нерідко накладаючись на старі, та в межах окремих складних речень були можливими поєднання і старих (сурядних) зв'язків, і нових (підрядних): **Єгда веселиши сѡ многими**

брашны. а мене помани с(ж)х хлѣвъ гадѹща. Л. Якубинський уважав складнопідрядні речення такими, що розвинулись зі складно-сурядних. Незважаючи на те, що складнопідрядні речення були відносно новими синтаксичними структурами, аналіз давньоруських пам'яток дає змогу простежити окремі структурно-семантичні типи таких речень.

Так, виразно виділялися складнопідрядні речення з підрядними часу, у яких як засоби зв'язку використовувалися сполучні слова **только, егда, когда, коли: Азь мстила уже обиду мужа своего когда придоша Киеву; Егда чытеши книги, не тѣштиса бѣрзо иштисти до другыа главизны; Не стыди са ништетою, понеже большаа часть мира сего въ ништетѣ ксть; Коли соколъ въ высехъ бываесть, высоко птиць възбиваесть.**

Причинові зв'язки в складних реченнях передаються сполучниками **яко, оже, яже, имьже, понеже, зане, ибо: Велика, господи, милость твоя на нас, яже та угодыа створи еси; Оттоле почаша Печерскіи монастырь, имьже беша жили черньци преже в печере; Именѣ в себе любовь, понеже вы есть братья единого отца и матери.**

У складнопідрядних реченнях з підрядними мети вживалися сполучники **абы, дабы, жебы, для того аби: Не дошедшимъ же имь города Сохачева и дѹмаху о взятти его, аби въ землю глѹбоко не входилѣ; Не послися к брату своему Володимеру, да бѣ ты помогль.**

Наслідкові підрядні речення приєднувалися до головних за допомогою сполучників **яко, ино, индо, же, иже, еже: Того жѣ року саранча великая была и збоже зопсовала, же дорожнята великая была и на хлѣвъ, и на соль, и на сѣно.**

У складнопідрядних реченнях із підрядними умови переважали сполучники **аже, оже, аще: аже ны не даси а намъ самѣмъ ш совѣ поискати. Рідше вживався сполучник коли.**

Підрядні допустові речення вводилися в синтаксичний контекст сполучниками **хотя, хоч: Хочъ пнѣ үверы в сѹ(к)нѣ, хоро(ш) бѹде(т).**

Складнопідрядні речення із підрядними з'ясувальними активно вживалися в пам'ятках старокиївської доби. Ці підрядні приєднувалися сполучниками **аже, таже, иже, яко, чѣто, сполучними словами колико, кѣто, какый, который, како, кѣде, кѹды, откѹду: Самъ творилъ, что было надобѣ; Мы вѣдаемъ, аже того брат твои не**

казалъ; Молви со мною, што восхочешъ; Признавала, що був той овчаръ.

Уживаними в давньоруській мові були складнопідрядні речення з підрядними означальними, які поєднувалися з головними реченнями сполучними словами **иже, яже, еже**: **Погревоша и на горѣ, таже глаголетъся Щековица; Купилъ панъ Петрашъ дѣдництво в Анъни Радивонъковой дѣднину еї у вотчину што по нюи отыць далъ.**

Своєрідністю давніх гіпотактичних структур було те, що вони (підрядні речення) могли вводитися без будь-яких формальних засобів: **Убъеть мужъ мужа, то мститъ брату брата.**

Активно вживаними були безсполучникові конструкції, що нерідко являли собою результат нанизування простих речень. Синтаксичні структури такого типу досить часто використовувалися в літописних пам'ятках, інших оповідних жанрах: **Комони ржуть за Сулою, звенить слава въ Києве. Трувы трувятъ въ Новѣгородѣ, стоятъ стязи въ Путивлѣ.** Такі речення співвідносні зі складносурядними реченнями за специфікою смислових відношень між простими реченнями. Проте пам'ятки писемності засвідчують безсполучникові складні речення, співвідносні із складнопідрядними реченнями: **Въ се же лѣто бысть знаменьє: стояше солнце въ крузѣ, а посреде круга крестъ; Нама возѣ повѣдають: не можеша нама створити ничтоже; Не преимаи же ученье отъ латынъ: ихъ же ученье развращено; Богатъ мужъ възглаголетъ – вси мълчатъ и слово его облакъ възнесуть.**

Аналіз специфіки еволюції й становлення синтаксичної будови української мови дає змогу констатувати, що розвиток цього мовного рівня прямував до вдосконалення синтаксичної системи, до увиразнення й спеціалізації її засобів.

У давньоруських пам'ятках спостерігається активніше, порівняно із сучасною мовою, уживання складносурядних речень, частина з них із розвитком мови була замінена складнопідрядними реченнями, у яких виразніше виражалася залежність частин складного речення.

Поміркуйте

- У чому виявляється зв'язок синтаксису з морфологією?
- Які завдання історичного синтаксису?
- Які специфічні способи вираження головних членів речення існували в давньоруській мові?

- Які типи односкладних речень уживалися в давньоруській мові?
- Які відмінності цих типів речень від односкладних речень у сучасній українській мові?
- Які функції подвійних відмінків у давньоруській мові?
- Що таке давальний самостійний? Які його аналоги в сучасній українській мові?
- Із тексту (на вибір) випишіть п'ять простих речень, визначте в них головні члени речення, укажіть на способи їх вираження. Перекладіть виписані речення сучасною українською мовою, порівняйте способи вираження головних членів речення.
- Наведіть приклади порушення (із погляду сучасних закономірностей) узгодження підмета й присудка.
- Із тексту (на вибір) випишіть п'ять простих речень, визначте в них другорядні члени речення, укажіть на способи їх вираження.
- Наведіть приклади односкладних речень різного типу.
- Наведіть приклади речень із подвійними відмінками. Проаналізуйте сучасні відповідники цих синтаксичних конструкцій.
- Наведіть приклади звороту “давальний самостійний”. Які конструкції відповідають йому за значенням у сучасній українській мові?
- Чим відрізнялася система складних речень у давньоруській і в сучасній українській мові?
- Які особливості синтаксичної організації складносурядних речень?
- Які особливості синтаксичної організації складнопідрядних речень?
- Які особливості синтаксичної організації складних безсполучникових речень?
- Назвіть найбільш поширені типи підрядних речень у давньоукраїнській мові.
- Який із типів складних речень був найбільш поширеним у давньоукраїнській мові?

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Основна

Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови : нариси із словозміни та словотвору / Бевзенко С. П. – Ужгород : Закарпат. обл. вид-во, 1960. – 416 с.

Історична граматики української мови : [підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів] / [О. П. Безпалько та ін.]. – К. : Радян. шк., 1980. – 510 с.

Історична граматики української мови : [навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів] / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. – К. : Вища шк., 1980. – 319 с.

Історія української мови : Фонетика / [В. В. Німчук (відп. ред.) та н.]. – К. : Наук. думка, 1979. – 367 с.

Історія української мови : Лексика і фразеологія / [В. О. Винник та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 743 с.

Історія української мови : Морфологія / [М. А. Жовтобрюх та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.

Історія української мови : Синтаксис / [Г. П. Арполенко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1983. – 503 с.

Додаткова

Арполенко Г. П. Числівник української мови / Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. – К. : Наук. думка, 1980. – 244 с.

Брайчевський М. Походження слов'янської писемності / Брайчевський М. – К. : Вид. дім “КМ Академія”. – 153 с.

Булаховський Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку / Булаховський Л. А. – К. : Радян. шк., 1950. – 411 с.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови : історичний коментар до української мови / Л. А. Булаховський ; [ред. І. К. Білодід] // Вибрані праці : в 5 т. Т. 2. – К. : Наук. думка, 1977. – 632 с.

Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку / О. Горбач // II Міжнар. конгрес україністів : доп. і повідомл. ; Міжнар. асоціація україністів ; Акад. наук України. – Л. : [б. в.], 1993. – С. 7–12.

Горшкова К. В. Историческая грамматика русского языка : [учеб. пособие для студ. филол. спец. ун-тов] / К. В. Горшкова, Г. А. Хабургаев. – М. : Высш. шк., 1981. – 359 с.

Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / Грищенко А. П. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.

Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови / Гумецька Л. Л. – К. : АН УРСР, 1958. – 312 с.

Житецький П. Г. Вибрані праці : Філологія / Житецький П. Г. – К. : Наук. думка, 1987. – 327 с.

Залеський А. М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 55–62.

Иванов В. П. Историческая грамматика русского языка : [учебник для студ. филол. спец. фак. ун-тов и пед. ин-тов] / Иванов В. П. – М. : Просвещение, 1983. – 399 с. : ил.

Истрин В. А. Возникновение и развитие письма / Истрин В. А. – М. : Наука, 1965. – 596 с.

Карпенко Юрій. Коли і як виникла українська мова / Юрій Карпенко // Мовознавство : тези та повідомл. III Міжнар. конгресу українців. – Х. : Око, 1996. – С. 75–81.

Керницький І. М. Система словозміни в українській мові : на матеріалі пам'яток XVI ст. / Керницький І. М. – К. : Наук. думка, 1967. – 288 с.

Коломиєць В. Т. Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / [Коломиєць В. Т. и др.] ; под ред. А. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1985. – 286 с.

Коломиєць В. Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов / В. Т. Коломиєць // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 3–11.

Кондрашов Н. А. Славянские языки / Кондрашов Н. А. – М. : Просвещение, 1986. – 239 с.

Крымский А. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. Т. 1 / Крымский А. – М. : [б. и.], 1907. – 545 с.

Медведев Ф. П. Вступ до курсу історії української мови : [навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів] / Медведев Ф. П. ; за ред. І. К. Білодіда. – Х. : Вид-во Харк. ун-ту, 1965. – 152 с.

Мейе А. Общеславянский язык / Мейе А. ; пер. со второго франц. издания ; пер. и прим. П. С. Кузнецова ; под ред. С. Б. Бернштейна. – М. : Прогресс, 2001. – 500 с.

Мельничук О. С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності / О. С. Мельничук // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 17–22.

Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / Мельничук О. С. – К. : Наук. думка, 1966. – 324 с.

Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян / Непокупний А. П. ; [відп. ред. О. М. Трубачов]. – К. : Наук. думка, 1976. – 183 с.

Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 3–5 ; 1998. – № 1. – С. 3–13.

Огієнко Іван. Історія української літературної мови / Огієнко І. ; [упоряд. М. С. Тимошик]. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.

Павленко Л. П. До джерел словесних скарбів : [навч. посіб. з історії української мови] / Павленко Л. П. – К. ; Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – 102 с.

Павленко Л. П. Історична граматики української мови : [навч.-метод рек. для студ. спец. “Українська мова та література”] / Павленко Л. П. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. – 52 с.

Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Пешковский А. М. – М. : Госучпедгиз, 1956. – 511 с.

Пещак М. М. Історичні писемні пам'ятки як джерело розвитку мовознавчої науки / М. М. Пещак // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 49–54.

Півторак Г. П. Виникнення писемності у східних слов'ян за сучасними науковими даними / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 9–21.

Півторак Г. П. Проблема східнослов'янської прамови / Г. П. Півторак // Мовознавство : доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі українців ; відп. ред. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 268–272.

Півторак Григорій. Українці : звідки ми і наша мова / Григорій Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.

Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови : історико-фонетичний нарис / Півторак Г. ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1988. – 277 с.

Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I–II / Потебня А. А. – М. : Учпедгиз, 1958. – 533 с.

Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / Русанівський В. М. – К. : Наук. думка, 1985. – 232 с.

Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Русанівський В. М. ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.

Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови : [навч. посіб. для студ. філол. ф-тів пед. ін-тів]. Ч. I / Самійленко С. П. – К. : Радян. шк., 1964. – 234 с.

Сказания о начале славянской письменности / АН СССР ; Ин-т славяноведения и балканистики ; редкол. : З. В. Удальцова (отв. ред.) [и др.]. – М. : Наука, 1981. – 98 с.

Скляренко В. Г. Нариси з історичної акцентології української мови / Скляренко В. Г. – К. : Наук. думка, 1983. – 239 с.

Суффиксальное словообразование существительных в восточно-славянских языках XV–XVIII ст. / [Е. Н. Прокопович и др.]. – М. : Наука, 1974. – 223 с.

Сучасна українська літературна мова / [А. П. Грищенко та ін.] ; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 1992. – 449 с.

Сучасна українська літературна мова : Фонетика / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1967. – 436 с.

Сучасна українська літературна мова : Морфологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 584 с.

Тараненко О. О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 35–38.

Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк / Ф. П. Филин; АН СССР ; Ин-т рус. яз. – Л. : Наука, 1972. – 655 с.

Філін Ф. П. Про походження російської, української і білоруської мов / Ф. П. Філін // Мовознавство. – 1972. – № 5. – С. 3–13.

Флаєр Майкл. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори / Майкл Флаєр // Мовознавство. – 1992. – № 1. – С. 3–10.

Царук О. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри / Царук О. – Д. : Наука і освіта, 1998. – 323 с.

Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови / [Юрій Шевельов] ; пер. з англ. С. Вакуленка, А. Даниленко. – Х. : АКТА, 2002. – 1054 с.

Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії) / Ю. Шевельов // II Міжнар. конгрес українців : доп. і повідомл. ; Міжнар. асоціація українців ; Акад. наук України. – Л. : [б. в.], 1993. – С. 54–66.

Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Якубинский Л. П. – М. : Учпедгиз, 1953. – 368 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Предметний покажчик

А

Асиміляція 32, 56

В

Вигуки 128

Відмінки подвійні 137

Вокалізм

Голосних чергування 53

Класифікація голосних 28, 11

Г

Граматичні категорії

Дієслівні граматичні категорії 107

Іменні граматичні категорії 64

Д

Детермінативи 68

Дисимляція 32, 57

Дифтонги 29

Дифтонгоїди 43

Дієслово

Класи дієслів 108

Дійсний спосіб 109

Майбутній час 114

Минулий час 111

Аорист 111

Імперфект 112

Перфект 113

Плюсквамперфект 114

Теперішній час 110

Наказовий спосіб 118

Умовний спосіб 117

Неособові форми дієслів 119

Дієприкметник 119

Інфінітив 123

Супін 123

З

Займенник 88

Звука [ǣ] (𐌵) історія 48

Звукова структура складу

Закон відкритого складу 30

Фонетичні процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу 31

Закон складового сингармонізму 34

Зредуковані голосні

Матеріальна якість зредукованих 50

Наслідки занепаду зредукованих 52

Наслідки занепаду зредукованих у системі голосних 53

Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних 56

Новий 𐌵 54

Порядок занепаду зредукованих 51

Причини занепаду зредукованих 51

І

Іменник

Типи відмінювання: 68

основа на *-ā /*-jā 74, 78

основа на *-ǫ /*-jǫ 74, 80

основа на *ǔ 75, 80

основа на *-ī 76, 83

основа *-ū 75, 78

основа на приголосний 76, 84

К

Консонантизм

Класифікація приголосних 29, 41

Приголосних чергування 36

Н

Носові приголосні 32, 41

П

Палаталізації

Йотова палаталізація 34

Палаталізації задньоязикових 37

Повноголосся 43, 55

Прикметник

Займенникові прикметники 100

Іменні прикметники 97

Ступені порівняння прикметників 102

Прислівник 125

Протетичні приголосні 33, 50

Р

Речення просте 132

Давальний самостійний 137

Речення складне 138

С

Словотвір 63

Службові частини мови

Прийменник 127

Сполучник 127

Частки 128

Спрощення приголосних 31, 58

Ч

Числівник 103

Короткий словник понять з історичної граматики української мови

АОРИСТ (від грец. *ἀόριστος*, букв. – невизначений) – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означала нетривалу або разову дію, що виявила себе до моменту мовлення (минулий час) і в момент мовлення вже не була актуальною. У праслов'янській мові збереглися форми тематичного кореневого й сигматичного аористів. У найдавніших українських пам'ятках уживався сигматичний аорист. Напр., дієслово **нести** в аористі мало такі форми:

	Однина	Множина	Двоїна
1 особа	несохъ	несохомъ	несоховѣ
2 особа	несе	несосте	несоста
3 особа	несе	несоша	несоста

АСИМІЛЯЦІЯ (А.) (від латин. *assimilatio* – уподібнення) – взаємне пристосування звуків один до одного в потоці мовлення (у межах слова чи словосполучення). А. виникає між звуками одного типу (голосних із голосними, приголосних із приголосними) Залежно від ступеня уподібнення звуків розрізняють повну й часткову асиміляцію. Вплив попереднього звука на наступний – прогресивна А., а наступного на попередній – регресивна А. Узаємодія сусідніх звуків – контактна А., узаємодія звуків на відстані – дистантна А. А. приголосних буває за місцем і способом утворення звуків, твердістю та м'якістю, за участю голосу (глухістю – дзвінкістю), голосних – за рядом, піднесенням, лабіалізацією. Напр.: повна А: *зжити* → [ж: їти], часткова А: *легко* → [лѣхко], прогресивна А.: **вѣчела** → **вчела** → [бдОжолá], регресивна А.: *боротьба* → [бород'ба́] тощо.

БАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВНІ ПАРАЛЕЛІ – лексичні, лексико-семантичні та граматичні елементи, спільні для балтійських і слов'янських мов.

БЕРЕСТЯНІ ГРАМОТИ – пам'ятки давньої східнослов'янської писемності (XI–XV ст.), написані на доступному дешевому матеріалі – бересті 'корі, лубі берези').

ВТОРИННЕ (ДРУГЕ) ПОВНОГОЛОСНЯ – фонетичний процес, який полягає в перетворенні колишніх сильних зредукованих у сполученні із сонорними [р], [л] у повноголосні сполучення звуків [оро], [оло], [ере], [еле] за аналогією до першого повноголосся. Напр.: **търнъ** → **тєрнъ** → **тєренъ**.

ГАПЛОЛОГІЯ (від грец. *ἀπλό* – простий і *λόγος* – слово, мова, вчення) – випущення внаслідок дисиміляції одного із двох однакових сусідніх складів. Напр.: *дико* + *образ* → *дикообраз* → *дикообраз*.

ГІАТУС (від латин. *hiatus* – щілина, роззів), зіяння – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів: *радіо*, *до озера*. У праслов'янській мові гіатус на межі слів викликав появу приставних приголосних.

ГЛАГОЛИЦЯ (Г.) (від старосл. *глаголъ* – слово, мова) – одна з двох слов'янських азбук. Від другої азбуки – кирилиці – найбільше відрізняється формою букв. Г. широко вживалася в IX ст. в Моравії, Болгарії й Хорватії, звідки була запозичена східними слов'янами, але швидко вийшла з ужитку.

ГРАМОТИ (від грец. *γράμμα* (*γραμματος*) – літера, лист, послання) – найдавніші староукраїнські короткі ділові документи, якими фіксувалися юридичні операції приватного та державного характеру.

ГРАФІТІ (Гр.) (від італ. *graffiti*, букв. – видряпані) – написи та малюнки, видряпані в давнину на стінах архітектурних споруд, на ремісничих виробках. Гр. вивчає історична й філологічна дисципліна – епіграфіка. Гр. виявлені в різних частинах світу, зокрема й на стінах храмів Київської Русі.

ДАВАЛЬНИЙ САМОСТІЙНИЙ (Д. с.) – синтаксична конструкція в давніх слов'янських мовах, що складається з іменника чи займенника в давальному відмінку й узгодженого з ним нечленного дієприкметника. Д. с. активно вживався в пам'ятках книжно-літературних жанрів. Конструкціям з Д. с. у сучасній українській мові відповідають складнопідрядні речення з підрядними часовими, причинними, умовними тощо та самостійні речення. Напр.: **Надолзѣ борющема има нача изнемогати мѣстиславѣ** (Лавр. літопис) – *Через те, що вони билися давно, Мстислав почав знемагати.*

ДАВНЬОРУСЬКА МОВА – мова писемних пам'яток доби Київської Русі (XI–XIII ст.), що виникла під впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови й зафіксувала вже в найдавніших джерелах XI ст. фонетичні, граматичні, лексичні ознаки української мови. Крім того, в науці існує думка, що давньоруська мова була спільною мовою східних слов'ян, на основі якої утворилась українська, російська й білоруська мови.

ДВОЇНА (Д.) – форма граматичного числа, що виділяє два предмети як один і протиставлена однині й множині. Активно вживана в найдавніших пам'ятках, Д. із часом зникла. Трапляються залишки Д.

в діалектах (*дві відрі, три корівці, штири церковці*) та у формі орудного відмінка іменників (*плечима, очима*), у словах *очі, вуса, рукава, плечі, вуха* в сучасній українській літературній мові.

ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (від латин. *de...* – префікс зі значенням відділення, припинення, скасування, усунення й *палаталізація*), диспалаталізація – утрата м'якості приголосними.

ДЕТЕРМІНАТИВ (від латин. *de...* – префікс зі значенням відділення, припинення, скасування, усунення та *terminus* – межа, кордон) – успадковані від праіндоєвропейської мови праслов'янські основотворчі суфікси, що склалися з голосних **-ā-, -ō-, -ǫ-, -ī-, -ū-** або закінчувалися ними, а також основотворчі суфікси, що закінчувалися на приголосні **-n- (-men-, -en-, -n-), -s- (-es-, -os-), -t- (-ent-), -r- (-ter-)**. Детермінативи – це кінцеві структурні форманти основ, відповідно до яких визначалися типи відмінювання іменників.

ДИВЕРГЕНЦІЯ (від латин. *divergentia* – розходження) – фонологізація варіантів фонем у зв'язку з усуненням позиційних умов, які спричинили це варіювання. Унаслідок дивергенції зазнало змін співвідношення голосних і приголосних в історії української мови. Так, унаслідок занепаду зредукованих перебудувалася система вокалізму й консонантизму в XI–XII ст.

ДИСИМІЛЯЦІЯ (від латин. *dissimilatio* – розподібнення, від латин. *dissimilis* – несхожий) – заміна одного із двох однакових чи подібних щодо способу творення приголосних звуків у межах одного слова на інший звук, відмінний щодо способу творення. Напр.: **кѣто** → **кто** → **хто**; **вѣдти** → **вести**.

ДИФТОНГ (від грец. *δίφθογγος*, від *δίς* – двічі і *φῶγγος* – звук) – поєднання двох голосних звуків у одному складі. Дифтонги як фонематичні одиниці активно вживалися в праслов'янській мові. У сучасній українській мові це явище виявляється в південно-західному наріччі, а також у словах, де поєднується голосний із нескладотворчим [ǫ]: *дівча* – [дййча].

ДИФТОНГОЇД (від грец. *δίφθογγος*, від *δίς* – двічі і *φῶγγος* – звук), або дифтонгічне звукосполучення, – поєднання голосного звука із сонорним, здатне, як і дифтонг, формувати склад, наприклад ***em, *en, *im, *in, *or, *ol, *ar, *al** тощо. Ця властивість простежувалася, коли голосний і сонорний перебували в позиції перед приголосним звуком.

ДІАРІУШІ (Д.) (від латин. *diarium*, букв. – денний раціон, денна оплата) – щоденники, що велися в основному в XVII–XVIII ст.

Розрізняють службові й приватні Д. Як правило, Д. написані староукраїнською літературною мовою.

ДІАХРОНІЯ (від грец. *δια* ...– префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і *χρόνος* – час) – історично-часова змінюваність мовних одиниць; зміна мовної системи у зв'язку з еволюцією.

ДОВГІ ГОЛОСНІ (Д. г.) – голосні звуки, тривалість артикуляції яких довша звичайної. Д. г. були властиві для праслов'янської мови, у якій вони виконували фонематичну функцію. У сучасній мові часокількісні відмінності у вимові голосних стосуються наголошених і ненаголошених звуків. Така довгота голосних не є фонематичною. У транскрипції праслов'янські Д. г. (фонеми) позначають горизонтальною лінією над голосним. Напр.: [ō], [ū], [ā], [ī].

ДОВГІ ПРИГОЛОСНІ (Д. п.) – звуки, що вимовляються з тривалим розмиканням органів мовлення. Д. п. передають дві фонеми. Графічно у фонетичній транскрипції така вимова позначається двома крапками (:). Напр.: *розрісся* [розр'іс':a].

ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ (З. в. с.) – одна із закономірностей, яка характеризувала структуру складу праслов'янської мови. Суть З. в. с. полягає в тому, що звуки в межах складу розміщувалися за зростаючою звучністю, тобто, як правило, склади закінчувалися голосним.

ЗАКОН СКЛАДОВОГО СИНГАРМОНІЗМУ (З. с. с.) – одна із закономірностей, яка характеризувала структуру складу праслов'янської мови. Суть З. с. с. полягає в тому, що в межах складу поєднувалися голосні й приголосні однорідної сфери артикуляції – задньої чи передньої.

ЗАНЕПАД РЕДУКОВАНИХ (З. р.) – зникнення редукованих (зредукованих) голосних як функціональних одиниць праслов'янської системи вокалізму – [ь], [ъ]. З. р. відбувався двома шляхами: вони або переходили в нуль звука, або вокалізувалися, тобто трансформувалися у звук повного творення.

ІМПЕРФЕКТ (від латин. *imperfectus* – недосконалий, неповноцінний, недоконаний, від *im...* – префікс, що означає заперечення, відсутність і *perfectus* – досконалий, доконаний) – у давніх слов'янських мовах часова форма, яка означає тривалу дію, що виявляла себе до моменту мовлення й у момент мовлення вже не актуальну. Дієслово **нести**, наприклад, в імперфекті мало такі форми:

	Однина	Множина	Двоїна
1 особа	несѣахъ	несѣахомъ	несѣаховѣ
2 особа	несѣаше	несѣашете	несѣашета
3 особа	несѣаше	несѣахъ	несѣашета

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА – мовознавча наука, яка вивчає розвиток певної мови, еволюцію її фонетичної, морфологічної й синтаксичної систем за їх внутрішніми законами.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ, морфологічні чергування, традиційні чергування – звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасних мовах. Є наслідком фонетичних змін, що відбувалися в давні часи.

КИРИЛИЦЯ (К.) (від імені просвітителя IX ст., одного з авторів азбуки – Кирила) – одна з перших найдавніших слов'янських азбук. К. відрізняється від глаголиці чіткішою та простішою формою літер. На основі К. створено багато сучасних алфавітів, зокрема й український.

КЛАСИ ДІЄСЛІВ – групи дієслів залежно від характеру основи теперішнього часу чи інфінітива. У праслов'янській мові за основою теперішнього часу дієслова поділялися на п'ять класів, а за основою інфінітива – на шість класів.

КОНТИНУАНТИ (К.) – неперервні послідовні замітники (рефлекси) давніх звуків. К. колишнього **ѣ**, давніх **о**, **є** в новозакритих складах. Напр.: *д'іед – дедок; куостка, кустка, кистка*.

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ (від латин. *labialis* – губний) – вимова звуків, коли губи витягуються вперед і заокруглюються, змінюючи розмір ротової порожнини, що впливає на зміни якості звука.

ЛІТОПИСИ – історико-літературні твори в Київській Русі, пізніше в Україні, Білорусії, Росії, у яких оповідь велася за роками.

МОНОФТОНГ (від грец. *μονός* – один, єдиний і *φῶγγος* – звук) – простий голосний звук.

НЕПОВНОГОЛОССЯ – наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполучень **-ра-**, **-ла-**. Напр.: *влада, враг, глава, гладкий*.

НОВИЙ ѣ – у староукраїнській мові дифтонгічний подовжений звук [ě], що в XII ст. після занепаду [ъ] розвинувся з етимологічного довгого [ē] в нових закритих складах (**шѣсть**, **пѣчь**). На письмі позначався літерою **ѣ**. Оскільки його звучання було відмінним від звучання давнього **ѣ**, то протягом XIII ст. не фіксується заміна нового **ѣ** на **и**, тоді як у випадку з давнім **ѣ** вона звичайна.

НОСОВІ ГОЛОСНІ (Н. г.) – звуки, під час утворення яких значна частина видихуваного повітря проходить при опущеному м'якому

піднебінні через носову порожнину. Н. г. у кирилиці позначалися літерами **ѡ, ѡѡ** (юс великий) і **Ѡ, ѠѠ** (юс малий). Сучасній українській мові Н. г. не властиві. Наявні в польській, французькій, португальській мовах.

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (від латин. *palatum* – піднебіння) – підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, унаслідок чого приголосний звук пом’якшується.

ПАМ’ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – писемні тексти, що використовуються для вивчення історії системи мови (у тому числі її говорів) та дослідження історії української літературної мови. Серед джерел вивчення історії української мови писемні пам’ятки мають першорядне значення, адже саме вони документально засвідчують систему мови певної доби, показують, у якому напрямі розвивалися та чи інша фонема, морфологічний елемент, синтаксична конструкція, як ішов розвиток функцій словотворчих засобів і службових слів, розкривають шляхи й причини відмирання, виникнення та розвитку нових елементів мовної структури, поповнення її словникового складу.

ПЕРЕХІДНЕ ПОМ’ЯКШЕННЯ – зміни приголосних під впливом голосних переднього ряду чи [й].

ПЕРФЕКТ (від латин. *perfectus* – завершений) – дієслівна форма в індоєвропейських мовах, зокрема і в праслов’янській та староукраїнській, що позначала повністю завершену в минулому дію, результат якої триває в момент мовлення. Утворювався перфект сполученням невідмінюваного дієприкметника на -лѣ як носія лексичної семантики з відповідними формами теперішнього часу дієслова **бути**, що виражали граматичне значення. Дієслово **нести** в перфекті мало такі форми:

Особа	Однина		Множина		Двоїна	
1 особа	ѡсмѣ	неслѣ, -ла, -ло	ѡсмѣ	несли, -лы, -ла	ѡсвѣ	несла, -лѣ, -лѣ
2 особа	ѡси	неслѣ, -ла, -ло	ѡсте	несли, -лы, -ла	ѡста	несла, -лѣ, -лѣ
3 особа	ѡсть	неслѣ, -ла, -ло	ѡжть	несли, -лы, -ла	ѡста	несла, -лѣ, -лѣ

У східнослов’янських мовах перфект, утративши допоміжне дієслово, перетворився в просту форму минулого часу: *написав, ніс, носив, прийшов*.

ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТ (П.) (від латин. *plusquamperfectum* – більше ніж закінчений), давноминулий час, передминулий час – дієслівна форма часу на позначення минулої дії, що передувала іншій минулій дії. Парадигма П. у праслов’янський період утворювалася

поєднанням дієприкметника на **-лѣ** з особовими формами в аористі або імперфекті. Дієслово **нести** в плюсквамперфекті мало такі форми:

	Однина	
1 особа	БѦХЪ (БѢХЪ)	НЕСЛЪ, -ЛА, -ЛО
2 особа	БѦШЕ (БѢ)	НЕСЛЪ, -ЛА, -ЛО
3 особа	ѦШЕ (БѢ)	НЕСЛЪ, -ЛА, -ЛО
	Множина	
1 особа	ѦХОМЪ (БѢХОМЪ)	НЕСЛИ, -ЛЫ, -ЛА
2 особа	БѦСТЕ (БѢСТЕ)	НЕСЛИ, -ЛЫ, -ЛА
3 особа	БѦХОУ(ТЬ) (БѢША)	НЕСЛИ, -ЛЫ, -ЛА
	Двоїна	
1 особа	БѦХОВѢ (БѢХОВѢ)	НЕСЛА, -ЛѢ, -ЛѢ
2 особа	БѦСТА (БѢСТА)	НЕСЛА, -ЛѢ, -ЛѢ
3 особа	БѦСТА (БѢСТА)	НЕСЛА, -ЛѢ, -ЛѢ

Із часом аористна та імперфектна форми допоміжного дієслова стали замінятися формами перфекта. І особові форми II. набувають такого вигляду: **єсмь былѣ (-ла, -ло) неслѣ (-ла, -ло)** і т. д. Згодом допоміжне дієслово як показник особи зникає, і вже в староукраїнській мові II. набуває вигляду, у якому дійшов до нашого часу: *Я був писав*.

ПОВНОГОЛОССЯ – наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполучень **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-** між приголосними. Напр.: *борода, голова, полотно*.

ПОДВІЙНІ ВІДМІНКИ (П. в.) – поєднання в одній синтаксичній конструкції тотожних, але функціонально різнорідних відмінкових форм. П. в. вживалися в найдавніших пам'ятках української мови при дієсловах, указуючи на перехід об'єкта в інший стан. Перший непрямий відмінок – це придієслівний додаток, другий виступав як узгоджене означення до першого й одночасно як додаток до дієслів, указуючи на стан, у який переходить об'єкт. Найпоширенішою в давньоруських пам'ятках була конструкція знахідного подвійного. Вона виражалась іменниками, прикметниками, займенниками, дієприкметниками при дієсловах називання, володіння, призначення: **и поставлю вы ігүмена** (*і поставлю вас ігуменом*). Із часом унаслідок послаблення зв'язку другого відмінка з першим і посилення залежності його від дієслова другий відмінок змінився орудним. У сучас-

ній українській мові на місці подвійних відмінків уживається орудний предикативний або прийменникові конструкції.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД (П.-і. м.) – метод реконструкції, відновлення фактів історії мови, не зафіксованих у писемних пам'ятках; послідовне зіставлення фонетичних, морфологічних, словотвірних ознак споріднених мов. Мета застосування П.-і. м. – відтворення характерних ознак прамови.

ПРАМОВА – мова-основа споріднених мов, реконструйована застосуванням порівняльно-історичного методу.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА (П. м.) – спільнослов'янська мова, на основі якої виникли й розвинулися всі слов'янські мови. П. м. виокремилася з індоєвропейської мовної спільності. П. м. реконструюють на підставі зіставлення фактів усіх слов'янських мов та їхніх діалектів. Сама П. м. також мала діалектні відмінності, що дали початок різним слов'янським мовам. Імовірний час існування П. м. – II тис. до н. е. – V ст. н. е.

ПРОТЕТИЧНІ ПРИГОЛОСНІ – приставні на початку слова перед голосними [a], [o], [y], [i] й подекуди приголосними звуки [в], [г], [й]. Напр.: *вогонь, гарбуз, ягня*.

ПРОТОУКРАЇНСЬКА МОВА – за визначенням Юрія Шевельова, перехідний стан між праслов'янською й українською мовами.

РЕДУКОВАНІ (зредуковані) ГОЛОСНІ (Р. г.) – надкороткі голосні переднього й заднього ряду [ь], [ъ] у праслов'янській і протоукраїнській мовах. Розвинулися в праслов'янській мові з успадкованих від індоєвропейської мови голосних [ī] та [ǫ]. Давні Р. г. не збереглися в жодній зі слов'янських мов.

РЕДУКЦІЯ (Р.) (від латин. *reductio* – повернення, відновлення) – зміна мовних характеристик звуків (сили, довготи, тембру), зумовлена їхньою ненаголошеністю. Стосується переважно голосних, оскільки вони є складотворчим елементом. Кількісна Р. – зменшення тривання звука, що викликано його ненаголошеною позицією. Якісна Р. – зміна артикуляції звука через неповне виконання артикуляторної програми. Цей тип українській мові не властивий. В історичному сенсі Р. стосується редукованих голосних [ь], [ъ].

СИНХРОНІЯ – (від гр. *synchronos* – одночасний) – стан мови в певну добу, на одному часовому зрізі як предмет лінгвістичного дослідження. Синхронічний опис мови передбачає виявлення тенденцій в одночасному функціонуванні фонетичних, лексичних, граматичних та інших мовних одиниць, що утворюють цілісну систему.

СКЛАДОТВОРЧІ ЗВУКИ – звуки, які організують склад. У сучасній українській мові складотворними звуками є голосні. У праслов'янській і протоукраїнській мовах, крім того, організуючими склад звуками могли бути й сонорні приголосні [р], [л].

СПІЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА (див. **ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА**).

СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКА МОВА (С. м.) – найдавніша літературно-писемна мова слов'ян, зафіксована в пам'ятках X–XI ст. У її основі – староболгарська мова, яка виникла на основі південно-македонського (солунського) діалекту. У другій половині IX ст. С. м. із грецької переклали релігійні книги брати Кирило та Мефодій. Протягом кількох століть С. м. була конфесійною мовою східних слов'ян. Її пам'ятки написані двома алфавітами: кирилицею й глаголицею.

СУПН (С.) (від латин. *supinum*, букв. – обернутий назад) – дієслівна форма, яка існувала в індоєвропейських мовах. Уживалася в праслов'янській мові. Трапляється в давніх пам'ятках (старослов'янських і староукраїнських). С. уживався при дієсловах зі значенням руху, указуючи на мету цього руху. Напр.: **ПОИДЖ ЛОВИТЬ РЫБЪ** (*пиду ловити рибу*). Формальною ознакою С. був суфікс **-ТЬ**. Із часом функції С. у східнослов'янських мовах перейняв на себе інфінітив.

СТАРОУКРАЇНСЬКИЙ – той, що стосується історії української мови XI–XVIII ст. Існує думка, що поняття “староукраїнський” стосується часового проміжку XIV–XVIII ст.

УКРАЇНСЬКА МОВА (У. м.) – мова української нації. Належить до східнослов'янських мов; за деякими характерними ознаками виявляє близькість до західно- й південнослов'янських мов. Із погляду діалектного членування має три наріччя: північне, південно-західне й південно-східне. В основу У. м. лягли протоукраїнські говори, які виділяються в праслов'янській мові. Літературна українська мова пройшла кілька періодів розвитку від доби запровадження християнства 988 р. до літературної мови XXI ст.

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА (Ц. м.) – старослов'янська літературна мова, яка використовується як мова православної релігії. Під впливом живих народних мов мертва Ц. м. зазнавала змін, виступаючи в болгарській, українській, російській, сербській, македонській, румунській редакціях. Ці відмінності фіксуються в пам'ятках X–XI ст. Норми Ц. м. змінювалися залежно від того, куди переміщувався центр слов'янської писемності. Ц. м. як писемно-книжна мова в часи Київської Русі існувала паралельно з давньоруською літературною мовою, сформованою на народній основі.

Схеми аналізу слів

Схема фонетичного аналізу

Під час виконання фонетичного аналізу слова необхідно дати характеристику голосних і приголосних звуків, указати походження голосних та зміни, що відбулися в системі голосних і приголосних.

Голосні слід аналізувати за такими показниками: а) передній, середній чи задній ряд; б) високе, середнє чи низьке підняття; в) за тривалістю – повного творення чи зредукований, або голосний неповного творення.

Аналізуючи приголосні, потрібно вказати на такі особливості: а) місце творення; б) спосіб творення; в) характеристика за участю шуму й голосу; г) твердий чи м'який.

Схеми морфологічного аналізу повнозначних частин мови

Іменник

Слово в тексті, початкова форма, давній тип основи, рід, число, відмінок, первинне чи вторинне закінчення, синтаксична роль, сучасна відміна.

Займенник

Слово в тексті, початкова форма, група за значенням, рід, число, відмінок, первинна чи вторинна відмінкова форма, синтаксична роль.

Прикметник

Слово в тексті, початкова форма, членний чи нечленний, група за значенням, рід, число, відмінок, ступінь порівняння (для якісних прикметників), синтаксична роль.

Числівник

Слово в тексті, початкова форма, розряд за значенням, структурний тип, рід, число, відмінок, синтаксична роль, сучасна форма.

Дієслово

Слово в тексті, початкова форма, особова чи неособова форма, вид, спосіб, час, особа, число, клас за основою теперішнього часу, якщо дієслово минулого часу, то має бути конкретизація, яка це з чотирьох форм, рід (для складених форм), синтаксична роль.

Прислівник

Слово в тексті, розряд за значенням, група за походженням, синтаксична роль.

Завдання для контрольних робіт

Завдання для контрольної роботи з історичної морфології

1. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Да не посраммим землѣ Рускоѣ но ляжемъ костьми тутъ мертви.**

2. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **И приспѣ осѣнь, и помяну Олег конь свои, иже бѣ поставилъ кормити.**

3. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Старыя чти яко отца, а молодыхъ яко братью. В домѣ своемъ не ленитесь.**

4. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Полечю рече зигзицею по Дунаеви, омочю бѣбрян рѣкавъ в Каялѣ рѣцѣ.**

5. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **И якъ же вы хочете абы вамъ чинили люде и вы имъ такъ же чинѣте.**

6. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Коли свинига начнетъ на бѣлкѣ лаяти, тогда безумный умѣ научить ся.**

7. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Бяше около града лѣсъ и боръ великъ.**

8. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Ольга съ сыномъ своимъ собра вои многи и храбры.**

9. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Половци же оузрѣвшє полкъ Володимерь повѣгоша гонима гнѣвомъ Божиимъ.**

10. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Половци землю нашу несуть розно и ради сѣть, вже межю нами рати.**

11. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Какъ во утелѣ мѣхѣ воду лити, такъ безумного учити.**

12. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **И не послуша ихъ Игорь. и вышедше изъ града изъ Коръстѣня.**

13. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Один братъ, свѣтъ свѣтлый ты, Игорю, ова єсвѣ Святъславличя.**

14. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Ярославна рано плачет в Пүтивлѣ на забралѣ.**

15. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Не дайте пакости дѣяти отрокомъ ни своимъ, ни чюжимъ.**

16. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Игорь же возрѣвѣ на небо и видѣ слънце стояще яко мѣсяць.**

17. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Лүчи єсть во үглѣ лодкѣ по водѣ ѣздити. нежелѣ женѣ злѣ тайны повѣдати.**

18. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Даите ми отъ двора по три голүбя да три воробьи.**

19. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Нынѣ ү васъ нѣсть медү ни скоры. но мало ү вас прошю.**

20. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Вси падоша ници и съ многъмъ рыданиємъ моляхү Стефана.**

21. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Тъи во Ольгѣ мечемъ крамолү коваше и стрѣлы по земли сѣяше.**

22. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Головү си развихъ дважды и рүцѣ и нозѣ свои вередих.**

23. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Тако слышахомъ ү самовидецъ бывших тамо в то время.**

24. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Идоша Царьградѹ въ греки, и посла предѣ нимѣ слы, глаголя сице...**

25. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Тут ся два брата разлучиста на брезѣ выстрой Каялы, тѹ кровавого вина не доста...**

26. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Не буря соколы занесе чрезѣ поля широкая, галици стады бѣжаты къ Дону...**

27. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **От роженья и до свершенья мужьства бестъ ему болѣзнь зла.**

28. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Един же изрони жемчюжнѹ дѹшѹ из храбра тѣла, чрез злато ожереліе.**

29. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Червь бо древо тлит, а злая жена дом мужа своего теряет.**

30. Перекласти подане речення. Зробити повний морфологічний розбір повнозначних слів: **Ночь и днь на зною и на зимѣ не дая совѣ оупокоя.**

Тестові завдання з історичної граматики

Фонетика

1. У котрому рядку всі склади в словах організовані відповідно до закону складового сингармонізму?

- 1) кысель, ножь, кѣнязь, хітонъ;
- 2) батогъ, господарь, доушею, плече;
- 3) гімнъ, кыдати, вѣнокъ, оутелъ.

У котрому рядку всі склади в словах організовані відповідно до закону складового сингармонізму?

- 1) землею, трава, чьрныи, далече;
- 2) архангелъ, когда, гвоздь, кротъ;
- 3) оучо, крьсть, стати, гинүти.

3. У котрому рядку всі склади в словах організовані відповідно до закону складового сингармонізму?

- 1) напоити, волосъ, ходити, ангелъ;
- 2) спина, дѣтскыи, гибель, жена;
- 3) годъ, дивъныи, стати, чьрныи.

4. У котрих рядках усі склади в словах організовані відповідно до закону складового сингармонізму?

- 1) рѣка, рѣчьныи, лице, польза;
- 2) ноша, блѣха, гостиньць, страшьнь;
- 3) хочү, снѣгъ, знаніе, вѣнокъ.

5. У котрому рядку всі слова ілюструють процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу?

- 1) *sūnūs, *koŌina, *sniŌegas, *plakji ;
- 2) *slōvōs, *imen, *semen, *údra;
- 3) *nogaŌi, *keturi, *obvlastь, *paganus.

6. У котрому рядку всі слова ілюструють процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу?

- 1) *ronkaŌi, *agnis, *noktis, *sadja;
- 2) *volja, *vьlna, *imen, *mēdūn;
- 3) *mondry, *sūpnos, *pent, *pektis.

7. У котрому рядку всі слова ілюструють процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу?

- 1) *obvladati, *petь, *zobь, *zьrno;
- 2) *genā, *stoloŌi, *koŌinā, *novь;
- 3) *muska, *snoŌigь, *kutja, *konjь.

8. У котрому рядку всі слова ілюструють процеси, пов'язані з дією закону відкритого складу?

- 1) *polje, *medja, *kvoOitъ, *novōs;
- 2) *vodji, *plakjъ, *slovo, *bredti;
- 3) *pletti, *nogāOj, *koOina, *sūnūs.

9. У котрому рядку звук с є давнім (етимологічним)?

- 1) слово, волость, повѣсть, мести;
- 2) класти, чьсть, прясти, самъ;
- 3) тьсть, себе, смѣлъ, слава.

10. У котрому рядку звук с є давнім (етимологічним)?

- 1) ұпасти, спати, свои, область;
- 2) садъ, сънъ, свѣтъ, стати;
- 3) цвѣсти, ѣсти, чьсть, волость.

11. У котрому рядку в усіх словах відбулася йотова палаталізація?

- 1) пишү, дүша, поле, мечь;
- 2) польза, отьць, ловля, цѣна;
- 3) роучька, ученица, рожькъ, вѣньць.

12. У котрому рядку в усіх словах відбулася йотова палаталізація?

- 1) Ярославль, блюдо, свѣча, земля;
- 2) ножь, море, поле, ножька;
- 3) дүша, сүша, дроүзи, крүча.

13. У котрому рядку в усіх словах відбулася йотова палаталізація?

- 1) чьто, творю, гоню, ловлю;
- 2) люблю, чьрница, межа, кошү;
- 3) мажү, пишү, соүша, крүча.

14. У котрому рядку в усіх словах відбулася йотова палаталізація?

- 1) слүжү, волъ, конь, творю;
- 2) ноша, колышү, күпля, лежү;
- 3) мочү, сторожь, въпель, цѣна.

15. У котрому рядку в усіх словах відбулася палаталізація задньо-язикових?

- 1) жена, слүси, дрүже, жьзи;
- 2) пишү, монаси, кнгазь, враже;
- 3) лүжныи, начьнү, сѣча, дълзи.

16. У котрому рядку в усіх словах відбулася палаталізація задньо-язикових?

- 1) тьрзати, дрүжьба, межа, рожен;
- 2) цѣна, страси, страшьнъ, отець;
- 3) ночь, вожак, ловьць, колочү.

17. У котрих рядках в усіх словах відбулася палаталізація задньо-язикових?

- 1) лице, кѣнѣже, жена, ножька;
- 2) рѣцѣ, цѣна, смѣшьныи, мѣсѣ;
- 3) языци, наречєнѣ, роучьныи, вѣноучє.

18. У котрому рядку в усіх словах відбулася палаталізація задньо-язикових?

- 1) мечь, жєравль, кошѣ, отчє;
 - 2) стѣжька, вожѣ, пища, лѣжа;
 - 3) язычьникѣ, мѣрцати, слоѣзи, слоѣжьба.
19. У котрому рядку всі слова є старослов'янізмами?

- 1) вождь, жажда, невѣжда, сѣвѣщаниє;
- 2) кража, межа, вѣчє, хожѣ;
- 3) хождение, одежа, жажа, пряжа.

20. У котрому рядку всі слова мають праслов'янські відповідники, до складу яких входили носові голосні?

- 1) звук, ім'я, девять, м'ята;
- 2) взяти, м'ясо, мука, земля;
- 3) дуб, князь, утробний, душа.

21. У котрому рядку всі слова мають праслов'янські відповідники, до складу яких входили носові голосні?

- 1) жито, зілля, сотня, кіт;
- 2) робота, сила, ходять, свято;
- 3) взяти, пам'ять, утроба, м'ята.

22. Котра із запропонованих форм є праслов'янським відповідником до слова **молоко**?

- 1) млеко; 2) мелко; 3) молоко; 4) млѣко.

23. Котра із запропонованих форм є праслов'янським відповідником до слова **ворона**?

- 1) ворна; 2) ворона; 3) врона; 4) врана.

24. Котра із запропонованих форм є праслов'янським відповідником до слова **середа**?

- 1) сєреда; 2) сєрда; 3) среда; 4) срѣда.

25. Котра із запропонованих форм є праслов'янським відповідником до слова **поросся**?

- 1) порося; 2) прася; 3) прасє; 4) порся.

26. У котрій із поданих груп усі слова є старослов'янізмами?

- 1) глас, шлєм, глава, страна;
- 2) вєремя, глас, древо, хоронить;
- 3) градѣ, гладѣ, долонь, хладѣ.

27. У котрій із поданих груп усі слова є старослов'янськими?

- 1) время, сердце, золото, града;
- 2) клата, веремя, хлад, град;
- 3) володѣти, холоду, пороти, полонѣ.

28. У котрій із поданих груп в усіх словах перший склад містить сильний зредукований?

- 1) днь, чьстѣнь, вѣстати, тѣща;
- 2) вѣстану, тѣпѣтѣ, лѣстѣць, крѣвь;
- 3) вѣлкѣ, вѣрхѣ, сѣльнѣце, тѣврдѣ.

29. У котрій із поданих груп в усіх словах перший склад містить сильний зредукований?

- 1) жѣлтѣ, хѣлмѣ, тѣрнѣ, пѣрстѣ;
- 2) кѣнига, вѣршина, сѣза, пѣлкѣ;
- 3) крѣстити, вѣрхѣ, орѣлѣ, мѣлва.

30. У котрій із поданих груп в усіх словах перший склад містить сильний зредукований?

- 1) рѣпѣтѣ, вѣсь, сѣто, тѣчьнѣ;
- 2) вѣрба, зѣрно, гѣрло, дѣлго;
- 3) сѣтънига, лѣжа, тѣрпѣти, гѣрло.

31. У котрій із поданих груп в усіх словах перший склад містить сильний зредукований?

- 1) гѣтка, сѣльнѣчѣни, рѣтѣ, сѣнѣ;
- 2) зѣрно, пѣсѣ, сѣто, сѣпати;
- 3) вѣлхѣвѣ, дѣва, кѣнѣазѣ, жѣлѣти.

32. У котрому рядку в усіх словах давні звукосполучення рѣ, рѣ, лѣ, лѣ зазнали закономірних змін?

- 1) блиск, брова, волна, криниця;
- 2) кривавий, яблуко, яблук, яблучний;
- 3) глотка, глитати, глитай, кришити.

33. У котрому рядку в усіх словах давні звукосполучення рѣ, рѣ, лѣ, лѣ зазнали закономірних змін?

- 1) кров, тривога, блоха, яблуко;
- 2) покрити, блиск, дрова, глитати;
- 3) бриніти, слизовий, глотка, дрижати.

34. У котрому рядку в усіх словах давні звукосполучення рѣ, рѣ, лѣ, лѣ зазнали закономірних змін?

- 1) гриміти, блищати, кривавий, чорнобрива;
- 2) брова, глитай, тривожний, дроз;
- 3) дрижачий, блискучий, тривожитись, кривавиця.

35. У котрому рядку всі слова ілюструють друге повноголосся?
- 1) скъръбъ, мълънии, вьрхуѣ, мълъва;
 - 2) дъръзостъ, пьръстъ, тълъпы, солома;
 - 3) ворона, корова, голова, поросля.
36. У котрому рядку всі слова ілюструють друге повноголосся?
- 1) молоко, вьрстоуѣ, жеребя, борошно;
 - 2) ворогъ, середа, колода, холод;
 - 3) веревный, золовка, теренъ, молонья.
37. У котрому рядку в усіх словах і походить із ѣ?
- 1) ліс, діло, сірий, сіно;
 - 2) сірий, білий, кіно, гіркий;
 - 3) камінь, мій, рій, сіль.
38. У котрому рядку в усіх словах і походить із ѣ?
- 1) тобі, шість, хліб, грім;
 - 2) мішок, гріх, діло, сніг;
 - 3) осінь, звір, зілля, хміль.
39. У котрому рядку в усіх словах і походить з о або е?
- 1) матір'ю, тіло, сільський, літо;
 - 2) вільний, віл, кіт, рід;
 - 3) інститут, ніс, бій, сіно.
40. У котрому рядку в усіх словах і походить з о або е?
- 1) мій, сільський, вірний, вітер;
 - 2) річ, Січ, кір, вільний;
 - 3) корінь, стіл, ріс, шість.
41. У котрому рядку в усіх словах є вставні о або е?
- 1) вітер, земель, сосен, журавель;
 - 2) доль, отець, сотня, пісень;
 - 3) весел, вузол, сестер, свекруха.
42. У котрому рядку в усіх словах є вставні о або е?
- 1) лоб, сон, сотня, рот
 - 2) вихор, земель, сотень, сосен;
 - 3) день, болото, воза, нога.
43. У котрому рядку в усіх словах є випадні о або е?
- 1) пісок, сотня, овес, вони;
 - 2) печі, вітер, воля, репетувати;
 - 3) жнець, день, швець, орел.
44. У котрому рядку в усіх словах є випадні о або е?
- 1) праведний, журавель, мудрець, весло;
 - 2) день, пень, медок, книжок;
 - 3) сон, меду, рова, воза.

45. У котрому рядку в усіх словах є новий **ѣ**?

- 1) лѣто, сѣрин, рѣмѣнь, зѣлие;
- 2) сѣдмь, камѣнь, корѣньє, оучитѣль;
- 3) лѣсць, тобѣ, дѣло, сѣно.

46. У котрому рядку в усіх словах є новий **ѣ**?

- 1) пѣчь, стрѣла, тѣло, хлѣбць;
- 2) корѣнья, шѣсть, рѣмѣнь, знамѣнья;
- 3) лѣтнии, сложѣнья, камѣньє, звѣрь.

47. У котрому рядку в усіх словах є новий **ѣ**?

- 1) сѣдмь, зѣльє, перстѣнь, оучѣник;
- 2) матѣрь, обитѣль, оставлѣнья, тѣнь;
- 3) шѣсть, колѣсниковць, вѣтрць, знамѣнья.

48. Якого походження звук **і** в таких словах: **дід, вітер, ліс, пісок**?

Варіанти відповіді:

- 1) **походить із звука **ѣ**;**
- 2) **походить із звука **е**;**
- 3) **походить із звука **о**;**
- 4) **походить від усіх названих звуків;**
- 5) **не походить від жодного з названих звуків.**

49. Який фонетичний процес, пов'язаний із наслідком занепаду зредукованих, ілюструють подані слова?

гончар, місце, тижневий, кожний, рослина, масний.

Варіанти відповіді:

- 1) **спрощення;**
- 2) **асиміляцію;**
- 3) **дисиміляцію;**
- 4) **появу приставних приголосних;**
- 5) **не ілюструє жодного із названих фонетичних процесів.**

50. Який фонетичний процес, пов'язаний із наслідком занепаду зредукованих, ілюструють подані слова?

блиснути, сонце, навмисне, хруснути, пізно, щасливий.

Варіанти відповіді:

- 1) **спрощення;**
- 2) **асиміляцію;**
- 3) **дисиміляцію;**
- 4) **появу приставних приголосних;**
- 5) **не ілюструє жодного із названих фонетичних процесів.**

51. Який фонетичний процес, пов'язаний із наслідком занепаду зредукованих, ілюструють подані слова?

мѧхкы, люцкиє, свѣччиль, очче, домовляютьця, ж житом.

Варіанти відповіді:

- 1) спрощення;
- 2) асиміляцію;
- 3) дисиміляцію;
- 4) появу приставних приголосних;
- 5) не ілюструє жодного із названих фонетичних процесів.

52. Який фонетичний процес, пов'язаний із наслідком занепаду зредукованих, ілюструють подані слова?

чолобиття, настѣння, в заняття, догляданне, оружжя, полѣссе.

Варіанти відповіді:

- 1) спрощення;
- 2) асиміляцію;
- 3) дисиміляцію;
- 4) появу приставних приголосних;
- 5) не ілюструє жодного із названих фонетичних процесів.

53. Серед наведених прикладів найбільше слів, які ілюструють такі наслідки занепаду зредукованих:

- 1) спрощення;
- 2) асиміляцію;
- 3) дисиміляцію;
- 4) появу приставних приголосних.

Што, кѣто, збоже, обличемъ, горнчарь, ништо, рѣшник, мѣрошник.

54. Серед наведених прикладів найбільше слів, які ілюструють такі наслідки занепаду зредукованих:

- 1) спрощення;
- 2) асиміляцію;
- 3) дисиміляцію;
- 4) появу приставних приголосних.

На жерепцѣ, знаньк, мѣстьце, сердешний, бѣчела, надѣхнути, свѣтки, бес коньца.

55. Серед наведених прикладів найбільше слів, які ілюструють такі наслідки занепаду зредукованих:

- 1) спрощення;
- 2) асиміляцію;
- 3) дисиміляцію;
- 4) появу приставних приголосних.

Свадьба, гагга, знанье, распытан, мѣрошникъ, тѣхнути, стрѣтеньк, мастьныи.

56. Серед наведених прикладів найбільше слів, які ілюструють такі наслідки занепаду зредукованих:

- 1) спрощення;
- 2) асиміляцію;
- 3) дисиміляцію;
- 4) появу приставних приголосних.

Писн҃ти, сдоровѣ, бѣчела, ѹснѣи, першій, персня, корисний, ченця.

57. Серед наведених прикладів найбільше слів, які ілюструють такі наслідки занепаду зредукованих:

- 1) спрощення;
- 2) асиміляцію;
- 3) дисиміляцію;
- 4) появу приставних приголосних.

Прозба, никѣто, скло, ѹснѣи, навмисне, вѣсник, маснѣи, бризн҃ти.

58. Серед наведених прикладів найбільше слів, які ілюструють такі наслідки занепаду зредукованих:

- 1) спрощення;
- 2) асиміляцію;
- 3) дисиміляцію;
- 4) появу приставних приголосних.

Серце, тыжна, чесное, кожному, празникомъ, чолобиття, домовляютьця, освѣтчивши.

59. У котрій групі в усіх словах звуки [o] та [e] етимологічні, давні, а не нові?

- 1) Носа, лоб, ката, воза;
- 2) мох҃, день, зрод҃, воля;
- 3) печі, Л҃ческ, каменю, вѣрхъ.

60. У котрій групі в усіх словах звуки [o] та [e] етимологічні, давні, а не нові?

- 1) моста, збок҃, снопа, свого;
- 2) торг, кров, Нестор, вовк;
- 3) пень, пекти, знадвор҃, пещъ.

61. У котрій групі всі слова етимологічно споріднені?

- 1) вухо, подушка, вушко, вухастий;
- 2) дух, душа, душисти, душно;
- 3) лігво, ложе, ледар, лежати.

62. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) сміх, насмішити, усмішка, смішу;
2) крутий, круча, круто, крутизна;
3) носити, ношу, ноша, підносити.
63. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) засихати, сухий, сушу, суша;
2) земний, земля, земельний, земство;
3) пусто, пустка, постелити, пуща.
64. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) володіти, влада, волость, волосний;
2) вертіти, веретено, верчу;
3) сікти, січу, розсікати, січа, січка.
65. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) хто, що, ніхто, ніщо;
2) квітка, цвіт, заквітчати;
3) рука, доручити, доручення, поручні.
66. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) купити, купля, купець, куплений;
2) кінець, початок, зачинати, зачин;
3) сон, спати, сплю, снитися.
67. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) корм, кормити, кормлю;
2) влада, володар, володіти, волость, владика;
3) ціна, цінувати, каятися, покаяння.
68. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) пекти, печу, піч, печений;
2) дух, душа, тхнути, тхір;
3) мастити, масний, масло, мащу.
69. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) наука, вчити, учень, учнівство;
2) мастити, помста, мщу, месник;
3) дути, дму, надиматися.
70. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) носити, ноша, нести, виношувати;
2) світити, свічка, освітлення, свічу;
3) отець, вітчизна, вотчина, отчий.
71. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?
1) ясла, їсти, їм, їжа;
2) кінець, закінчувати, початок, зачин;
3) хід, йшов, йду, хода.

72. У котрих групах усі слова етимологічно споріднені?

- 1) рід, роджу, родити, народження;
- 2) Володимир, володіти, Володя, волость;
- 3) горіти, жар, горю, жарина.

73. У котрій із поданих груп в усіх словах другий склад містить сильний зредукований?

- 1) любѣвь, слоужьва, жьрдь, старьць;
- 2) скрьжьтъ, пълнъ, сълньце, вьрхъ;
- 3) пришьльць, ұзъкъ, вѣрьнъ, дньхъ.

74. У котрій із поданих груп в усіх словах другий склад містить сильний зредукований?

- 1) страшнъ, правьда, посълъ, тълцьѣтє;
- 2) хравьръ, вѣхътъ, тьчнъ, творьць;
- 3) събрьати, тьпътъ, творьца, тьмьганъ.

75. У котрій групі слів відбулася дисиміляція як наслідок дії закону відкритого складу?

- 1) мести, плести, вести, сласть;
- 2) хто, красти, мѣрошьникъ, власть;
- 3) область, волость, рұшникъ, гүсти.

76. У котрій групі слів відбулася дисиміляція як наслідок дії закону відкритого складу?

- 1) класти, чьсть, ненависть, пропасти;
- 2) чьто, пропасть, чьсть, мести;
- 3) вести, кьто, прясти, ұпасти.

77. Які закони регламентували організацію складу в праслов'янській мові?

- 1) закон економії мовних зусиль;
- 2) закон складового сингармонізму;
- 3) закон відкритого складу.

78. Хто з учених-славістів дослідив звукову якість праслов'янських "юсів"?

- 1) Іван Огієнко;
- 2) Олександр Востоков;
- 3) Олександр Потебня;
- 4) Агатангел Кримський;
- 5) Юрій Шевельов.

79. У котрому рядку в давніх відповідниках українських слів вживався звук Ѣ?

- 1) ріг, сірий, стріло, іграшка;
- 2) діло, ліс, сірий, тіло;
- 3) гірка, ліжка, печі, на землі.

80. У котрому рядку в давніх відповідниках українських слів вживався звук **Ѣ**?

- 1) вівця, ріс, хміль, осінь;
- 2) шість, кіт, корінь, мішок;
- 3) біда, руці, літо, хліб.

81. У котрому рядку звукові форми в поданих словах виникли за аналогією?

- 1) яблуко, Луцьк, глотковий, дровітня;
- 2) блиск, гриміти, яблучний, кров;
- 3) кривавий, лоба, криниця, сон.

82. У котрому рядку звукові форми в поданих словах виникли за аналогією?

- 1) блищати, гримнути, хребет, крові,
- 2) лева, чорнобривці, блоха, яблуко;
- 3) дрижати, гриміти, скрежет, скривавлений.

83. У котрому рядку правильно подано порядок занепаду зредукованих залежно від їх місця в слові?

- 1) съписокъ, дъва, събрати, берегъ;
- 2) къто, столъ, дъня, дұшьно;
- 3) сътъня, вѣдова, кровъ, чѣто.

84. У котрому рядку звукові форми виникли закономірно?

- 1) Лұчьскъ → Луцьк, бѣрати → брати, вѣлкъ → вовк;
- 2) дънь → день, лѣсъ → ліс, блѣха → блоха;
- 3) сътъня → сотня, крѣтъ → крот → кріт.

85. У котрому рядку звукові форми виникли закономірно?

- 1) тѣргъ → торг, лѣвъ → лев, лѣва → лева;
- 2) вѣрхъ → верх, трѣвога → тривога, брѣви → брови;
- 3) крѣшити → кришити, зѣрно → зерно, брѣви → чорнобривці.

86. У котрій групі слів відбулась асиміляція як наслідок дії закону відкритого складу?

- 1) бджола, знання, весілля, рушник;
- 2) ніч, піч, дочка;
- 3) життя, з димом, тхір, натхнення.

87. У котрій групі слів відбулося спрощення як наслідок дії закону відкритого складу?

- 1) серце, тижня, місце, скло;
- 2) сонце, радісно, вісник, радісно;
- 3) сон, блиснути, тонути, кинути.

87. Який фонетичний процес зумовлений дією закону складового сингармонізму?

- 1) йотова палаталізація;
- 2) занепад зредукованих;
- 3) палаталізація задньоязикових;
- 4) поява приставних приголосних.

88. Який закон, що регламентував організацію складу в праслов'янській мові, спричинив палаталізацію задньоязикових?

- 1) закон відкритого складу;
- 2) закон економії мовних зусиль;
- 3) закон складового сингармонізму.

89. Який приголосний звук в українській мові з'явився найпізніше?

- 1) [г]; 2) [ґ]; 3) [ф]; 4) [дж]; 5) [дз].

90. У котрій групі слів відбулися фонетичні процеси, викликані дією закону відкритого складу?

- 1) ніч, слово, брести, ім'я;
- 2) тижневий, сім'я, острів, чищу;
- 3) мірошник, хто, кривавий, спати.

91. У котрій групі слів відбулися фонетичні процеси, викликані дією закону відкритого складу?

- 1) син, зять, плести, чадо;
- 2) зерно, ціна, що, боротьба;
- 3) рушник, гончар, ліс, масний.

92. У котрій групі слів відбулося спрощення приголосних як наслідок занепаду зредукованих?

- 1) тижня, боротьба, корисний, сонце;
- 2) місця, здоров'я, щасливий, скло;
- 3) серце, гончар, масний, проїзний.

93. У котрій групі в усіх словах відбулося спрощення приголосних як наслідок занепаду зредукованих?

- 1) пізно, щасливий, ремісник, місця;
- 2) кожний, ворожий, радісно, злісний;
- 3) чесний, послати, корисний, вчорашній.

94. У котрій групі слів відбулась асиміляція як наслідок занепаду зредукованих?

- 1) ноҳти, мѣрошникъ, счастье, тиждень;
- 2) нічний, дѣдичьство, лягти, кожний;
- 3) бес конца, съ хати, очче, тхнути.

95. У котрій групі слів відбулась асиміляція як наслідок занепаду зредукованих?

- 1) жжитом, оччизна, бчела, ролля;
- 2) съисти, здоровъя, колосся, серце;
- 3) жаловання, роскидати, хто, ллеш.

96. У котрій групі слів відбулася дисиміляція як наслідок занепаду зредукованих?

- 1) хто, сердешний, мірошник, соняшник;
- 2) горшком, штири, шляхтичомъ, воєвотъство;
- 3) розорати, свѣтки, из кгрѹнтом, кохти.

97. У котрій групі слів відбулася дисиміляція як наслідок занепаду зредукованих?

- 1) нічний, натхнѹти, мирский, нащадки;
- 2) с хати, ѹздрить, заздросъ, прозьба;
- 3) брашно, хрест, хто, рѹшник.

98. Які голосні звуки були в староукраїнській мові у період виникнення писемності?

- 1) [a], [o], [u], [y], [e], [ä], [ѳ], [ъ], [ь]; [i];
- 2) [a], [o], [u], [y], [e], [ä], [ѳ], [ъ], [ь]; [i]; [ж], [ж];
- 3) [ā], [ū], [ǔ], [ǎ], [e], [ǔ], [y], [ъ], [ь]; [i]; [ě], [oOĭ], [aOĭ], [eOĭ], [oOц], [eOц], [aOц].

99. Чому в праслов'янській мові зникли дифтонги?

- 1) у зв'язку з дією закону відкритого складу;
- 2) у зв'язку з дією закону складового сингармонізму;
- 3) унаслідок занепаду зредукованих.

100. Чому в праслов'янській мові виникли носові звуки?

- 1) у зв'язку з дією закону складового сингармонізму;
- 2) у зв'язку з дією закону відкритого складу;
- 3) внаслідок занепаду зредукованих.

101. Які з поданих слів ілюструють фрикативну вимову українського глоткового звука [г]?

- 1) wсподаря; 2) кніхочни; 3) кгрѹнт; 4) ганокъ.

102. У яких словах ѳ є новим?

- 1) Камѳнь; 2) ѹчитѳль; 3) лѳсъ; 4) перстѳнь.

103. Які з поданих слів ілюструють фрикативну вимову українського глоткового звука [г]?

- 1) wсподаря; 2) Ана рѳина; 3) мозок; 4) Galich.

104. У яких із поданих слів звукосполучення **оро** походить від праслов'янського ***or**?

1) борода; 2) ворона; 3) корова; 4) боровик.

105. У яких із поданих слів звукосполучення **оло** походить від праслов'янського ***ol**?

1) звіролов; 2) солома; 3) молоко; 4) золото.

106. У яких із поданих слів звукосполучення **ере** походить від праслов'янського ***er**?

1) черево; 2) перехід; 3) берег; 4) середа.

Морфологія

1. У котрому рядку всі іменники належать до основ на ***-ā (-jā)**?

1) вельможа, владыка, жена, вежа, княгини;

2) доуша, строуга, рыба, радость, църкы;

3) сестра, пѣснь, голова, печаль, книга;

4) сосна, ольха, ель, миса, овца.

2. У котрому рядку всі іменники належать до основ на ***-o (-jō)**?

1) гость, рабъ, братъ, чадо, чюдо;

2) сълнице, небо, зърно, голоубъ, оуноша;

3) отьць, лѣсъ, работникъ, вноукъ, печенѣгъ;

4) сынъ, дѣрево, дѣло, поуто, вѣко.

3. У котрому рядку всі іменники належать до основ на ***-ŭ**?

1) сынъ, чинъ, радъ, върхъ, волъ;

2) домъ, гадъ, садъ, сонъ, олъ;

3) локъть, сѣтьникъ, озеро, почьсть, сѣно;

4) медъ, ледъ, мечь, моужь, левъ.

4. У котрому рядку всі іменники належать до основ на ***-ŭ**?

1) кры, любви, свѣкры, мѣрки, боуки;

2) невѣста, пороса, държава, снѣгъ, лице;

3) гатры, крѣкы, църкы, судни, боуки;

4) выа, гагода, шѣница, гѣртань, вѣсть.

5. У котрому рядку всі іменники належать до основ на ***-i**?

1) днь, тѣнь, мѣдь, пѣснь, долонь;

2) зать, голубъ, гоусь, звѣрь, вѣсть;

3) мѣсто, почьсть, гоньць, колодязь, моужь;

4) жеравь, рать, камѣнь, волѣзнь, пѣрстень.

6. У котрому рядку всі іменники належать до основ на приголосний?

- 1) тать, слово, тѣло, чудо, камы;
- 2) пламя, козля, дитя, оухо, око;
- 3) сѣмя, осьля, воробни, дѣло, плѣть;
- 4) дѣно, гоньць, постѣль, мѣчь, озеро.

7. У котрому рядку всі займенники є вказівними?

- 1) онъ, га, тѣ, оно, сеи, онага;
- 2) себе, ты, кѣто, чѣто, мене, тебѣ;
- 3) етеръ, оны, юмоу, ихъ, та;
- 4) иже, оныхъ, чимъ, мы, всѣцѣмъ.

8. У котрому реченні вживаються займенникові прикметники?

- 1) Блаженъ агѣпи прѣвѣсть въ хлѣвиници тои.
- 2) Оусрѣтоша полки половѣцькиѣ.
- 3) Рече къ неи острѣмъ словѣмъ.
- 4) Не вѣнмаи злѣ женѣ. медъ бо каплетъ отъ оустъ юга.

9. У котрому реченні вживаються іменні прикметники?

- 1) Безмѣтежноую и чистоу имоуште мысль.
- 2) Да не вѣлѣзить блговѣрныи въ цркъвъ нечѣстивыхъ.
- 3) Бе же Мьстиславъ дебелъ тѣломъ, чермень лицем, великыма очима, храборъ на рати, милостивъ.
- 4) Милостыни бо отъчаѣ не забѣвена бывактъ.

10. Скільки одиниць із числовим значенням ужито в усіх поданих реченнях разом?

- 1) Прѣстависѣ игуменьѣ Лазарева монастыря живши лѣтъ шестьсѣтъ в чернечествѣ, а отъ роженѣ девѣносто лѣтъ и два.
- 2) Не бѣша бо далече отъ земля. нѣ тако дѣвѣстѣ лакътъ.
- 3) По потопѣ триє сынове Ноеви раздѣлиша землю.
- 4) юдинъ длѣжьнъ бѣ пѣтию сѣтъ динарии.

11. У котрому рядку всі дієслова I класу (за основою теперішнього часу)?

- 1) вести, плести, брати, нести, дрѣти;
- 2) слышати, знати, сѣхноути, сѣпати, искати;
- 3) молити, плести, родити, рожати, гѣсти;
- 4) любити, зазирати, чѣтити, троубити, витати.

12. У котрому рядку всі дієслова II класу (за основою теперішнього часу)?

- 1) оумѣти, нагрѣти, воквати, варити, возити;
- 2) двиноути, мокроути, мързноути, съхноути, стати;
- 3) читати, мыть, оумѣть, желати, рѣзати;
- 4) мыти, оутѣшати, возити, нести.

13. У котрому рядку всі дієслова III класу (за основою теперішнього часу)?

- 1) тоноути, дати, искати, начинати;
- 2) гаси, спасати, воквати, жити, тоноути;
- 3) мързноути, варити, мѣчати, мазати, съпати;
- 4) знати, лити, спасати, мазати, писати.

14. У котрому рядку всі дієслова IV класу (за основою теперішнього часу)?

- 1) ходити, слышати, коупити, любити, водити;
- 2) зазирати, родити, обидѣти, чѣтитъ, тоноути;
- 3) съдавати, жѣдати, зѣвати, троубити, клепати;
- 4) създавати, искати, молити, лити, обижати.

15. У котрому рядку всі дієслова V класу (за основою теперішнього часу)?

- 1) творити, слоужити, богатисѧ, искати;
- 2) мыслити, рыдати, доумати, грести, глаголати;
- 3) быти, гаси, имати, дати, вѣсти;
- 4) искати, болѣти, исцѣлѧти, соудити, чинити.

16. У котрому реченні вжиті давні форми майбутнього часу?

- 1) Пни медъ по малоу.
- 2) Искати бо имамъ.
- 3) Толи не бѣдетъ межю нами мира, оли камень начнетъ плавати.
- 4) Лзъ даль роукою своею и осеньнее полюдие.

17. У котрому рядку вжите дієслово у формі 3 ос. однини аориста?

- 1) несе;
- 2) несеть;
- 3) несяше;
- 4) несенъ.

18. У котрому рядку вжите дієслово у формі імперфекта?

- 1) несе;
- 2) несесть;
- 3) несяше;
- 4) несенъ.

19. У котрому рядку вжите дієслово у формі перфекта?

- 1) естъ былъ неслъ;
- 2) несесть;
- 3) несяше;
- 4) неслъ естъ.

20. У котрому рядку вжите дієслово у формі плюсквамперфекта?

- 1) неслъ естъ;
- 2) несесть;
- 3) несѣаше;
- 4) естъ былъ неслъ.

21. Скільки всього прислівників ужито в поданих реченнях?

Ходи Всеволодъ къ оц(т)цю Кыевоу и приде опать Новоугороду на столъ. Никто же не вѣсть, кто соуть и отколе изидоша. Възведъ очи горѣ. Далече есте шли.

22. Скільки іменників з основою на *-ā (-jā) вжито в поданому тексті?

Приде Батый Кыевоу въ силѣ тяжцѣ, многомъ множествамъ силы своей, и остолпи сила татарская, и бысть градъ в обьдержаньи велицѣ. И бѣ Батый у города и отроци его обьсѣдяху град. И не бѣ слышати от гласа скрипанья телѣгъ его, множества ревения вельвудъ его, и ржання от гласа стадъ конь его, и бѣ исполнена земля Русская ратныхъ.

23. Скільки іменників з основою на *-o (-jō) вжито в поданому тексті?

Тъгда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорь дружинѣ своей: лүце жъ потятү быти, неже полоненү быти.

24. Скільки іменників з основою на *-ū вжито в поданому тексті?

Не зрите на тивоуна ни на отрока да не посмѣются приходящии к вам и домоу вашемуу ни обѣдоу вашемуу.

25. Скільки всього іменників з основою на *-ū вжито в поданих реченнях?

Ангелъ изиде съмоущенъ отъ църкѣви. Единъ же изрони жемчужноу дүшү изъ храбра тѣла, чрес золото ожереліе.

26. Скільки всього іменників з основою на приголосний ужито в поданих реченнях?

И рѣша болгарѣ, толи не боудеть межю нами мира, елико камень начнеть плавати а хмель почнеть тонѹти. Бойть ся оученикъ оучителева слова паче же самого учителя.

27. Скільки іменників з основою на *-ї вжито в поданому тексті?

Не лѣпо ли ны вѣшеть, братыѣ, начати старыми словесы трудных повѣстый о пълкѹ Игоревѣ, Игоря Святославлича? Начати же ся тѣи пѣсни по былинамъ сего времени, не по замышлению Бояню.

28. Котрі з поданих відмінкових форм іменників первинні?

Родовий відмінок однини

1) брата; 2) синоп; 3) боукве; 4) роукы.

29. Відмінкові закінчення яких іменників вторинні?

Родовий відмінок однини

1) брата; 2) сина; 3) вѹкви; 4) роукы.

30. Яка з граматичних категорій дієслова в праслов'янській мові базувалася на іншій порівняно із сучасною мовою логіко-семантичній основі?

1) вид; 2) спосіб; 3) особа; 4) число; 5) час.

31. Якого походження сучасні форми минулого часу?

- 1) простий аорист;**
- 2) сигматичний аорист;**
- 3) імперфект;**
- 4) перфект;**
- 5) плюсквамперфект.**

32. У котрому рядку наведено давні типи іменників, що увійшли до сучасної I відміни?

- 1) *-ā (-jā), *-o (-jō), *-ŭ, *-ū, *-ī, на приголосний;**
- 2) *-ā (-jā), *-ū, -ī, на приголосний;**
- 3) *-ā (-jā), *-o (-jō), *-ū*, -ī.**

33. У котрому рядку наведено давні типи іменників, що увійшли до сучасної II відміни?

- 1) *-o (-jō), *-ŭ, *-ū, *-ī, на приголосний;**
- 2) *-o (-jō), *-ŭ, *-ū;**
- 3) *-o (-jō), *-ŭ, *-ī, на приголосний.**

34. У котрому рядку вжите дієслово у формі аориста?

1) єсть былъ началъ; 2) начнеть; 3) нача; 4) началъ єсть.

35. У котрому рядку вжите дієслово у формі імперфекта?
 1) **єсть былъ началъ**; 2) **начнеть**; 3) **начаше**; 4) **началъ єсть**.
36. У котрому рядку вжите дієслово у формі перфекта?
 1) **єсть былъ началъ**; 2) **начнеть**; 3) **начаше**; 4) **началъ єсть**.
37. У котрому рядку вжите дієслово у формі плюсквамперфекта?
 1) **єсть былъ началъ**; 2) **начнеть**; 3) **начаше**; 4) **началъ єсть**.
38. У котрому рядку вжите дієслово у формі аориста?
 1) **єсть былъ писалъ**; 2) **пишеть**; 3) **писа**; 4) **писалъ єсть**.
39. У котрому рядку вжите дієслово у формі імперфекта?
 1) **єсть былъ писалъ**; 2) **пишеть**; 3) **писаше**; 4) **писалъ єсть**.
40. У котрому рядку вжите дієслово у формі перфекта?
 1) **єсть былъ писалъ**; 2) **пишеть**; 3) **писаше**; 4) **писалъ єсть**.
41. У котрому рядку вжите дієслово у формі плюсквамперфекта?
 1) **єсть былъ писалъ**; 2) **пишеть**; 3) **писаше**; 4) **писалъ єсть**.
42. У котрому рядку наведено давні типи іменників, що увійшли до сучасної III відміни?
 1) ***-ā (-jā), *-o (-jō), *-ŭ, *-ŭ, *-ī**, на приголосний;
 2) ***-ī**, на приголосний;
 3) ***-ā (-jā), *-ŭ, *-ī**, на приголосний.
43. У котрому рядку наведено давні типи іменників, що увійшли до сучасної IV відміни?
 1) ***-ā (-jā), *-o (-jō), *-ŭ, *-ŭ, *-ī**, на приголосний;
 2) ***-o (-jō), *-ŭ**, на приголосний;
 3) на приголосний.
44. Яка частина мови була відсутня в праслов'янській мові.
 1) **вигук**;
 2) **числівник**;
 3) **прийменник**;
 4) **дієприкметник**;
 5) **дієприслівник**;
 6) **частка**.
45. Яка граматична категорія мала в праслов'янській мові тричленне протиставлення, а в сучасній українській мові має два граматичні значення?
 1) **рід**; 2) **число**; 3) **відмінок**; 4) **вид**; 5) **час**.
46. Чому в праслов'янській мові існувало чотири форми минулого часу?
 1) це пов'язано зі специфікою видових характеристик праслов'янського дієслова;

- 2) це пов'язано зі специфікою категорії числа праслов'янського дієслова (наявність однини, множини та двоїни);
 3) це пов'язано зі специфікою категорії стану праслов'янського дієслова.

47. Скільки прислівників ужито в поданих реченнях?

Свѣтъ събранъ всъждоу. Аще хоцещи испытати гораздо, то имаши оу себе мѹжи. Пославъ испытати кождо ихъ слоужбу. Въпроси га: отъкоудоу соутъ и камо идоутъ.

48. Скільки іменників з основою на *-ā (-jā) вжито в поданих реченнях?

Придоша Половци на Роусьскюю землю на роусалнои недѣли. Сътвориша людие двѣ оградѣ камениемъ и притвориша двери ноутрънии оградѣ.

49. Скільки іменників з основою на *-o (-jō) вжито в поданих реченнях?

И вынза мечь свои и нача и сѣчи по шелоמוу. Вьсѣмъ подасть просвѣта и разоума.

50. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданих реченнях?

О сыну мои. Правьдна челоуѣка сынъ еси. Не зрите на тивоуна ни на отрока да не посмѣются приходящии к вам и домоу вашемоу ни обѣдоу вашемоу.

51. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданих реченнях?

А самъ съ торожоу поиди а съ мною любѣвь вѣзми. И тако же вѣшьдѣшема въ црквь. И бивѣши молитвѣ сѣдоста.

52. Скільки іменників з основою на приголосний ужито в поданих реченнях?

Пороугание естъ слово съ оукорѣмъ глаголемо. Спаси ся мати и госпоже моя.

53. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданих реченнях?

А ты бѹи Романе и Мстиславе храбрая мысль носитъ васъ умъ на дѣло. И бысть печаль велика въ полкоу его. Узрите жизнь вашу висящюю предѣ очима вашима.

54. Котрі із поданих відмінкових форм іменників первинні?

Давальний відмінок однини

- 1) Іванови; 2) волови; 3) синові; 4) гості.

55. Відмінкові закінчення яких іменників вторинні?

Давальний відмінок однини

- 1) братові; 2) боукѣви; 3) сину; 4) гостєви.

56. Скільки прислівників ужито в поданих реченнях?

Сѣдѣаше Кый на горѣ, гдѣ нынѣ ѹвозъ Боричевъ. Тыѣ вси села маеть держати господинъ богомолецъ нашъ Климентий вѣчно и непорѹшоно.

57. Скільки іменників з основою на *-ā (-jā) вжито в поданих реченнях?

Пондѣмъ братѣ в полоѹночнѹю страну. О рѹсская зкмлѣ! Ѹже за шеломянемъ еси. На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ покрыла.

58. Скільки іменників з основою на *-o (-jō) вжито в поданих реченнях?

И ты Борисѣ братѣ оѹслыши гласа моего. Ярославна рано плачеть Пѹтивлю городѹ на заборолѣ, аркѹчи: о Днепрѣ словѹтицю! Ты провилъ еси каменныя горы сквозь землю половецкѹю.

59. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданих реченнях?

Дивъ кличеть вѣрхоѹ древа, велить послоѹшати земли незнаемѣ. Ёже было творити отроку моему, то самъ есмь творилъ, дѣла на воинѣ и на ловѣхъ, ночь и день, на зною и на зимѣ.

60. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданих реченнях?

Волю жити съ львѣмъ, неже съ женою лоѹкавою. Далъ на църковъ даръ немалыи на славу бога нашего. На полѹденной стороны три слонци и три дѹзѣ кривавыхъ.

61. Скільки іменників з основою на приголосний ужито в поданому тексті?

Тогда великий Святославъ изрони слово злато слезами смѣшено и рече. Падыи на камене семь съкроѹшится. И семѹ чюдѹ дивѹемъся како от персти создавъ челоѹвѣка.

62. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданих реченнях?

Не язъ почалъ братию бити но онъ. Се ты не шелъ еси с нама на поганыя, иже погѹбили соѹтъ землю Роѹсьскѹю. Рекоста братъ братѹ: се мое, а то мое же. Хвалю Бога и прославляю милость его.

63. Котра з поданих відмінкових форм іменників первинна?

Давальний відмінок однини

1) князеѹ; 2) словеси; 3) камени; 4) медови.

64. Відмінкові закінчення яких іменників вторинні?

Давальний відмінок однини

1) князеѹ; 2) тѣлоѹ; 3) имени; 4) медѹ.

65. Скільки в поданих реченнях ужито членних прикметників?

Присла король угорскы к Данилу, прося его на помощь. Бе же Мьстиславъ дебель тѣломъ, чермень лицем, храборъ на рати, милостивъ. Блаженныи же агапни прѣвысть въ хлѣвници тои.

66. Скільки в поданих реченнях ужито членних прикметників?

И поимаша грады многы и звратишася въ дома. Рече к ней острѣмъ словомъ. Оусретоша полки полоѣцкыѣ.

67. Скільки в поданих реченнях ужито нечленних прикметників?

Слово моудро аште оуслышитъ разоумивый. Рече къ ней острѣмъ словомъ. Голый якъ костка, а остеръ якъ бритва. Человѣкъ гордыи якъ пѣзыр водныи.

68. Скільки в поданих реченнях ужито нечленних прикметників?

Приде Батый Кыеву в силѣ тяжцѣ. Слышавъ же Данилъ речи ихъ, яко полны сѣтъ лести. Зымное тепло якъ мачушино добро. Лѣпшей свое малое якъ чужое великое.

69. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів I класу (за основою теперішнього часу)?

И рече емоу єдинѣ кудєьникъ: Конь его же любиши и єздиши на немъ, отъ того ти умрети. Се идѣтъ Русь бесчисла корабль. Покрыли сѣтъ море корабли.

70. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів I класу (за основою теперішнього часу)?

Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдають; чьрныя тѣча съ моря идѣтъ, хотятъ прикрытии .д. солнца, а въ нихъ трепещѣтъ сини млѣнии.

71. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів II класу (за основою теперішнього часу)?

Се вѣтры, Стривожии внѣци, вѣють съ моря стрѣлами на храбрыя плѣкы Игорєви, земля тѣтнетъ, рѣкы мѣтно текѣтъ, пороси поля прикрывають.

72. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів II класу (за основою теперішнього часу)?

Земля стонетъ отъ вѣды и голода. Тако мѣлѣвита виликому князю Конѣдратѣ: сий градъ не твои ли єсть. Аще кому не любя грамотица ся, тако си рекѣтъ.

73. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів III класу (за основою теперішнього часу)?

Азъ бо єсмь княже аки древо при пѣти, мнози бо посѣкають его и на огонь мечѣтъ, тако и азъ всемъ обидимъ єсмь. Православныя

моего и пастыряне отступую и до васъ придѹ и з вами о том радити хочю.

74. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів III класу (за основою теперішнього часу)?

Рече же имъ Ольга. Яко азъ мьстила оуже обиду мужа своего, когда придоша Кыеву второе и третье. Когда творихъ тризну мужевн своему. А оуже не хочю мьщати.

75. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів IV класу (за основою теперішнього часу)?

Аще Роуская хоругвь станеть на забролѣхъ, то кому чьсть оучиниши? Не Романовичемъ ли? А свою чьсть оучиниши; ныне брату твоemu служимъ, а завтра твои будемъ.

76. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів IV класу (за основою теперішнього часу)?

Мнози бо дружатся со мною, а при напасти аки врази обрѣтаются, очима бо плачются со мною .а сердцемъ смѣют ми ся. Свѣдчу симъ моимъ листомъ.

77. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів V класу (за основою теперішнього часу)?

Рѣша же дружина Игоревн: да аще сице глаголетъ царь, то что хочемъ, боле того, не бившеса имати злато и серебро и паволоки, егда кто вѣсть, кто одолѣеть.

78. Скільки в поданих реченнях ужито дієслів V класу (за основою теперішнього часу)?

И мають намъ тоє мыто платити все широкими грошми. А не на мнѣ кровь будеть, но на виноватомъ, но на томъ, кто будеть криво учинилъ.

79. За якою ознакою формувалися давні тип відмінювання іменників?

1) рід;

2) відмінкові закінчення;

3) тип основи;

4) наявність усіх граматичних значень числа.

80. Скільки в поданих реченнях ужито лічильних слів (числівників)?

А мостьникоу ехати самому с отрокомъ на двоу коню. Писание четири десяти лакъть нарече длъготоу. Преставися игоуменья Лазорева монастыря живши лѣтъ шестьдесятъ въ чернечествѣ. А отъ рожденья девяносто лѣтъ и два.

81. Скільки в поданих реченнях ужито лічильних слів (числівників)?
По потопѣ триє сынове Ноеви раздѣлиша землю. Яша ихъ рѹками полторы тысячѣ. И та вдова до осмидесять и четыре лѣтъ.

82. У котрих реченнях уживаються подвійні відмінки?

- 1) Видишь ли, як єси разбитъ от того разбойника.
- 2) Кто царя пастѹха наречеть людьмъ.
- 3) Свѣтополкъ поя собѣ женѹ дщерь Тѹгорканя, князя половецкого.
- 4) Почали съ фѹндаментѹ поправлять церковь Пресвятой Пречистое Успѣнїя соборнѹю.

83. У котрих реченнях уживаються подвійні відмінки?

- 1) Постави Методїя єпископа в Паннонии.
- 2) А передъ нимъ былъ митрополитъ Михѣило Рогоза.
- 3) Ты, брате мои, введе мя на столъ мои и наекъ мя старѣшинѹ собѣ.
- 4) Тоти старци сгодили ся с обою стороны.

84. У котрих реченнях уживається давальний самостійний?

- 1) И пришѣдъшю ємѹ Києвѹ и пребывшю 4 лѣта, на пятое лѣто помянѹ конь, отъ него же вяхѹтъ рекли вѣлсви ѹмрети.
- 2) Володимѣрѹ бо разволѣвшюся, и се же время вѣше ѹ него Борисъ.
- 3) Хотящѹ Володимерѹ ити на Ярослава. Ярослав же, пославъ за море, приведе варяги.
- 4) Не молися Богу та й не надѣйся на Бога даремно.

85. У котрих реченнях уживається давальний самостійний?

- 1) Печенѣгомъ идѹщемъ на Рѹсь, посла противѹ имъ Бориса.
- 2) Быти громѹ великомѹ.
- 3) З нового мѣста послано князю великомѹ тверскомѹ шѹба соволя.
- 4) Князю Святославѹ вѣзростъшю и возмѹжавъшю, нача вон съвокупляти многи и храбры.

86. У котрій групі (котрих групах) слів ужито активні дієприкметники?

- 1) несенъ, несеная, битъ, битыи;
- 2) несомъ, несомыи, ведѹчи, веда;
- 3) ведѹча, знаемое, несомо, битыи;
- 4) ходилы, знавъши, ведѹчи, несъшии.

87. У котрій групі (котрих группах) слів ужито активні дієприкметники?

- 1) несъшии, несъши, ведучии, ведучая;
- 2) знаема, ходило, несомый, несенъ
- 3) веда, ведуче, знавъшя, знавъ;
- 4) несомъ, писала, несъша, бито.

88. У котрій групі (котрих группах) слів ужито пасивні дієприкметники?

- 1) несенъ, несеная, битъ, битыи;
- 2) несомъ, несомыи, ведучи, веда;
- 3) ведуча, знаемое, несомо, битыи;
- 4) ходилы, знавъши, ведучии, несъшии.

89. У котрій групі (котрих группах) слів ужито пасивні дієприкметники?

- 1) несъшии, несъши, ведучии, ведучая;
- 2) знаема, ходило, несомый, несенъ;
- 3) веда, ведуче, знавъшя, знавъ;
- 4) несомъ, писанъ, несъша, бито.

90. Скільки в поданому реченні вжито іменників у формі двоїни?

Тѹра 2 мя метала на розѣхъ и с конемъ, олень мя один болъ и два лоси, один ногама топталъ, а дрѹгый рогома болъ.

91. Скільки в поданих реченнях ужито іменників у формі двоїни?

И с коня много падахъ, голову си развихъ дважды и рѹцѣ и нозѣ свои вередихъ, въ ѹности своей вередихъ, ни щадя головы своея.

92. У котрих реченнях ужито супін?

- 1) И посла Ярополкъ искатъ врата.
- 2) Придоша половци первое на Рѹсьскѹю землю воеватъ.
- 3) Посланъ есмь наставитъ тебе.
- 4) И посъла и на села пастъ свинни.

93. У котрих реченнях ужито супін?

- 1) Нехан своего полкѹ пилнѹет, а мнѣ онъ дармо.
- 2) И пондоша къ городѹ, и тое ноци бысть дождь великъ и поѹстиша воеватъ и плѣнитъ.
- 3) Ходѣмо где ѹ закуток посидмо и поговорѣмо.
- 4) Ой ти, птичко, жолтовоко, не клады гнѣзда високо.

94. У котрому реченні вжито складений підмет?

- 1) **Поставленъ царь Романъ в грекохъ, а Игорь воеваше на печенѣги.**
- 2) **Два цари на Москвѣ стало.**
- 3) **Се азъ Федоръ Данильевичъ ис братомъ своимъ Михаиломъ дала есва правду.**
- 4) **Мнози людие видѣвшѣ сѣя сповѣдааху.**

95. У котрому реченні вжито складений підмет?

- 1) **А Иванъ Губѣка ис своимъ братомъ купилъ естъ тотъ монастырь.**
- 2) **Ганка, жона его, с приятелми и дѣтми малими были челомъ.**
- 3) **В тоє вѣремя кгда привилъ Хмелницкий з Чигирина до Сѣчи, было на Кошѣ два писарѣ, барзо добрихъ.**
- 4) **Обидва сини Хмелницкого, Тимошъ и Юрий, были паливоди своеволнии, но Юрий не так.**

96. У котрій групі (котрих группах) слів ужито форми майбутнього часу?

- 1) **почнешъ радоватися, станеть запирати, зроблять, начьнѣ писати;**
- 2) **имѣ ходити, бѣдѣ стоялъ, хочете сѣ передати, скинѣ;**
- 3) **начьнѣ смѣятися, бѣдетъ принеслъ, напишѣ, робить;**
- 4) **хочемъ померети, почнешъ радоватися, имѣ сѣ бити, творити иметь.**

97. У котрій групі (котрих группах) слів ужито форми майбутнього часу?

- 1) **держатимѣ, станѣ шити, имамъ купити, бѣдемъ хотѣти;**
- 2) **битимѣ, робив, ималъ, почьнѣ;**
- 3) **начьнѣ гнати, накрою, бѣдѣ ворожилъ, бѣдѣ жахатися;**
- 4) **матимѣ, битимѣ, имѣ пасти, хочю платити.**

98. У котрій групі (котрих группах) слів ужито форми наказового способу?

- 1) **неси, съхни, дай, люби;**
- 2) **рьцѣте, сядь, стани, рѣжь;**
- 3) **плачь, ведя, мети, плети;**
- 4) **нехай згинет, покажѣте, кладѣм, поклоняймо сѣ.**

99. У котрій групі (котрих группах) слів ужито форми наказового способу?

- 1) **хвалѣть, просѣть, веде, нося;**
- 2) **гляньте, сади, да не вѣзимають, най підѣтъ;**

3) пише, коли, ходьте, най скажуть;

4) най дадуть, ший, воздаймо, робіт.

100. У котрій групі (котрих групах) слів ужито форми умовного способу?

1) слұшали би, заснұла биҳ, пришли би, не проминули би;

2) биҳом не воротили, не заважали б, биҳом приволили, кликали б;

3) побывахомъ, слұшали би, казав биҳ, бұла б не пұстила;

4) слұшали би, повѣдалъ бы, заснұла биҳ, читали би.

101. У котрій групі (котрих групах) слів ужито форми умовного способу?

1) быҳомъ не задержали, быҳомъ имѣли, биҳ прияв, став би;

2) стоя, баше, закричав ба, читали б;

3) биҳомъ хотѣли, бұла б важала, спіймала б, бұла б не любила;

4) проминули б, прийшли, написала би, вигнали б.

Тексти для аналізу

Быста два мѹжа нѣкая от великых града того, друга себѣ, Иоаннѣ и Сергій. И сіа прїидоста въ церковь богонареченнѹю и видѣста свѣт паче солнца на иконѣ чюднѣи богородничнѣи, и въ дѹховное братство прїидоста. По мнозѣхъ же лѣтѣхъ Иоаннѣ, разболѣвся, остави сына своего Захарію 5 лѣт сѹща. И призва игѹмена Никона и раздаа имѣніе свое нищим и часть сыновню дасть Сергію: 1000 гривенѣ сребра и 100 гривенѣ злата. Предасть же и сына своего Захарію, юна сѹща, на соблюденіе другѹ своему, яко братѹ вѣрнѹ, заповѣдавѣ томѹ, яко егда възмѹжаеть сынѣ мой, дайже емѹ злато и сребро.

Баше около града лѣсь и борѣ великѣ . и бахѹ ловаща звѣри бахѹ мѹжи мѹдри и смыслены и нарицахѹся Полане, от нихже есть Полане в Киевѣ и до сего дне. Ини же не свѣдѹще рекоша. како Кии есть перевозникѣ былѣ оѹ Кивеа во баше перевозѣ тогда с онога стороны Днѣпра. Тѣмъ глухѹ на перевозѣ на Киевѣ, аще во бы перевозникѣ Кии, то не бы ходилѣ Црюгородѹ.

Тежѣ ѹставѹемѣ, естливы хто челедѣ свою неволнѹю в голодѣ выбилѣ з двора прочѣ, нехотячи ихѣ переховывати, а они бы ся сами в голодѣ перекормили, таковые вже не мають быти невольными але вольными. А втакже тымѣ обычаемѣ: ижѣ колы хто тѹю свою челедѣ выбилѣ тогда ся она маеть оповедити врадникѹ в повете або врадѹ месткомѹ бѹрмистрѹ або мещаномѣ.

Сам Александрѣ Божю милостю великий князь литовский руский жомойтский и иных чиними ведати симѣ листом нашимѣ хто на него посмотриѣ або чтѹчи его ѹслышитѣ комѹ жѣ того потребу бѹдетѣ ведати приездчали кѣ намѣ земляне наши зѣ володимерского поветѹ Васко и Ивашко Гринковичи Болобаны и повелили передѣ нами що жѣ привилен на ихѣ село отчизное Осекрово зѣ церкви ихѣ згинуѣли ино воны били намѣ чоломѣ щобыхмо имѣ тое село ихѣ Осекрово потвердили нашимѣ листомѣ.

А се ми панъ ганъ дѣдичъ Та(р)нѣвъски(и). Староста рѣскои зѣ(м)ли познаваемы то наши(м) листомъ господара ншого милостивого наказаніемъ корола владыслава полского. Его приказаніемъ то ес мы вчинили ро(з)издѣ межи гатвакги королевой дѣдиною а межи рытаревичи Гри(ц)ковою дѣдиною вѣчъною. Призвали есмо к томуоу ро(з)издѣдови земъланы старыи и молвдыи богары рѣскии.

Куды они ста(р)ци пошли по зѣ(м)ли тѣда е(с)мо велики копати границу межи гатвакги королевой дѣдиной а межи Рытиревичѣ Гри(ц)ковою дѣдиною вѣ(ч)ною почавъши ш(т) судѣковъскои границѣ оуз гороу Рѣдино(ю) ажъ до кнѣженки(р)ници подѣ лѣгъ съзънана ста(р)цювъ и выведена границѣ присудили есмы с теми добрыми которы же в тотъ ча(с) с нами были. Грыцъкови Рытарѣвскомуу дѣ(р)жати вѣчъно.

А про то дали есмо грамоту нашу грицъкови Рытарѣвскомуу на потвѣ(р)дзена томуоу ро(з)издѣдови. И печат(т) нашу привисили есмо.

А пры то(м) были свѣдѣци: Панъ Хо(д)ко Бывѣ(л)скыи. Па(н) ми(ц)ко вжоуровъски(и). Панъ судѣа Костъко. Па(н) Стахъночъ Челютицъки(и). Панъ Костъко Шелъвовичъ. Па(н) Иванъ Капъли(ч) и инны(х) много добры(х) пры тѣ(м) было.

Я, Федо(р) Со(л)та(н), писа(р) зѣ(м)ски(и) повету Володимѣ(р)ского, визнава(м) и чиню я(в)но ты(м) мои(м) листом(м) са(м) на себе и ко(ж)дому зосовна, хто бы того потребова(л) або, читаючи, ш(т) веда(ти) хоте(л), и(ж) што за волею божею и радою приятѣ(л)скою поняа за себе у ма(л)же(н)ство светое до(ч)ку небо(ж)чика Макара Кѣ(с)тицкого и в ма(л)же(н)ки его небо(ж)чицы пане(и) Олены пан(н)у Ган(н)у, за которою взя(л) есмы посагу, вена, гроше(и) готовы(х) ко(п) сто лито(в)ское ли(ч)бы, к томуу те(ж) кони ездѣные, видло рогатое, волы, коровы, ш(в)цы, сви(н)и и ѹве(с) спра(т) домовы(и), стато(к) ш(т) мала до велика.

Року 6623 Владимиръ Мономахъ, змѣровавъши в Вышгородѣ ц(ѣ)рк(о)въ Бориса и Глѣба, з братьею своею, съ Давыдомъ Св(я)тославичомъ и Олгомъ, братом его, перенесли мощи св(я)тых

мученикъ Бориса и Глѣба в тую ц(є)рковь. При томъ пренесеніи былъ митрополитъ Никифоръ и Феоктистъ, епископъ чернѣговскіи, Лазарь переясловскіи, Никита белогороцкии, Даниилъ гурговскіи, игүмены Прохор печерскіи, Селивестръ Св(я)того Михаила, Сава Св(я)т(о)го Спаса, Григоріи Св(я)т(о)го Андрея, Петръ кловскіи и инши игүмены.

А як войско выходило, на тот час розослал архієпископ черніговскіи Лазар Баранович свої үніверсали по үсей Україні, жеби народ заховивал три дни пост в тижню, тоєст: понеділок, середү и пятницу, ані їсти, ані пити. До чого стосүючися, и гетман розослал свої үніверсали, приказүючи срого, жеби тоє люди заховали, приказавши старшим, жеби того постерігали и непослушних карали.

По смерти кн(я)зя киевского і всеа Рүсїи Игоря Рүриковича жена Игорова, княгиня Ольга з сыном своим единым Св(я)тославом, Киевское, Великого Новгорода і всея Росїи княжение шѣла и не якъ жена, але якъ потүжныи монарха справовала, и над деревлянами(ж) мұжа своего, великого кн(я)зя Игоря Рүриковича, wt нүх забитого, смерти значне помьстилася. Бо деревляне, забивши великого кн(я)зя Игоря, мало важачи київлянъ, послали дватцать зацных з-межи себе люден дв великои княгини Ольгѣ, намовляючи єи и грозячи, абы за нүх кн(я)зя деревлянского пошла замүжъ.

Орѣхи волоскїи для господара добрымъ даромъ бжїимъ сүть, бо якъ древо хороше зродить, можна болшъ грошїй взати, якъ за иншүю ягоду, албо яблока. Wпрочь того, переховати чи то лѣтомъ, чи то зимою латвѣй. Садити нүх потреба на веснү рано, скоро снѣгъ згине. Викопати треба ямү глүбокү на локтѣвъ два и насподѣ камѣнамъ, албо черепамъ, албо цеглою вистелити, и тее присипати землею доброю на локоть и оүбити твердо, ажъ до верхү.

Якъ зыйдетъ wrѣхъ волоскїи и үростетъ, за лѣто, треба шввазовати на зимү соломю. На друге лѣто треба оүважати, щоби при коренѣ чили при земли не давати паросткамъ шдростати,

котори якъ покажѹтса, вдрѣзвати встрожнѣ. Такимъ способомъ догори рости бѹдетъ. Въ лѣтѣ пать або шесть бѹдетъ таковое древо родити. Можна и на хатѣ под(ъ) стрѣхою насыпати, где якъ вилежатса, лѹпина зелена верхна вдрѣе и врѣхи вилуцатса.

Аще ехн(д)на кого угризетъ и хто тебѣ вскаже(т), то и(с) того мѣсця не йди и не по(с)тѹпи, кажи води прине(с)ти и сие трижди измовъ, да(и) напити(с) и ранѹ омити: На полѣ, на потоцѣ стоитъ дѹбъ крѣсловати(и), а на то(м) дѹбѣ гнѣздо – золотое крѣсло; а ѹ тѹ(м) гнѣздѣ сидитъ гадина, црица-че(р)ница. И приходила до ней лютая половая гадина и прохала ей. Прохала ей: Гадино, црице-че(р)нице, ходи до мене вимовляти и вишѣптовати о(т) кѹзя зѹба. И вона мене послухала и по(ш)ла. И тая гадина, котора шкодѹ учинила рабѹ, то нехай бѣжитъ до акия(н) моря. Гдѣ собѣ право знайдетъ, та(м) ей хвѹ(с)тѣ по нере(с)тѣю о(т)падетъ. А сей рабѣ вжи(и) где води напетъся, тамъ емѹ то минетъся.

Цариградъ есть зѣло велики(и), и хороши(и), и мощни(и); стѣни гра(д)ские мѹрование все камене(мъ) тве(р)ди(мъ). А с тро(х) сторонъ моря обо(и)шли – Чо(р)ное и Бѣлое, то(л)ко зе(м)лею в Царигра(д) мо(ж)но ѹво(и)ти о(т) захода сло(н)ца. А бѹди(н)ки вси каме(н)ниѣ, маловано ра(з)ними фа(р)бами. А людеѹ в не(мъ), не то(л)ко тѹ(р)ко(в), але всякого языка, не(с)численое множе(ст)во.

Въ славномъ городѣ тако(ж)де и древе(с) овощни(х) зѣло много, яки(х) в нашої земли нема... А ѹ Цариградѣ рѣки не имѣе(т)ся, ниже криницѣ, дави била вода соло(д)кая, але водѹ переведено попо(д) зе(м)лею за 5 ми(л) и пѹщено в Цариградѣ на многіе части, что по ѹлиця(х) и подвоя(х) всюди иде(т) вода рѹрами и(з) стѣнѣ.

Ми, Великій князь Витовтъ чинимъ знаемо симъ нашимъ листомъ, кто на него ѹзритъ или ѹслышитъ чтѹчи. Жаловалъ Князь Андрей Васило на Гвидригайла, а Гвидригайло жаловалъ на Андрея. И мы того досмотрили и разделили того на полы что отъ Андреева села половина поля тянетъ, то есмо повернѹли к

Андрееву селу, а что отъ Свидригайлови. Андрей имаєть володєти
у своей половинѣ оукраича, а Андрею не окупати.

Того ж року войска царского величества з козаками, зъ
полѣкомъ миргородским и гадяцкимъ и инымъ, ходили под городъ
Юрьев ливонский, гдє войска шведскіє зоставалысь, и такъ, за
ласкою божією, розбиты доценту, и городъ Юрьевъ ливонскій
люде царскіє опановалы и армать чотиреста у шведовъ отняли й
зъ победою верулися. А наши войска козацкіє зъ наказним
гетманомъ Даниломъ Апостоломъ домовъ отступили, тилко
заставивши тамъ компаніи оуочого войска два полки.

Козак Голота

Ой, полєм киліімським,
То шляхом битим гординським.
Ой, там гуляв козак Голота,
Не воїться ні огня, ні меча,
ні третього болота.

Письмо, написаное к гнѣдинскому священнику

Отец Иван,
Петро й Степан
З своими жѣнками,
Просим до нас,
Хотя на час,
Приєхать Святками,
Будем гулять
И зухвалять
Рожденного Бога –
Уже от вас
Просто до нас
Зроблена дорога.
Заспиваем
Хоть над чаєм,
Выпьєм калинювки,
Поговорим,
Что сотворим,
Тут же з нами й жѣнки

Писав Іван,
Бо вміє сам –
Навчився у школі.
Годъ писать,
Як прозывать-
Вън вам всъм знакомый.

Письмо, написанное к Івану Филиповичу

Напрасно между людьми тое слово сливет,
Что поп, что видит в людей, тотчас в карман берет.
Ибо не везде оно силу тѹ имеет.
Собственнаго во другой защитить не смеет.
А чтоб чуждое что взять, то во вся опасен,
И людскій во разговор честным всегда страшен.
Вашецъ же, видно, не поп також ни попович,
Но совсм прост человек, Іван Филипович,
Да не простѹю должность, на себя пріймаеш
И завременно уже дѣйствовать всчинаешъ.

Стефан Воевода

На версі Дунаю три роти тѹ стою.
Первша рота тѹрцка,
Друга рота татарска,
Тртя рота волоска.
У тѹрецькі-м роті шаблями шермѹю,
У татарскі-м роті стрѣлками стрѣляю,
У волоскі-м роті дівониця плачетъ.

Екзаменаційні питання з історичної граматики української мови

1. Предмет, завдання та значення курсу історичної граматики. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.
2. Основні джерела вивчення історії української мови.
3. Східнослов'янська мовна підгрупа в її відношенні до інших слов'янських мов.
4. Відбиття рис української мови в давньоруських писемних пам'ятках.
5. Поняття “давньоруська мова”. Походження української мови. Проблема періодизації її історії.
6. Стилі відомості про наукове вивчення історії української мови.
7. Фонологічна система праслов'янської мови. Походження спільнослов'янських голосних.
8. Фонетичні зміни приголосних під впливом [й].
9. Структура складу в праслов'янській мові. Закон відкритого складу й звукові зміни, пов'язані з його дією.
10. Палаталізація задньоязикових.
11. Зміни звукосполучень *зв, кв, хв; дл, тл*.
12. Фонологічна система східнослов'янської мови VII–X ст. Фонетичні процеси VII–X ст.
13. Фонологічна система давньої мови періоду появи писемності.
14. Історія зредукованих у сполученні з [р], [л].
15. Загальні причини та наслідки занепаду зредукованих.
16. Наслідки занепаду зредукованих у системі голосних.
17. Наслідки занепаду зредукованих у системі приголосних.
18. Фонетичні зміни в українській мові пізнього періоду: депалаталізація приголосних, історія звука **ѣ**.
19. Фонетичні зміни в українській мові пізнього періоду: походження українського звука [и], зміна [е] в [о] у певних фонетичних умовах тощо.
20. Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика основних граматичних категорій в історичному плані.
21. Загальна характеристика основних граматичних категорій іменника в плані діахронії.
22. Різновиди давніх іменних основ, джерела їх формування. Поняття детермінатива.
23. Руйнування традиційної іменникової словозміни в праслов'янській мові. Формування сучасних відмін іменників.

24. Історія словозміни іменників I відміни.
25. Історія словозміни іменників II відміни.
26. Історія словозміни іменників III та IV відмін.
27. Історія словозміни множинних іменників.
28. Розрізнення займенників за значеннєвими розрядами.
29. Особливості відмінювання особових і зворотного займенника.
30. Особливості відмінювання неособових займенників.
31. Граматичні категорії прикметника. Іменні прикметники.
32. Історія займенникових прикметникових форм.
33. Розвиток форм ступенів порівняння прикметників.
34. Основні відомості про джерела формування числівників в українській мові. Словозміна числівників.
35. Граматичні категорії дієслів в історичному освітленні. Типи дієслівних основ. Класи дієслів.
36. Морфологічні характеристики форм теперішнього часу.
37. Історія форм минулого часу. Аорист та імперфект.
38. Перфект та плюсквамперфект.
39. Творення й історія форм майбутнього часу.
40. Творення форм умовного й наказового способів (історичний аспект).
41. Неособові форми дієслова. Інфінітив, супін, дієприслівник, дієприкметник.
42. Формування системи дієприкметників в українській мові. Розвиток категорії дієприслівників.
43. Формування й розвиток прислівників в українській мові.
44. Розвиток системи службових частин мови в українській мові.
45. Предмет і завдання історичного синтаксису. Історичний розвиток засобів вираження головних та другорядних членів речення.
46. Подвійні відмінки. Давальний самотійний.

Хрестоматія

А нам усім, і письменним, і неписьменним, годиться знати нашу бувальщину, знати те, що думали, як боролися і як дивилися на світ наші прадіди. Годиться знати й те, що ми не вчорашні, що наше слово було колись у честі і повазі і служило до виявлювання високих думок, мудрих законів і щирого, глибокого чуття.

Іван Франко

...до второй половины XII в. киевское наречие не различалось существенным образом от того наречия, которым говорили в Галиче, следовательно, до этого времени в Киеве жило то самое племя, которое жило и в Галиче.

Павло Житецький

В історії мов, що розрізняють назву речі й ознаки (а не всі це роблять), прикметник як виділений із групи зв'язку ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника і утворився з нього.

Олександр Потебня

...тепер можна напевне сказати, що поділ руської мови давніший від XI століття і вся історія її, базована на свідченні пам'яток, має діалектний характер і являє собою історію руських¹ наріч, зокрема й наріч писемних... Уже на початку руської писемності мова наша є лише сукупністю руських наріч, народних і одного, а згодом і двох, літературних...

Олександр Потебня

Как же именно выговаривались встарь у киевлянъ глухие гласные ъ и ь.

Сопоставление съ другими индоевропейскими языками показывает, что ъ восходит къ индоевропейскому короткому у (=й), а ь – къ короткому й. Судить о произношении короткого и и короткого і мы отчасти можем и теперь недурно – на основании тѣхъ языковъ, въ которыхъ до нынѣ существуютъ и тонко отличаются эти звуки; прислушавшись внимательно, мы констатируем, что эти короткие гласные звуки произносятся очень неотчетливо, именно “глухо”, так что короткое у (=й) колеблется в своем произношении между й и ѳ,

¹ Термін руський О. Потебня вживає в значенні “східнослов'янський”.

а короткое і направляется въ сторону звука е. Надо полагать, что такое же произношение (или подходящее къ такому же) имѣли глухие гласные звуки ѣ и ѥ въ устахъ киевлян XI вѣка.

Агатангел Кримський

Зародившись десь на світанні суспільного слов'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, пережила утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і, проте, перегорівши, як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослов'янською мовою.

Іван Огієнко

...не можна не згадати про оригінальний авторів [Юрія Шевельова – Л. П.] підхід до проблеми формування й розвитку східнослов'янських діалектів і мов – без “давньоруської” доби чи “східнослов'янської мовної спільноти”. Посилаючись на свої попередні роботи, передовсім на “Проблеми формування білоруської мови” (“Problems in the Formation of Belorussian”, 1953 p.), автор доводить: східнослов'янський простір уже на самому початку писемної доби (щонайпізніше) був настільки здиференційований, що це виключає можливість існування “спільноруської” чи “праруської” мови, принаймні – в тому вигляді, як це було заведено собі уявляти дотепер.

Януш Рігер

...у цій книзі фонологічний розвиток української мови простежується від VII ст., і до нашого часу, при тому назва “українська мова” застосовується у зворотній проєкції на весь період, але питання про час, відколи вживання цієї назви є вповні обґрунтованим, залишається без відповіді.

Юрій Шевельов

Хронологічні рамці накреслених періодів такі:

<i>протоукраїнський</i>	<i>– до середини XI ст.;</i>
<i>давньоукраїнський</i>	<i>– від середини XI ст. до кінця XIV ст.;</i>
<i>ранньосередньоукраїнський</i>	<i>– від початку XV ст. до середини XVI ст.;</i>
<i>середньоукраїнський</i>	<i>– від середини XVI ст. до перших років XVIII ст.;</i>
<i>пізньосередньоукраїнський</i>	<i>– решта XVIII ст.;</i>
<i>сучасний</i>	<i>– від останніх років XVIII ст. і дотепер.</i>

Юрій Шевельов

Літературні мови на Україні мінялися, вони творилися, вживалися й виходили з ужитку. Тяглість живої, “природної”, “неруко-творної” мови існує близько 1300 років. Можна для кожної літературної мови подати більш-менш точну дату постання. Староцерковнослов’янську створив Кирило з Солуня коло 863 року, як німецьку Мартін Лютер своїм перекладом Біблії 1522–1542 років, італійську Данте своїми писаннями початку XIV ст. Неможливо знайти таку дату для кожної живої мови, також і для української. Умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови – дата хрещення Русі – 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, “жива” українська мова ніколи не була “давньоруська”, ніколи не була “спільноруська”, ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона поставала й постала з праслов’янської, формуючися від VI до XVI ст., і найкращий учений не визначить дня її народження. Вона витворювалася сторіччями, і тільки цілком довільно можна висувати тезу про рік або хоч би й століття її постання. Вона молода і стара залежно від неминуче арбітражного датування (хронологічного відліку) її початку...

Юрій Шевельов

Відмінності між південними, західними і північно-східними масивами східнослов’янських говорів могли б лишитися локальним явищами і не привели б до утворення трьох східнослов’янських мов, якби не сукупність історичних умов, що спричинили формування в XIII–XIV ст. трьох східнослов’янських народностей, кожна з яких характеризується спільністю території, розвитком своєрідних рис у культурі і закріпленням у мові тих характерних особливостей, які розвивалися ще в спільнослов’янський період.

Михайло Жовтобрюх

Структурно одноманітної живої мови східних слов’ян у добу Київської Русі та поготів у наступну епоху окремих феодальних князівств (земель) не було, тому говорити про розвиток сучасних східнослов’янських мов з єдиної, монологічної давньоруської (давньо-східнослов’янської) мови немає підстав.

Оскільки давній східнослов’янський континуум був діалектно досить виразно здиференційований, про давньоруську мову IX(X)–XII(XIII) ст. можна говорити тільки як про певну абстракцію – суму

специфічних (характерних) лінгвальних рис, якими східнослов'янські діалекти виділялися в колі інших слов'янських.

Василь Німчук

З епохою феодальної роздрібненості збігся процес занепаду в східнослов'янських говорах коротких голосних **о, е** (так званих зредукованих), які на письмі позначалися літерами **ѣ** та **ь** (**сѣнь** 'сон', **дѣнь** 'день'). Унаслідок цього процесу змінилася структура складів і принципи складоподілу, відбулися численні перетворення голосних та приголосних у різних позиціях, сполук зредукованих з плавними **р, л** і т. п. І хоч багато фонетичних змін, пов'язаних із занепадом зредукованих, були спільними для всіх давньоруських діалектів, значна кількість цих змін у різних діалектних ареалах дала різні результати, що стали новими розрізнявальними особливостями окремих східнослов'янських діалектних масивів, а згодом – і окремих східнослов'янських мов. Частина ж їх набула виразно українського (як і російського та білоруського) характеру. Через це занепад зредукованих **ѣ** і **ь** і формування фонетичних наслідків цього занепаду в південних руських діалектах можна вважати **початком самостійної історії української мови.**

Григорій Півторак

Отже, коли виникла українська мова?

Вона виникала тисячоліттями. Її основні елементи були започатковані ще в ті часи, співвідносні з виникненням латинської мови, або й раніше. У VI–VII ст. вона вже мала окреслено сучасні обриси, про що засвідчує сербсько-хорватська мова. Ще до створення Київської держави українська мова опанувала великі простори центрально-східної Європи. Нею розмовляло населення Київської Русі.

Звичайно, за цей тривалий час українська мова зазнавала різних сторонніх впливів. Для неї не минулися безслідно і грецька колонізація Чорноморського узбережжя, і нуртування скіфських племен у VII ст. н. е., і вторгнення готів на південь України в III–IV ст., й існування могутньої гунської імперії в IV–V ст., і жорстоке панування тюркомовних аварів (літописних обрив) у VI–VIII ст., і зіткнення з хозарами, уграми, печенігами упродовж VIII–X ст. Щось в українській мові залишилося від мов цих народів і племен. Щось привнесли в неї церковнослов'янська, польська, російська мови. Це лише збагати-

ло її, але не зруйнувало. Ніякі впливи й лихоліття не могли порушити її цілісності, стрункості.

Іван Ющук

Визнання живої давньоруської мови не тільки вносить непотрібну плутанину до глотогенезу української, російської і білоруської мов, але й не дозволяє з'ясувати еволюцію інших слов'янських мов через те, що в ареальному плані давньоруській мові відводиться територія, яка в дійсності належить антській прамові, без визнання існування якої (як і словенської) – у чому ми глибоко переконані – взагалі неможливо встановити реальний перебіг процесів виокремлення самостійних слов'янських мов. Українська і російська мови в генеалогічному плані пов'язані з білоруською. Однак подібної близькості не існує між українською і російською мовами. Визнаючи це, автор даної монографії все ж вважає доцільним використання означення “східні слов'янські мови” (так само як “західні” або “південні”) у тих випадках, коли необхідно з'ясувати ізогlossenні явища, що постали в українській, білоруській і російській мовах внаслідок географічної суміжності. Українська і російська мови мають **окремі** історії. Протягом певного хронологічного періоду (від часів антської прамови і приблизно до IX ст.) ці дві мови взагалі виступають як найвіддаленіші в типологічному аспекті. Лише географічне сусідство, спільність фрагментів історії, релігійної традиції спричинили часткове наближення їхніх граматичних систем. Однак навіть за доби Київської держави, коли етнічні й діалектні змішування відбувалися чи не найбільше, ми повинні прийняти як незаперечну істину факт окремого існування в цей історичний період давніх української і російської мов. Ці мови не вичленовуються з одного “давньоруського” тіла, наче роз'єднані сіамські близнюки, а певний час просто взаємодіють, що веде до певних ізоморфних ознак.

Олександр Царук

Спостереження й міркування дозволяють запропонувати таку черговість ствердіння шиплячих за фонетичними позиціями в історії української мови: перед голосними переднього ряду **е** та **и**; перед наступним твердим приголосним та в кінці слова; перед задньорядними лабіалізованими голосними **о** та **у**; перед голосним низького підняття **а**.

Антон Залеський

Традиційно доісторичний розвиток спільнослов'янської мови охоплює три палаталізації задньоязикових приголосних – регресивна перша палаталізація ($g, k, x > \check{z}', \check{c}', \check{s}'$), регресивно-прогресивна друга й третя палаталізації ($g, k, x > z', dz', c', s'$). Під терміном “четверта палаталізація” мається на увазі історична регресивна палаталізація, за якої рефлексі спільнослов'янських задньоязикових приголосних перед [y] змінювалися на палаталізовані задньоязикові, причому природа останніх позначалася на якості голосного: [y] у вимові наближався до [i], а частіше зливався з ним, отже, [gy, ky, xy] > [g'i, k'i, x'i], умовно [Ky > K'i]. Четверта палаталізація задньоязикових охопила майже всі північнослов'янські мови: польську, кашубську, словінську, верхньо- й нижньолужицькі, південно-східні центральні говори словацької мови, російську і білоруську. Суперечним залишається її ефект в українській мові...

Майкл Флаєр

Категорія числа іменників зазнала протягом історії індоєвропейських, зокрема й української, мов, значних змін. Загалом відбиваючи кількісні відношення, вона реалізується в двох граматичних значеннях – однини і множини, логічною основою яких є протиставлення понять “один” – “більше одного”. У граматичній системі спільнослов'янських діалектів, крім названих граматичних значень, вживалося й третє – значення двоїни, успадковане від ще давнішого індоєвропейського мовного стану. Українська мова в різні періоди своєї історії використовувала як активну числову форму двоїну, що й досі є її специфічною граматичною ознакою, яка, щоправда, послідовно збереглася тільки на діалектному рівні.

Можна виділити кілька груп слів, де реалізується граматична категорія числа :

1) слова з повною числовою парадигмою, тобто ті, що мають співвідносні форми однини й множини: **бўдынокъ: На той часъ добрѣ бўдынки закладати; злодѣй: Аще хоцещи знати третє, поз(ъ)наешъ злодѣя; талѣрка: В(ъ)ложи редкѹ в талѣрки або крижаки краяной и соллю посипаную, клади к подо(ш)вамъ;**

2) слова, що вживаються тільки у формі однини (*singularia tantum*): матеріально-речовинні назви, які вказують на цілісну (недискретну) множинність): **соль: Озми осту мощного, всип до него соли**

або селітри солонина: покрай сүптєлнє пля(с)триками солонини, клади на язи(к); абстрактні іменники, які позначають процес, дію, стан тощо: кашель: На кашель и сүхоты; жнива: и жнива мокрии б҃д҃уть; мороження: также и о(д) мороже(н)ня значного; збірні іменники зі значенням недискретної множинності: с҃б҃мя: с҃б҃мя конопляно(г)[о];

3) слова, які функціонують тільки у формі множини (*pluralia tantum*): назви одиничних чи парних предметів або таких, що складаються з кількох частин: крижи: Боль крижовъ ежели би походилъ з причини каменя; назви із загальною матеріально-речовинною семантикою: струпи: На струпи по головѣ; збірні назви, що позначають сукупності предметів: потрави: Если кто ѡ(т)ровленъ в(ѣ) потравахъ любо в пітій; назви дій, процесів, станів: сүхоти: На кашель и сүхоты; назви відрізків часу, обрядових дій: л҃б҃та: Родячієся по(д) тимъ знако(мъ) люде м҃б҃ю(т) л҃б҃та в житію своемъ небезпечніє те; чары: Л҃б҃къ на чары.

Двоїна вже в пам'ятках XVIII ст. майже відсутня, вживається надзвичайно рідко: з віно(м) варіти ал҃бо и з ѡцто(м) двѣ години .

Лариса Павленко

Умовні скорочення

Блр.	– білоруська мова
болг.	– болгарська мова
герм.	– германські мови
гот.	– готська мова
гр.	– грецька мова
діал.	– діалектне
д.-прус.	– давньопрусська мова
ест.	– естонська мова
заст.	– застаріле
італ.	– італійська мова
карел.	– карельська мова
латин.	– латинська мова
лит.	– литовська мова
нім.	– німецька мова
норв.	– норвезька мова
пол.	– польська мова
прус.	– прусська мова
рос.	– російська мова
ст.-сл.	– старослов'янська мова
укр.	– українська мова
фін.	– фінська мова
фр.	– французька мова
чес.	– чеська мова

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	5
Фонетика	26
Морфологія	61
Синтаксис	130
Література до курсу.....	143
Додатки	
Додаток 1. Предметний покажчик	147
Додаток 2. Короткий словник понять з історичної граматики української мови	150
Додаток 3. Схеми аналізу слів.....	159
Додаток 4. Завдання для контрольних робіт.....	160
Додаток 5. Тестові завдання з історичної граматики	163
Додаток 6. Тексти для аналізу	190
Додаток 7. Екзаменаційні питання з історичної граматики української мови	196
Додаток 8. Хрестоматія.....	198
Умовні скорочення.....	205

Д л я н о т а т о к

Навчальне видання

Серія “Посібники та підручники ВНУ імені Лесі Українки”

Павленко Лариса Петрівна

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

*Редактор і коректор Г. О. Дробот
Верстка М. Б. Філіповича*

Підп. до друку 27.07.2010. Формат 60×100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Таймс. Друк цифровий.
Обсяг 12,09 ум. друк. арк., 11,9 обл.-вид. арк. Наклад 500 пр. Зам. 2381. Видавець
і виготовлювач – Волинський національний університет ім. Лесі Українки (43025, м. Луцьк,
просп. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 3156 від 04.04.2008 р.

Л. П. ПАВЛЕНКО

**ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**